

प्रो३म्

निरुक्तम् ॥

निघण्टुभाष्यम्

श्रीमन्महामुनिवर्ययास्काचार्य्यप्रणीतेम्
खण्डविषयसूच्योपेतम्.

अजमेर-नगरे
पैदिकपन्नालये
मुद्रितम्.

संवत् १९७६.

पौष शुक्ल

अथ प्रथमादि-चतुर्दशाध्यायानां

विषयसूची ॥

अथ नैगमकारणम् ॥

प्रकरणम्	विषयः	पृष्ठ पंक्तिसे-पृष्ठ पंक्ति तकः			
अथ प्रथमाध्यायः व्याख्यानोपदेशाः					
प्रथमः पादः	नामाख्यातयोः	१	१	२	६
द्वितीयः पादः	निपातानाम्	२	७	३	६
तृतीयः पादः	निपातानाम्	३	७	५	१६
चतुर्थः पादः	प्रकृतिविचारः	५	१७	६	१६
पञ्चमः पादः	ग्रन्थप्रयोजनानि	६	२०	७	१७
षष्ठः पादः	ग्रन्थप्रयोजनानि	७	१८	६	२३
अथ द्वितीयाध्यायः नैघण्टुकव्याख्या					
प्रथमः पादः *	निर्वचनोपदेशाः †	१०	१	११	२३
द्वितीयः पादः	नै० अ० सं० ‡	१२	१	१३	२३
तृतीयः पादः	नै० १ २-३+	१३	२४	१४	२६
चतुर्थः पादः	नै० १ ४	१५	१	१५	२७
पञ्चमः पादः	नै० १ ५-६	१६	१	१७	३
षष्ठः पादः	नै० १ ७-१०	१७	४	१८	१८
सप्तमः पादः	नै० १ ११-१७	१८	१६	२०	१८
अथ तृतीयाध्यायः नैघण्टुकव्याख्या					
प्रथमः पादः	नै० २ १-२	२१	१	२२	११
द्वितीयः पादः	नै० २ ३-२२	२३	१२	२६	१४
तृतीयः पादः	नै० ३ १-१३	२६	१५	२८	२४
चतुर्थः पादः	नै० ३ १४-३०	२६	१	३१	२२

* यह प्रथम अणु निरुक्त का है। † यह भी विषय निरुक्त में है। ‡ यहाँ अ० से निघण्टु का अध्याय और सं० से निघण्टु का खण्ड समझना चाहिये।

+ निघण्टु के द्वारे अणु से तीसरे खण्ड तक समझना चाहिये।

अथ चतुर्थाध्यायः नैगमव्याख्या

प्रथमः पादः	नैग० ४* १	१—६	३२	१	३४	१२
द्वितीयः पादः	नैग० ४ २	१०—२७	३४	१३	३७	१३
तृतीयः पादः	नैग० ४ १	२८—४८	३७	१४	४०	१०
चतुर्थः पादः	नैग० ४ १	४९—६२	४०	११	४३	७

अथ पञ्चमाध्यायः नैगमव्याख्या

प्रथमः पादः	नैग० ४ २	१—३३	४४	१	४७	११
द्वितीयः पादः	नैग० ४ २	३४—४६	४७	१२	५०	६
तृतीयः पादः	नैग० ४ २	४७—६४	५०	७	५२	१०
चतुर्थः पादः	नैग० ४ २	६५—८४	५२	११	५५	१५

अथ षष्ठाध्यायः नैगमव्याख्या

प्रथमः पादः	नैग० ४ ३	१—२२	५६	१	५८	३
द्वितीयः पादः	नैग० ४ ३	२३—४१	५८	४	६०	१२
तृतीयः पादः	नैग० ४ ३	४२—७०	६०	१३	६३	४
चतुर्थः पादः	नैग० ४ ३	७१—१००	६३	५	६५	२१
पञ्चमः पादः	नैग० ४ ३	१०१—११६	६५	२२	६८	३
सप्तः पादः	नैग० ४ ३	११७—१३२	६८	४	७०	१४

अथ दैवतकाण्डम् ॥

अथ प्रथमाध्यायः दैवतव्याख्या (निरुक्ते सप्तमाध्यायः)

प्रथमः पादः	दैवतपरिचयः	७१	१	७३	८
द्वितीयः पादः	दैवतसङ्ख्यादिनिर्णयः	७३	६	७४	६
तृतीयः पादः	दैवतभक्त्यादिनिर्णयः	७४	१०	७५	२६
चतुर्थः पादः	दै० ५ १ १—अग्निः †	७६	१	७७	७
पञ्चमः पादः	दै० ५ १ २—नातवेदाः	७७	८	७७	२१
षष्ठः पादः	दै० ५ १ ३—वैश्वानरः	७७	२२	७९	१२
सप्तमः पादः	दै० ५ १ ३—वैश्वानरः	७९	१३	८१	२१

• परां प्रथम चतुर्थाध्याय का अध्याय, द्वादश चतुर्थाध्याय का, तीसरा उसी काण्ड के शब्द से चौथे शब्द तक का है ॥

† यह शब्द के निरूपण चतुर्थ पाद के अग्नि संज्ञावाचक में द्वाविन सत्ता उनी शब्द की है जो शब्द सप्त में देखा है ॥

अथ द्वितीयाध्यायः अथैवाप्रिगव्याख्या च (निरुक्ते अष्टमाध्यायः)

प्रथमः पादः	द्वै० ५	२	१-द्विषोदाः	८२	१	८३	८
द्वितीयः पादः	द्वै० ५	२	२-११	८३	६	८६	१४
तृतीयः पादः	द्वै० ५	२	१२-१३	८६	१५	८८	१७

अथ तृतीयाध्यायः पृथिवीस्थानदेवतानिर्घ० (निरुक्ते नवमाध्यायः)

प्रथमः पादः	५	३	१-६	८९	१	९१	१५
द्वितीयः पादः	५	३	७-१६	९१	१६	९४	३
तृतीयः पादः	५	३	१७-२८	९४	४	९७	९
चतुर्थः पादः	५	३	२९-३६	९७	१०	९९	१३

अथ चतुर्थाध्यायः मध्यस्थानदेवतानिर्घ० (निरुक्ते दशमाध्यायः)

प्रथमः पादः	५	४	१-७	१००	१	१०३	१७
द्वितीयः पादः	५	४	८-१५	१०३	१८	१०६	९
तृतीयः पादः	५	४	१६-२३	१०६	१०	१०९	११
चतुर्थः पादः	५	४	२४-३२	१०९	१५	१११	२१

अथ पञ्चमाध्यायः तदेव (निरुक्ते एकादशाध्यायः)

प्रथमः पादः	५	५	१-७	११२	१	११४	१३
द्वितीयः पादः	५	५	८-१५	११४	१४	११६	१७
तृतीयः पादः	५	५	१६-२४	११६	१८	११९	२३
चतुर्थः पादः	५	५	२५-३६	१२०	१	१२३	१७

अथ षष्ठाध्यायः शुस्थानदेवतानिर्घचनम् (निरुक्ते द्वादशाध्यायः)

प्रथमः पादः	५	६	१-६	१२४	१	१२६	२४
द्वितीयः पादः	५	६	७-११	१२७	१	१२८	२२
तृतीयः पादः	५	६	१२-२३	१२९	१	१३२	१८
चतुर्थः पादः	५	६	२४-३७	१३३	१	१३६	७

अथ त्रयोदशाध्यायः अतिस्तुतिर्वचनम् १३७ १४०

अथ चतुर्दशाध्यायः ऊर्ध्वमार्गगतिनिर्घचनम् १४१ १५१

अथ अकारादिवर्णक्रमेण खण्डप्रतीकसूची ॥

(अ)

	अध्याये	खण्डे	पृष्ठे	पंक्तौ
अकान्तसमुद्रः	१४	१६	१४६	१६
अक्षयन्वतः कर्णवन्तः	१	८	४	१५
अक्षरं न क्षरति	१३	१२	१३८	२४
अग्निं नरो दीधितिभिः	५	१०	४८	२४
अग्निः पूर्वैर्भिरृषिभिरीड्यो	७	१६	७६	१३
अग्निमीळे पुरोहितम्	७	१५	७६	७
अग्निरस्मि जन्मना	१४	२	१४१	७
अङ्गिरसो नः पितरः	११	१८	११६	३
अजोहवीदध्विना	५	२१	५२	२१
अजन्ति त्वामध्वरे देवयन्तो	८	१८	८७	१
अतिष्ठन्तीनामनिवेशानाम्	२	१६	१८	८
अतोऽन्ये भावविकाराः	१	३	१	२२
अत्राह गोरमन्वत	४	२५	४१	७
अथ निपाताः	१	४	२	८
अथ निर्वचनम्	२	१	१०	४
अथ यानि पृथिव्यायतनानि	८	१	८८	४
अथ यान्येताण्यौत्तमिकानि	७	२३	७८	१८
अथ ये हिंसामाश्रित्य	१४	८	१४३	१५
अथ ये हिंसासुसृज्य	१४	८	१४३	१८
अथालुप्तोपमानि	३	१८	२८	२
अथाकारचिन्तनं देवतानाम्	७	६	७३	७१
अथात आभियः०	८	४	८३	१०
अथातो देवतम्	७	१	७१	६

	अ०	खं०	पृ०	पं०
अथातो युस्थाना देवगणाः	१२	३५	१३३	२
अथातो युस्थाना देवताः	१२	१	१२४	४
अथातोऽनुक्रमिष्यामः	२	५	१२	२
अथातोऽनुक्रमिष्यामः	७	१५	७६	२
अथातो मध्यस्थाना देवगणाः	११	१३	११४	१५
अथातो मध्यस्थाना देवताः	१०	१	१००	४
अथातो मध्यस्थानाः स्त्रियः	११	२२	११६	१६
अथातोऽष्टौ द्वन्द्वानि	६	३५	६७	११
अथादित्यात्	७	२३	७८	१४
अथापि य एषां न्यायवान्	१	१३	६	१
अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो	७	२३	७८	६
अथापीदमन्तरेणपदविभागो न	१	१६	७	१६
अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थमत्ययो न	१	१५	६	२१
अथाप्यष्टौ द्वन्द्वानि *	७	४	७३	१
अथाप्यस्तेनिर्वृत्तिस्थानेषु	२	१	१०	३
अथाप्येवं सर्व एव †	१	१४	६	१६
अथेमा अतिस्तुतय	१३	१	१३७	४
अथैतानीन्द्रभक्तीत्यन्तरिक्षलोको	७	१०	७४	२३
अथैतान्यादित्यभक्तीन्यसौलो०	७	११	७५	१
अदर्शस्तप्तमृजो वि खानि	१०	६	१०२	६
अदितिरदीना	४	२२	४०	१२
अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षम्	४	२३	४०	१३
अग्निगुर्मन्त्रो भवति	५	११	४६	१२
अन्यमूषु स्वम्	११	३४	११६	१८
अन्विदनुमते	११	३०	११८	२०
अपश्य गोपामनिपद्यमानमा	१४	३	१४१	१३
अपाङ्गप्राङ्ङेति स्वधया गृभीतो	१४	२३	१४८	३

	अ०	खं०	पृ०	पं०
अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः	१२	१०	१२६	११
अपामुपस्थे महिषा अगृम्णात्	७	२६	८०	८
अपुस्पविधाः स्युरित्यपरमपि	७	७	७४	१
अपोपा अनस सरत्	११	४७	१२२	१६
अञ्जामुक्यैरद्विम्	१०	४४	१११	२
अभि त्वा पूर्वपीतये	१०	३७	१०६	७
अभि न इळा घृथस्य माता	११	४६	१२३	६
अभि प्रवन्त समनेव योपाः	७	१७	७६	१७
अभीदमेऽमेको अस्मि	३	१०	२४	२४
अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची	३	५	२२	१४
अगत्रोऽमात्रो महान्	६	२३	६५	२३
अमन्दान्तसोमान्	६	१०	६१	८
अमीवहा वास्तोष्पते	१०	१७	१०४	१२
अमीपां चित्तं प्रतिलोभयन्ती	६	३३	६७	१
अय यो होता किरुं	६	३५	७०	१
अयं वेनश्चोदयन् पृश्निगर्भा	१०	३६	१०६	१४
अयं स शिङ्क्ते	२	६	१३	१६
अयमेवाग्निर्द्रविणोदा इति	८	२	८२	१३
अयमेवाग्निर्वैश्वानर इति	७	२३	७८	११
अर्धतिकर्माण उत्तरे धातवश्च	३	१६	२६	८
अरययान्यरणयान्यसौ	६	३०	६६	८
अर्थवन्तः शब्दसामान्यादे०	१	१६	७	७
अरायि काणे विकटे	६	३०	६८	७
अरुणो मासकृद् वृकः	५	२१	५३	१४
अलातृणो बल इन्द्रः	६	२	५६	२१
अशापिनद्धं मधु	१०	१२	१०३	६
अश्मास्यमवतम्	१०	१३	१०३	१२
अश्रवं हि भृरिदावत्तरा	६	६	६०	३

(७)

	अ०	खे०	पृ०	पं०
अश्वं न स्वा वारिवन्तम्	१	२०	६	१४
अश्वो वोल्हा	६	२	८६	६
अश्वोतरं सन्धिगतम्	१३	७	१४३	७
अस्य वामस्य पलितस्यम्	४	६	४२	४
असश्चन्ती भूरिचारे	५	२	४४	१६
असुनीते मनो अस्मासु	१०	४०	१०९	२१
असूचं सूचं रजसिनिपचे	६	१६	६२	५
अस्ति हि व. सजात्यम्	६	१४	६१	२४
अस्मा इदु प्र भरा	६	२०	६४	११
चस्मे ते वन्धु.	६	७	५८	२०
अह इति च ह इति च	१	५	२	२३
अहश्च कृष्णमहार्जुनञ्च	२	२१	१८	१
अहिरिव भोगै. पर्येति	६	१५	६२	१४

(आ)

आइत्यर्थागर्थे	१	६	२	१
आकाशगुण शब्द	१४	४	१४२	१
आ घा ता गच्छान्	४	२०	३६	१७
आघो मेघो नाधो गाघो	२	२	१०	१३
आ गङ्गान्ति सान्वेषां	६	२०	६३	१७
आजास पूषण रथे	६	४	५७	१७
आजुह्वान् ईद्व्यो वन्द्यश्च०	८	८	८४	११
आ ते करो शृणुवामा	२	२७	१६	२६
आदधिका शवसा	१०	३१	१०७	२३
आदाय श्येनो अमरत्	११	२	११२	५
आदित्य इति पुत्रः	१३	११	१३६	१६
आधव आधवनात्	६	२६	६८	५
आ नो यजं भारती तूयमे०	८	१३	८५	१६

	अ०	खं०	प०	पं०
आपान्तमन्युस्तृपलप्रमर्मा	५	१२	४६	२०
आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता	६	२७	६५	१६
आयजीवाजसातमा	६	३६	६७	१३
आयाहीन्द्र पथिभिरीलितेभिः	१४	३१	१५०	३
आर्षिपेणो होत्रमृषि	२	११	१४	११
आरात्रि पार्थिवं रजः	९	२९	९६	२
आरुद्रास इन्द्रवन्तः	११	१५	११५	१
आवामुपस्थमुद्गहा	९	३७	९७	१७
आविद्युन्मद्भिर्मरुतः	११	१४	११४	१७
आविष्टथो वद्वेने चारुरासु	८	१५	८६	७
आसस्नाणासः शवसानमच्छेन्द्रं-	१०	३	१००	११
आमुष्वयन्ती यजते उपाके	८	११	८५	६

इतीमानि चत्वारि	१	१२	५	१८
इतीमा देवता अनुक्रान्ताः	७	१३	७५	१७
इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिः	२	१६	१७	६
इदं विष्णुर्विनरुमे	१२	१६	१२८	१६
इदन्तेऽन्याभिरसमानमद्भिर्षाः	१४	३४	१५०	२१
इन्द्र आराम्यस्वरि	६	१	५६	८
इन्द्रं मिश्रं वरुणमग्निमाद्भु	७	१८	७६	२५
इन्द्राणीमासु नारिषु	११	३८	१२०	१४
इन्द्रासोमा समरशंभमभ्यघम्	६	११	६०	१९
इन्द्रेण सं हि दृक्षते	४	१२	३५	३
इन्द्रो अस्मां आद०	२	२६	१६	२०
इन्द्रो दिव इन्द्र ईने	७	२	७१	१०
इमं तं परम गृपमस्य	९	२४	६४	१४
इमं मे गंगे यमुने	६	२६	६५	४

	अ०	खं०	पृ०	पं०
इमा गिर आदित्येभ्यो	१२	३६	१३३	४
इमा रुद्राग स्थिरधन्वने	१०	६	१०१	१३
इयं शुभेभिर्विस्तृता इवारुजन्	२	२४	१८	१२
इपिरेण ते मनसा सुतस्य	४	७	३३	२४
इहेन्द्राणीमुपहृये	९	३४	६७	६
इहेह जाता सगवावशीवा०	१२	३	१२४	१६

(६)

ईर्मान्ताताः सिलिकमध्यगासः

(७)

उत ग्ना व्यन्तु	१२	४६	१३६	१
उत त्वं सख्ये स्थिरपीनमाहु	१	२०	९	१
उत त्वः पश्यन्न ददर्श	१	१६	=	१७
उत नोद्विष्यः	१२	३३	१३२	=
उत स्मैर्न वस्त्रमर्थि न	४	२४	४०	९
उ तस्य वाजी क्षिपणि	२	२=	२०	७
उनासि मैत्रावरुणो	५	१४	५०	१३
उदीरतामवर उत्परास	११	१=	११५	२१
उदु ज्योतिरमृतं	११	१०	११४	१
उदुत्यं जातवेदसं	१२	१५	१२७	२१
उद्यूह रक्षः सहमूलमिन्द्र	६	३	५७	५
उत प्र वद्र मण्डूकि	९	७	६०	१२
उपलप्रक्षिपयुपलेषु	६	५	५८	५
उष श्वासय पृथिवीमुत	८	१३	१२२	३
उषहृये सुदुवां धेनुमेतो	११	४३	१२१	१७
उपाव सृज तग्न्यासमञ्जन	८	१७	८६	१७
उपो, अदर्शि शुन्ध्युवो	४	१६	३६	२१
उर्वशी व्याख्याता	११	३५	१२०	२

(८)

	अ०	खं०	पृ०	पं०
आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा	५	१२	४६	२०
आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता	६	२७	६५	१६
आयजीवाजसातमा	६	३६	६७	१३
आयाहीन्द्र पथिभिरीलितेभिः	१४	३१	१५०	३
आर्षिपेणो होत्रमृषि	२	११	१४	११
आरात्रि पार्थिवं रजः	९	२९	९६	२
आरुद्रास इन्द्रवन्तः	११	१५	११५	१
आवामुपस्थमुद्गहा	९	३७	९७	१७
आचिदुन्मद्भिर्मस्तः	११	१५	११५	१७
आविष्टयो वद्धेने चारुरासु	८	१५	८६	७
आससाणासः शवसानमच्छेन्द्रं-	१०	३	१००	११
आसुष्वयन्ती यजते उपाके	८	११	८५	६

(९)

इतीमानि चत्वारि	१	१२	५	१८
इतीमा देवता अनुक्रान्ताः	७	१३	७५	१७
इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिः	२	१६	१७	६
इदं विष्णुर्विचक्रमे	१२	१६	१२८	१८
इदन्तेऽन्याभिरसमानमद्भिर्या-	१४	३४	१५०	२
इन्द्र आशाम्यस्परि	६	१	५६	
इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहु	७	१८	७६	
इन्द्राणीमासु नारिषु	१२	३८	१२०	
इन्द्रासोमा समवशंसमभ्ययम्	६	११	६०	
इन्द्रेण सं हि वृक्षसे	४	१२	३५	
इन्द्रो अस्मां अद०	२	२६	१६	
इन्द्रो दिव इन्द्र ईसो	७	२	७१	
इमं तं परय वृषमस्य	९	२१	२४	
इमं मे गंगे यमुने	६			

(११)

	अ०	खं०	पृ०	पं०
किं ते कृगवन्ति कीरुटेपु	६	३२	६६	५
किमिच्छे विष्णोः	५	८	४८	६
किमिच्छन्ती सरमा	११	२५	११७	१६
कुहस्विदोषा कुह वस्तोः	३	१५	२७	१२
कुहूमहं सुवृतं	११	३३	११९	१३
कृणुष्व पाज. पसिति	६	१२	६१	४
कृण्व निधानं हरयः	७	२४	७६	१४
केश्यग्निं केशी. विपं	१२	२६	१३०	६
को अग्निमीदृ	१४	२७	१४६	३
को अद्य युक्ते धुरि. गा श्रुतस्य	१४	२५	१४८	१७
को नु मर्या अमिथिनः	४	२	३२	७
कीळन्तौ पुत्रैर्नसृभिरिति	१	१६	७	८
क्षेत्रस्य प्रतिः क्षेत्रं	१०	१४	१०३	१६
क्षेत्रस्य पतिना वयं	१०	१५	१०३	२१
क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मि	१०	१६	१०४	३

(ग)

गायन्ति त्वां गायत्रियो	५	५	४६	१६
गौरमीमेदनु वत्सं	११	४२	१२१	११
गौरश्वः प्ररुषो हन्तीति	१	१	१	६
गौरीर्मिनाय सलिलानि	११	४०	१२१	१

(च)

चत्वारि वाक्पूरिमिना पदानि	१३	६	१३६	१
चत्वारि श्रुजा अयो अस्य पादा	१३	७	१३८	१२
चतुरश्रिहृदमानात्	३	१६	२८	१
चित्र देवानामुदगादनीकं	१२	१६	१२८	१
चिदित्येषोऽनेककर्मा०	१	४	२	११

	अ०	खं०	पृ०	पं०
उर्वश्यप्सरा	५	१३	५०	८
उपस्तच्चित्रमाभर	१२	६	१२	८
उष्णिगुस्नाता भवति	७	१२	७५	८

(ऋ)

ऋचां स्व पोषमास्ते	१	८	४	४
ऋघो ऋक्षे परमे	१३	१०	१३९	१३
ऋतस्य हि शुरुवः सन्ति	१०	४१	११०	५

(ए)

एकया प्रतिधा पितृत्	५	११	४६	४
एकः सुपर्णाः स समुद्रमाविवेश	१०	४६	१११	९
एकार्थमनेकशब्दमित्येतद्भुक्तम्	४	१	३२	४
एतेष्वेव स्थानव्यूहेष्वृतु०	७	११	७५	२
एतदस्या अनःशये	११	४८	१२३	१
एता उ स्या उपसः	१२	७	१२५	१२
एषां लोकानां रोहेषा	७	२३	७८	८

(ओ)

ओमासश्चर्षणीधृतः	१२	४०	१३४	६
------------------	----	----	-----	---

(क)

क ईपते तुज्यते को विमाय	१४	२६	१४८	२३
कञ्जारज्जुरश्वस्य	२	२	१०	२०
कतस पूर्वा कतरा परा	३	२२	३१	१५
कद्रामर्चमराघसं पदा	५	१७	५१	१५
कनीनकेव विद्रधे नवे	४	१५	३६	७
कनिकदपनलुपं	९	४	८९	१७
कर्मनामास्युचराशि	३	१	२१	३
कायमानो बना स्वम्	४	१४	३५	२२
कास्वहं ततो भित०	६	६	५८	१०

	अ०	खं०	पृ०	पं०
तिर्घग्बिलश्चमस	१२	३८	१३३	१६
तुब्जेतुब्जे या उत्तरे	६	१८	६३	२२
तुविक्ष ते सुकृत	६	३३	६६	१६
ते आचरन्ती समनेव	६	४०	६८	११
स्यमूषु वाजिन देवजुत	१०	२८	१०७	७
त्रय केशिन ऋतुषा	१२	२७	१३०	१२
अम्बक यजामहे	१४	३५	१५१	१
स्वमग्ने धुभिस्त्व०	६	१	५६	४
स्वमङ्ग प्रशसिषो देव	१४	२८	१४६	६
स्वया मन्यो सरथमारुजन्तो	१०	३०	१०७	१७
स्वष्टा दुहिन्ने वहतु	१२	११	१२६	१६
स्वेषमिस्था समरणा	११	८	११३	१६

(द)

दत्तस्य वादिते जन्मनि	११	२३	११७	१
दशावनिम्यो दशकक्षयेभ्य	३	६	१४	५
द्रविणोदा कस्माद्	८	१	८२	४
द्रविणोटा द्रविणसो	८	२	८२	६
दासमन्नीरहिगोषा	१	१७	१६	१६
द्विश उत्तराणि नामानि	३	२०	३६	२६
देवस्त्वष्टा सविता	१०	३४	१०८	१७
देवाना पत्नीरुशतीरवन्तु	१२	४५	१३५	२०
देवाना मद्रा सुमतिर्ऋजूषता	१२	३६	१३४	४
देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन्	१२	२२	१८	६
देवा नो यथा सदमिद्	४	१६	३८	१७
देवी ऊर्जाद्भृती	६	४३	६६	६
देवी भोष्ट्री वसुधित्री	६	४२	६८	२२
देवी वाचमग्नयन्त	१११	२६	३१८	१३

(१४)

	अ०	खं०	पृ०	पं०
देव्यो वनसपने हवींषि	८	१६	८७	७
देव्या होतारा प्रथमा	८	१२	८५	१३
घावा न शृभित्री इमं	६	३८	६८	१
द्यौमं पिता जनिता	४	२१	३६	२३
द्वा सुपर्णा सयुजा	१४	३०	१४६	२३

(५)

घन्वना गा	६	१७	६३	१
घाता ददातु दागुषे	११	११	११४	४
धेनुं न इमं विन्वा	६	२६	६८	१

(६)

म नामये तान्यो मिथम रेहू	३	६	२३	४
न त विश्व य इमा जनाना	१४	१०	१४३	२४
न नूनमग्नि नो इवः .	१	६	३	८
न पाशपो मातमहे	६	२५	६६	१६
न यम्य ह्य शृभित्री	५	३	४५	१२
नराशंसम्य महिमागमया	८	७	८४	५
न विनाजामि यदि वेदमग्नि	१४	२२	१४८	१
नरो न्यो भवति जायमानः	११	६	११३	६
नहि मम य एव	३	३	२१	१३
न हविद्रादि राय	११	३६	१२०	१८
नि यद् वृद्धि	५	११	५१	६
निर्विकिन्दू गिरिम्य ह्य	६	३४	६६	२२
निष्काममस्त्रिदितरो	१	१०	५	१
नीषीमवां बभूव	१०	४	१००	१८
नूनं वा मे मन्त्रि	१	७	३	१४
न्यतन्द्रकमुदात्ता एनं	६	२१	६४	७

(७)

श्रीशत एव एव	३	१८	५१	२७
--------------	---	----	----	----

	अ०	खं०	गृ०	पं०
पथम्य परिपति	१२	१८	१२८	११
परं मृत्यो अनुपरेहि	११	७	११३	१२
परिगद्यं ह्यरणस्य	३	२	२१	६
परे यिवांसं प्रवतो	१०	२०	१०५	२
परोऽङ्कना, प्रत्यङ्कनाश्च	७	३	७२	६
पर्याया इव त्वदाश्विन०	१	६	४	२४
प्रियमेवदत्रिव०	३	१७	२८	१८
पवित्रं पुनाते	५	६	४७	१३
पवित्रवन्त परि वाचमासते	१२	३२	१३२	१
पावका न सरस्वती	११	२६	११७	२३
पावीरवी तन्यतु	१२	३०	१३१	६
पितुं नु स्तोपम्	६	२५	६४	२१
पुनरेहि वाचस्पते	१०	१८	१०४	१६
पुनरेहि वृषाकपे	१२	२८	१३०	१६
पुरु त्वा दाश्वा०	५	७	४७	२२
पृषा त्वेतश्चयावयतु	७	६	७४	१७
पृथक् प्रायन् प्रथमा	५	२५	५४	४
प्रजापते न त्वेदेनाग्न्यो	१०	४३	११०	२१
प्रति त्वं चारुमन्त्र	१०	३६	१०६	३
प्रतप्ते अद्य	५	६	४८	३४
प्र तद्धोत्रेय भग्यायेन्दवे	१०	४२	११०	११
प्र नून जातवेदममथ	७	२०	७७	१२
प्र नू महित्व वृषभस्य वोचम्	७	२३	७८	७
प्र पर्वतानामुशाती	६	३६	६८	५
प्रयाजान्मे अनुषाजोश्च	८	२२	८८	१
प्र वावृजे सुप्रया	५	२८	५५	५
प्र वोऽच्छा जुतुषाणामो	६	१६	६२	१५
प्र वो महेमन्दमागाया	११	६	११३	२०

	अ०	खं०	पृ०	पं०
प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या०	८	६	८४	१७
प्रातर्जितं भगमुग्रं ह्रुवेम	१२	१४	१२७	१४
प्रातर्यजध्वमश्विना	१२	५	१२५	१
प्रातर्युजा वि बोधया	१२	४	१२४	१६
प्रायेषा मा वृहतो	६	८	६०	१६
प्रीणीताश्चान् हितं जयाथ	५	२६	५४	१५
प्रीते वन्दतु प्र वयं	६	६	६१	१

(ब)

वतो वतासि यम्	६	२८	६७	१४
वलित्या पर्वतानां	११	३७	१२०	६
बहुनामान्युत्तराणि	३	१३	२६	१६
बह्वीनां पिता	६	१४	६२	८
वृहती परिचर्हणात्	७	१२	७५	११
ब्रह्मा देवानां	१४	१३	१४५	१२

(भ)

मद्रं वद दर्शितो	६	५	६०	१
------------------	---	---	----	---

(ज)

मनुष्यनामान्युत्तराणि	३	७	२३	१३
मन्त्रा मननाच्छन्दांसि छादनात्	७	१२	७५	८
महत्वा इन्द्र वृषभो रणाय	४	८	३४	६
महत्तसोमो महिपश्चकारा	१४	१७	१४६	२३
मदो अर्णः सरस्वती	११	२७	११८	३
मा त्वा सोमस्य गल्दया	६	२४	६६	६
मा ते राधांसि	१४	३७	१५१	११
मा नः समस्य दृडयः	५	२३	५३	१६
मा नो मित्रो वरुणो	६	३	८६	११
मा नोऽर्द्धिधुघ्नयो	१०	४५	१११	६
मिश्रो गुनान्यातयति भृषाणो	१०	२२	१०५	१७

(१८)

	अ०	खं०	पृ०	पं०
यामथर्वा मनुष्यिता	१३	३४	१३२	१४
यावन्मात्रमुपसो न प्रतीकम्	७	३१	८१	१२
ये ते सरस्व ऊर्मयो	१०	२४	१०६	६
येनापावरु० तेन नो	१०	२५	१३०	२
येनापावरु० प्रत्यद्देवानां	१२	२४	१२६	१६
येनापावरु० सुरययुरिति	१२	२२	१२६	८
येनापावरु० विद्यामेपि	१२	२३	१२६	१३
यो अनिदमो दीदयत्	१०	१६	१०४	२३
यो अस्मै घंस उत वा	६	१६	६४	१
यो जात एव प्रथमो मनस्वा०	१०	१०	१०२	१६

(२)

रथन्तु मारुतं वषम्	११	५०	१२३	१३
रथे तिष्ठन्नयति	९	१६	९२	२०
रथं मे वचसे सोम्याय	२	२५	१६	१२
रथः पिनाकमिति दण्डय	३	२१	३०	२१
रथिनामान्युत्तराणि	२	१५	१६	२
राज्ञागहं सुहवां	११	३०	११८	२४
राज्ञः पुरुषो राजपुरुषो	२	३	१०	२६
राथिनामान्युत्तराणि	२	१८	१७	५
रथद्रुमा रुथती अथवागा०	२	२०	१७	१५

(३)

वद्यन्तीवेदा गनीगन्ति	६	१८	६३	५
वन्यतिःर्थाख्यात०	८	१६	८६	१६
वन्यो रसानया निन्यु	८	२०	८७	६
वन्यो वीरुक्को	६	१२	६१	२०
वयः सुपर्वा उग संदुरिन्द्रं	४	३	३२	१२
वयः सुपर्वा उग संदुरिन्द्रं	४	४	४६	४

	अ०	ख०	गृ०	पं०
वसातिषु स्म चरथो	१२	२	१२४	६
वाङ्मामान्युतगणि	२	२३	१८	२०
पात आ वातु भेषजं	१०	३५	१०८	२३
वामं वामं त आदुरे	६	३१	६८	२०
वायवा याहि दर्शतेमे	१०	२	१००	७
वायुर्वा र्ना	१	५	२	२३
विद्याग तस्य ते वयं	४	१८	३८	४
विद्या ह वै द्राक्षणाजगाम	२	४	११	१०
विशुन्न या पतन्ती	११	३६	१२०	३
विधुं दद्राणं समने	१४	१८	१४७	१
विष विमासोऽवसे देवं	१४	३२	१५०	८
विरूपास इष्टपयम्त	११	१७	२१५	१६
विवृन्नान्हन्त्युन	१०	११	१०२	२४
विश्वकंद्राकर्षो वीति चरुद्र इति	२	३	११	१
विश्वरुमन् हविषा वायुधानः	१०	२७	१०७	१
विश्वकर्मा विमना	१०	२६	१०६	१२
विश्वकर्मा सर्वस्य कर्ता	१०	२५	१०६	११
विश्वानरस्य वस्पति	१२	२१	१२९	३
विश्वानरो व्याख्यातः	१२	२०	१२६	२
विश्वारूपाणि प्रति मुचते	१२	१३	१२७	४
विष्ट्वी शमी तरणित्वेन	११	१६	११५	६
वि हि स्रोतोरसृन्नत	१३	४	१३७	१६
वृक्षश्चन्द्रमा भवति	५	२०	५२	१२
वृक्षस्य तु ते	१	४	२	१६
वृक्षे वृक्षे नियतामीमयद्	२	६	१२	११
वृषभ प्रजां वर्षतीति	९	२२	६४	५
वृषाकपायि रेवति	१२	९	१२६	४
वेनो वेनते.	१०	३८	१०६	१३

	अ०	खं०	पृ०	पं०
वैश्वानरः कम्माद्वि०	७	२१	७७	२३
वैश्वानरस्य समतौ स्याम	७	२२	७८	१
* वैश्वानरीयो द्वादशरुपालो भवती०	७	२४	७९	१०
व्यचस्वतीरुर्विद्या वि श्रयन्तां	८	१०	८४	२४
व्याख्यातं दैवतं यज्ञांगञ्च	१४	१	१४१	३

(श)

शातं जीव शस्त्रो वर्द्धमानः	१४	३६	१४१	६
शं नो भवन्तु वाजिनो	१२	४४	१३५	१४
शवतिर्गतिरुर्मा कम्बोजेष्वे०	२	२	१०	१३
शासद्द्विर्दुहितुर्नप्यज्ञा०	३	४	२१	१९
शुक्रं ते अन्यद् यजतं ते	१२	१७	१२८	६
शुनासीराविमां	९	४१	९८	१७
श्येनो व्याख्यातः	११	१	११२	४
श्रद्धयाग्निः समिध्यते	९	१३१	९६	१३
श्रायन्त इव सूर्ध	६	८	५९	११

(प)

पद् भावविकारा	१	२	१	१४
---------------	---	---	---	----

(स)

स इत्तमोऽव्ययुनं ततन्वत्	५	१५	५०	१९
संवत्सरं शशयाना	९	६	९०	७
सक्तुमिव तितउना प्रवन्तो	४	१०	३४	१५
सद्यश्चिद् यः शवसा	१०	२९	१०७	१२
सद्यो जातो व्यभिमीत यज्ञ०	८	२१	८७	१९
सप्त नृपयः प्रतिहिताः	१२	३७	१३३	१०
सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्र०	४	२७	४२	११
सप्तार्द्धगर्भा भुवनस्य रेतो	१४	२१	१४७	१९
सप्तसिगन्नापमान आसप्त	१०	४७	१११	१५

	अ०	ख०	पृ०	पं०
समाज्ञाय समाज्ञात	१	१	१	५
समानमेतदुदक०	७	२३	७८	१२५
समिद्धो अथ मनुषो दुरोणे	८	५	८३	१७
स मातपन्त्यभित	४	६	३३	१६
स यद्यनुरुह्यते शङ्खति	१४	६	१४२	१३
सविता यन्त्रै पृथिवीमरम्णा०	१०	३२	१०८	५
सविता व्याख्यात	१२	१२	१२७	२
सस्निमविन्दच्छरणे नदीगाम्	५	१	४४	४
साकञ्जाना सप्तथमाद्	१४	१६	१४७	६
साक्षात्कृतधर्माण् ऋषयो	१	२०	६	८
साधारणा युत्तराणि पट्	२	१३	१५	२
सिनीमालि पृथुष्टके	११	३२	११६	७
मुक्तिशुक शल्मलि विश्वरूप०	१२	८	१२५	२०
सुगा वो देवा	१२	४२	१३५	४
सुगुरसःसुहिरपय	५	१६	५२	१
सुदेवो असि वरुण	५	२७	५४	२५
सुपर्ण वस्ते मृगो	६	१६	६३	१०
सुविते सु इत्ते सृते	४	१७	३७	१५
सुविट्टुरिव सु विज्ञायते	१	१०	५	६
सूयवसाद् भगवतीहि भूया	११	४४	१२२	२
सूर्यस्येव वज्रधो	११	२०	११६	६
सुपयेव जर्भरी तुर्फरीतू	१३	५	१३८	१
सुप्र सर्पिणादिदमपीतरत्	६	१७	६३	६
सेनेव सष्टाम	१०	२१	१०५	७
सोम गावो धेनवो वावशाना	१४	१५	१४६	७
सोम मन्यने पपिवान्	११	४	११२	१५
सोम पवते जनिता	१४	१२	१४५	५
सोमस्य राज्ञ	११	१२	११४	६

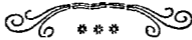
	अ०	खं०	पृ०	पं०
सोमानं स्वरणं वृणुह	६	१०	६०	१४
स्तिया आपो भवन्ति	६	१७	६३	५
स्तुपेय्यं पुरुवर्षस०	११	२१	११६	१३
स्तोमं हि दिवि देवासो	७	२८	८०	२१
स्त्रियः सतीस्तां उ मे	१४	२०	१४७	१४
स्थाणुरयं भारहारः	१	१८	८	११
स्यूरं राधः शताश्वं	६	२२	६५	४
स्योना पृथिवि	९	२३	६६	१८
स्वरादित्यो भवति	२	१४	१५	१५
स्वय्यन्तो नापेन्नन्त	१३	८	१३८	१९
स्वसराययहानि भवन्ति	५	४	४६	११
स्वस्तिरिद्धि प्रपथे	११	४६	१२२	१०
स्वादिष्टया मदिष्टया पवस्व	११	३	११२	१२

(ह)

हविर्भिरैक स्वरितः	१	११	५	११
हंसः । धर्मः । यज्ञः ।	४	११	१४४	९
हंसः शुचिपद्म०	१४	२६	१४९	१३
हविषा जारो अषां	५	२४	५३	२३
हविष्यान्तमजरं स्वर्विदि	७	२५	८०	४
हिङ्कृण्वती वसुपत्नी	११	४५	१२२	६
हिनोता नो अश्वरं	६	२२	६५	१
हिमेनाग्निं प्रंसववारयेथाम्	६	३६	७०	८
हिरण्यगर्भः सगवर्चतामे	१०	२३	१०५	२३
हिरण्यनामान्युत्तराणि	९	१०	१३	२५
हिरण्यस्तूपः सवितर्यथा	१०	३३	१०८	११
हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु	१३	१३	१४०	५

अथ निरुक्ते पूर्वषट्कप्रारम्भः ॥

अथ प्रथमाध्यायः ॥

तत्र प्रथमः पादः ॥

श्लो३म् ॥ समाप्नायः समाप्नातः स व्याख्यातव्यस्तमिमं समाप्नायं निघ-
ण्टव इत्याचक्षते । निघण्टवः कस्मान्निगमा-इमे भवन्ति । छन्दोम्यः समाहृत्य, समा-
हृत्य समाप्नातास्ते निघन्तव एव सन्तो निगमनान्निघण्टव उच्यन्ते इत्यौपमन्यबो-
ऽपि वा हननार्थं स्युः समाहृता भवन्ति यद्वा समाहृता भवन्ति ॥

तद्यान्येवानि, चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि-
भवन्ति । तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणां प्रदिशन्ति भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि
नामानि । तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे प्रजति प-
चतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं मूर्त्तं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिर्भ्रज्या पक्विरित्यद् इति
सत्त्वानामुपदेशो गौरवः पुरुषो हस्तीति भवतीति भावस्यास्ते शोते प्रजति तिष्ठती-
ति ॥ इन्द्रियनित्यं वचनमौदुम्भरायणः ॥ १ ॥

तत्र चतुष्टयं नोपपद्यते युगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरोपदेशः शास्त्रकृतो यो-
गश्च । इयात्प्रिमत्त्वात् शब्दस्याः शीयस्त्वाच्च शब्देन संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं । लोके तेषां-
मनुष्यवद्देवताभिधानं पुरुषविद्य नित्यत्वात्कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे ॥

पद् भावविकारा भवन्तीति वाप्यायिणिजायतेऽस्ति विपरिणामते वर्धतेऽपशीयते
विनश्यतीति । जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधत्यस्ती-
त्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणं विपरिणामत इत्युच्यवमानस्य तत्त्वाद्धिकारं वर्धन इति
स्वाङ्गाभ्युत्थं सांयोगिकानां धार्धानां वर्धते विजयेनेति वा वर्धने शरीरेणैति वाऽप-
शीयत इत्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिज्ञोमं विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमा-
चष्टे न प्रतिषेधति ॥ २ ॥

अनोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्तीति ह स्माह ते यथावचनम-
मूहितन्याः ॥

न निषेधा उपसर्गा अर्थाग्निगहुरिति शाकटायनो नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसं-
योगबोद्धा भवन्त्युच्चारणाः पदार्था भवन्तीति गार्ग्यस्तद्य एषु पदार्थः प्रादुर्भवे तं

नामारुण्यात्पोरर्थविकरणम् । आ इत्यर्थागर्थे प्र परेत्येतस्य प्रातिलोम्यमभीत्याभि-
 मुरण प्रतीत्येनस्य प्रातिशोम्यमति मु इत्यभिपूजितार्थे निर्दुस्तिनेतयो प्रातिशोम्य
 न्यत्रति विनिमद्गार्थीया उदित्येनयो प्रातिलोम्य समित्येकीभाव व्यपेत्येतस्य प्राति-
 शोम्यमन्विति नान्श्यापरभावमपीति संसर्गमुपेत्युपजन परीति खर्वतोभावमधीत्यु-
 परिभावमैश्वर्य वेदमुच्चार्यचानर्थान् प्राहुस्तु उपेक्षितव्या ॥ ३ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥१॥

अथैऽनुष्टुप्ते न किञ्चैव तु किञ्चैवम् ॥ मेनि प्रतिपेधे मा कार्षीर्मा हार्थीरिति च ॥ खल्विति च खलु क्रत्वा खलु क्रनमथापि पदपूरण एव खलु तद् बभूवेति ॥ शश्वदिति विचिक्रिसार्थीयो भाषाया शश्वद्वमित्यनुष्टुप्ते एव शश्वदित्यस्वय पृष्टे ॥ नूनमिति विचिक्रित्सा- र्थीयो भाषायाभुभयमन्वध्याय विचिक्रित्साथीयश्च पदपूरणश्च । अगस्त्य इन्द्राय हविर्नि- रूप्य मरुद्भ्य सम्प्रदित्साञ्चकार स इन्द्र एत्य परिदेवयञ्चक्रे ॥ ५ ॥ २ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्वेदं यदद्भुतम् । अन्यस्य चित्तमभिसञ्चरेण्यमुनाधीतं वि नश्यति ॥ ऋ० १ । १७० । १ ॥

न नूनमस्त्यद्यनन नो एव श्वस्तनमथास्मिन्श्वि । धुरित्यहनोर्नामधेयं द्योतत इति सत । श्व उपाशसनीय काजो ह्यो हीन काज । कस्तद्वेदं यदद्भुतम् । कस्तद्वेदं यदद्भुतमिदमपीतरदुद्भुतमभूतमिवाऽन्यस्य चित्तमभिसञ्चरेण्यमभिसञ्चार्य-यो ना- नेयश्चित्त धेनवस्ताधात विनश्यतीत्यप्याध्यात विनश्यत्याध्यातमभिप्रेतम् । अथापि पदपूरण ॥ ६ ॥ २ ॥

नून सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी । शिखा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वेदम विदथे सुवीराः ॥ ऋ० २ । ११ । २१ ॥

सा ते प्रतिदुग्धा वरं जरित्रे । वरो वायित-यो भवति । जरिता गरिता । दक्षिणा मघोनी मघवती मघमिति धननामधेय महतर्दानकर्मणो दक्षिणा दक्षत समर्धयतिकर्मणो व्युद्ध-समर्धयतीत्यपि वा प्रदक्षिणागमनाद् दिशमभिप्रेत्य दिग्धस्तप्रकृतिदक्षिणो हस्तो दक्षतद्वत्साहकर्मणो दाशतर्वा स्याद् दानकर्मणो हस्तो ह-न्ते प्राशुर्हने । ददि स्तोतृभ्य कामान्नाम्नाग्निहीर्गास्मानतिहाय दा भगो नोऽन्तु । बृहद्वेद स्व न- वने भगो । भजत्बृहदिति महतो नामधेय परिबृद्धं भवति । धीरवन्त कल्याणधीरा ता धीरो धीर्यत्यमिद्वान्वतर्वा स्याद्ग-निभयो धीरयतर्वा ॥ सोमिति परिग्रहार्थं यो वा पदपूरणो वा ॥

प्र सीमादित्यो अस्तजत् ॥ ऋ० २ । २८ । ४ ॥

प्रासजदिति वा प्रासजत्सर्वत इति वा । वि सीमात सुरुचो घन आररिति च ।

नामाख्यातयोरर्थविकरणम् । आ इत्यर्वागर्थे प्र परेत्येतस्य प्रातिलोम्यमभीत्याभि-
सुरणं प्रतीत्येनस्य प्रातिशोम्यमति सु इत्यभिपूजितार्थे निर्दुरित्वेतयो. प्रातिशोम्यं
न्यपेति विनिमद्वाधीना उदित्येनयो प्रातिलोम्यं समित्येकीभाव व्यपेत्वेत्यस्य प्राति-
शोम्यमन्विति सादृश्यापरभावमपीति संगममुपेत्युपजन परीति सर्वतोभावमधीत्यु-
परिभावमैश्वर्यं वैवमुच्चार्यचानर्थान् प्राहुस्तद्वेदितव्या ॥ ३ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

अथ निपाता उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्त्यप्युपमार्थे ऽपि कर्मोपसंग्रहार्थेऽपि पदपूरणा ॥

तेषामेते चत्वार उपमार्थे भवन्तीति । इति भाषाया चान्वध्यायं चाग्निरिचेन्द्रदेवेति
नेति प्रतिषेधार्थो भाषायामुभयमन्वध्यायं नेन्द्रं देवर्ममसतेति (ऋ० १० । ८६ । १)
प्रतिषेधार्थोय पुरस्तादुपाचारस्तस्य चत्प्रतिषेधति । दुर्मदार्सा न सुरायामित्युपमार्थोय
उपरिष्ठादुपाचारस्तस्य वेनोपमिमीते । चिदित्येषोऽनेककर्मोचायश्चिदिद ब्रूयादिति पूजा-
याम् (आचार्यं कस्मादाचार्यं आचारं प्राहस्याचिनोत्यर्थानाचिनोति बुद्धिमिति वा) ।
दधि चिदित्युपमार्थे । कुलमाषाश्चिदाहृत्ययकुत्सिने । (कुलमार्थां कुनेषु सीदन्ति) ।
नु इत्येषोऽनककर्मदं नु करिष्यतीति हेत्वपदेशे । कथं नु करिष्यतीत्यनुपृष्टे नन्वेतद-
कार्षीदिति चाथाप्युपमार्थे भवति ॥

वृक्षस्य नु ते पुरुहून् व्रयाः ॥ ऋ० ६ । २४ । ३ ॥

वृक्षस्येव ते पुरुहून् शाखा वया. शाखा वेतेर्वातायना भवन्ति शाखा व्रयाः
शपनोरेयां ॥

अथ यस्यागमादर्थपृथक्त्वमह निशायते नत्वौद्देशिकमिन् विमहेण पृथक्त्वात्सप्तमो-
पसंग्रहः । चेति समुच्चयार्थं उभाभ्यो सम्प्रयुज्यतेऽहं च त्वं च वृषहृन्निनि (ऋ० ८ ।
६० । ११) । एतस्मिन्नेवार्थे देवेभ्यश्च पितृभ्य एत्याकार । वेति विचारणार्थे । इन्ताहं
पृथिवीमिमां निदधानीह वेद वे (ऋ० १० । ११६ । ६) त्यथापि समुच्चयार्थे
भवति ॥ ४ ॥ १ ॥

वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्प्रेति (य० ६ । ७) । अह इति च ह इति विनिमद्वाधीनो पूर्व्या
संप्रयुज्येते । अयमरेदं करोत्वयमिदं ह करिष्यतीदं न करिष्यतीति । अथ, प्युकार एतस्मि-
न्नेवार्थं उत्तरेण । मृदमे वदन्ति सत्यसु त वदन्तीत्यथापि पदपूरणा इदमु तद्दु ॥ हीत्येषो-
ऽनेककर्मदं हि करिष्यतीति हेत्वपदेशे कथं हि करिष्यतीत्यनुपृष्टे कथं हि व्याकरिष्य-
ती वरुणायाम् ॥ इति वि विद्याकर्मपत्रं किलेत्यथापि न ननु इत्येताभ्या सम्प्रयु-

नैगमकाण्डम् ॥ अ० १ । पा० ३ ॥

३

क्यनेऽगुष्टे न किञ्चैव तु क्तिनेरम् ॥ मेनि प्रतिषेधे मा कार्पीर्मा हार्पीरिति च ॥ खल्विति
 च खलु कृत्वा खलु क्रतमथापि पदपूरण एव खलु तद् षभूवति ॥ शश्वदिति विचि-
 क्रितसार्थीयो भाव या शश्वद्वमित्यनुष्ट एव शश्वदित्यस्वय पृष्टे ॥ नूनमिति विचिक्रित्सा-
 र्थीयो भावायामुभयमन्वध्याय विचिक्रित्सार्थीयश्च पदपूरणश्च । अगस्त्य इन्द्राय हविर्नि-
 ह्य मरुद्भ्य सम्पदित्साञ्चकार, स इन्द्र एत्य परिदेवयाञ्चके ॥ ५ ॥ २ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

न नूनमस्ति नो श्व कस्तद्वेद यदद्भुतम् । अन्यस्य
 चित्तमभिसञ्चरेयमुताधीतं वि नश्यति ॥ ष्ट० १ । १७० । १ ॥

न नूनमस्त्यद्यनन नो एव श्वस्तनमथास्मिन् यपि । दुरित्यहनोर्नामधेय द्योतत
 इति सन । श्व उपाशसनीय काजो ह्यो हीन काज । कस्तद्वेद यदद्भुतम् । कस्तद्वेद
 यदद्भुतमिदमपीतरदद्भुतमभूतमिवान्यस्य चित्तमभिसञ्चरेयमभिसञ्चार्यन्तो ना-
 नेयश्चित्त चेननरुताघात विनश्यतीत्यप्याध्यात विनश्यत्याध्यातमभिप्रतम् । अथापि
 पदपूरण ॥ ६ ॥ २ ॥

नून सा ते प्रति वरं, जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा
 मघोनी । शिवा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो वृहद्वेदम
 विदये सुवीराः ॥ ष्ट० २ । ११ । २१ ॥

सा ते प्रतिदुग्धा वरं जरित्रे । वरो वरयित्तयो भवति । जरिता गरिता । दक्षिणा
 मघोनी मघवती मघमिति घननामधेय महतर्दानकर्मणो दक्षिणा दत्तते समर्धयतिकर्मणो
 व्यूह समर्धयती यपि वा प्रदक्षिणागमनाद् दिशमभिरत्य दिग्धस्तप्रकृतिदक्षिणो
 हस्तो दत्ततेरुत्साहकर्मणो दाशतर्वा स्याद् दानकर्मणो हस्तो ह ते प्राशुर्हने । ददि
 स्तोतृभ्य कामान्माग्मानिदहीर्मास्मानतिहाय दा भगो नोऽगु । वृहद्वेदम स्व
 वने भगो । भजत् वृद्धिति महतो नामधेय परिवृद्ध भवति । वीरवन्त कल्याणवीरा
 वा वीरो वीर्यत्यमि । वेतेर्वा स्याद्गतिर्मणो वीरयतेर्वा ॥ सीमिति परिग्रहार्थ
 यो वा पदपूरणो वा ॥

अ सीमादित्यो अस्तजत् ॥ ष्ट० २ । २८ । ४ ॥

प्रासजदिति वा प्रासजत्सर्धत इति वा । वि सीमत् सुरुचो वन आपरिति च ।

(य० १३।३) व्यष्ट्योत्सर्वत आदित्यः सुरुच आदित्यगुणमयः सुरोपनात् । अपि वा सीमेत्येत-
दनर्थकमुपबन्धमाददीत् पञ्चमीकर्मणि सीमः सीमत्ः सीमात्ः मर्यादात् । सीमा म-
र्यादा विपीव्यति देशाविति ॥ त्व इति विनिप्रदार्थीयं सर्वनामानुदात्तमर्धनामेत्येके ॥ ७।२॥

**ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान्गायत्रं त्वो गायति शकर्व-
रीषु । ब्रह्मा त्वो वदन्ति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत
उ त्वः ॥ ऋ० १० । ७१ । ११ ॥**

इत्यृत्विक्कर्मणां विनियोगमाचष्टे । ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान्हीतर्गर्चनी ।
गायत्रमेको गायति शकरीपूङ्गाता । गायत्रं गायतेः स्तुतिकर्मणः - शक्यं ऋचः
शक्नोतेस्तदाभिर्वृत्रमशकद्धन्तु तच्छकरीणां शकरीत्वमिति विज्ञायते । ब्रह्मैको
जाते जाते विद्यां वदति ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्व वेदितुमर्हति । ब्रह्मा परिवृढः श्रुततो ब्रह्म
परिवृढं सर्वतः । यज्ञस्य मात्रां विमिमीत एकोऽध्वर्युर्ध्वर्युर्ध्वर्युर्ध्वरं मुनक्त्यध्वरस्य
नेताध्वरं कामयत इति वापि वाधीयाने गुरुपबन्धोऽध्वर इति यज्ञनाम ध्वरतिर्हिसा-
कर्मा तत्पतिषेधः ॥ निपात इत्येके तत्कथमनुदात्तप्रकृति नाम रयाद् दृष्टव्यं तु
भवत्युत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुरिति द्वितीयायाःश्रुतो त्वस्मे तन्वं विसस इति चतु-
र्थ्यामथापि प्रथमाधहुवचने ॥ ८ ॥ ३ ॥

**अक्षरवन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोज्ञेष्वासमा बभूवुः ।
आदन्नासं उपकृत्वासं उ त्वे हृदा इव स्नात्वा उ त्वे ददृशे ॥
ऋ० १० । ७१ । ७ ॥**

अक्षिमन्तः कर्णवन्तः सखायोऽक्षि चष्टेराक्तेरित्याप्रायणास्तस्मादेते व्यक्तरे इव
भवत इति ह विज्ञायते । कर्णाः कृन्ततेर्निदृत्तद्वारो भवत्यृच्छतेरित्याप्रायणा ऋच्छ-
न्तीव से उदगन्तामिति ह विज्ञायते । मनसां प्रजवेष्वासमा बभूवुगस्यदृष्ट्वा अपर
उपकृत्तदृष्ट्वा अपरे । आस्यमस्यतेरास्यन्दत एनदन्नमिति वा । दृष्टं दृष्यतेः सवति-
कर्मणो दास्यतेर्वा स्याद्विदस्ततरं भवति । प्रस्नेया हृदा इवैके ददृशिरे प्रस्नेयाः स्ना-
नाहं हृदो हृदतेः शब्दकर्मणो हृदादतेर्वास्याच्छीतीभाषकर्मणः । अथापि समुच्चयार्थं
भवति पर्यायो इव त्वदाश्विनमाश्विनं च पर्यायाश्चेति ॥

अग ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वान्यपूरणा आगच्छन्ति पदपूरणास्ते
मितान्तरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति ॥ ६ ॥ ४ ॥

निष्टवक्त्रासंश्चिद्विन्नरो भूरिं तोकावृकादिंब ।

विभ्यम्यन्तोऽववाशिरे शिशिरं जीवनाय कम् ॥

शिशिरं जीवनाय । शिशिरं शृणातेः शम्नातेर्वा ॥

— एमैनं सृजता सुते ॥ अ० १ । ६ । २ ॥

आसृजतेनं सुते ।

तमिद्वर्धन्तु नो गिरः ॥ अ० ६ । ६१ । १४ ॥

तं वर्धयन्तु नो गिरः स्तुतयो गिरो गृणातेः ॥

अयमुं ते समतसि ॥ अ० १ । ३० । ४ ॥

अयं ते समतसि । इषोऽपि दृश्यते । सु विदुरिव । विज्ञायेते इव ।

अथापि नेत्येषु इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते ॥ १० ॥ ५ ॥

हविर्भिरैकेस्वरितः संचन्ते सुन्वन्त एके सर्वनेषु सोमान् ।

श्चीर्मदन्त उत दक्षिणाभिर्नेज्जिह्वायन्त्यो नर्कं पताम ॥

नर्कं न्यरकं नीचैर्मनं नास्मिन्नमणं स्थानमल्पमप्यस्तीति वा । अथापि न
चेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यतेऽनुपृष्टे । न चेन्सुगं पिबन्तीति । सुरा सुनोते । एव-
मुच्चावचेऽर्थेषु निपतन्ति । त उपेक्षितव्याः ॥ ११ ॥ ६ ॥

इति प्रथमाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥

इतीमानि चत्वारि पदजातान्यनुक्रान्तानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तत्र
नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च । न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानां
चैके । तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिवेन गुणोनान्वितौ स्याता संविज्ञातानि तानि
यथा गौरश्चः पुरुषो-दहस्तीति । अथ चेत्सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युर्यः षश्च त-
त्कर्म कुर्यात्सर्वं तत्सत्त्वं तथाचक्षीरन्य, कश्चाध्वानमणुवीताश्च स वचनीयः स्या-
द्यत्किञ्चित्तृन्यात्तृणं तदथापि चेत्सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युर्याविक्षिर्भावै, स-
म्प्रयुज्येत तावद्भूषो नामधेयप्रतिलम्भ, स्यात्तत्रैवं स्थूणा दरशया वा सञ्जनी च
स्थात् ॥ १२ ॥ ११ ॥

अथापि य एषां न्यायवान्वाग्मनामिक. संस्कारो यथा चापि प्रतीतार्थानि स्यु-
स्तथैनान्याचक्षरिन्पुरुषं पुरिशय इत्याचक्षीरन्नष्टेत्परं तर्दनमिति तृणम् । अथापि
निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्ति प्रथनात्पृथिवीत्याहु. क एनामप्रथयिष्यत्किमाधा-
रश्चेति । अधानन्विनेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारे पदेभ्य पदेतगार्धान्त्सञ्चस्कार शाकटायन
एने. कारितं च यकारादि चान्तस्त्रगमस्वे. शुद्धं च सकारादि च । अथापि सत्वपूर्वो
भाव इत्याहुरपरस्माद्वात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति । तदेतन्नोपपद्यते ॥ १३ ॥ २ ॥

यथो हि नु वा एतत्तद्यत्र स्वरसंस्कारो समर्थो प्रादेशिकेन गुणो नान्वितो स्यातां
सर्वं प्रादेशिकमित्येवं सत्यनुपालम्भ एव भवति । यथो एतद्य कश्च तत्कर्म कुर्या-
त्सर्वं तत्सत्र तथाचक्षीरन्निति पर्याप्त समानकर्मणा नामधेयप्रतिलम्भमेकेषा नै-
केषा यथा तन्ना पग्निज्ञको जीवनो भूमिज इत्येतेनैत्रोत्तरः प्रत्युक्त । यथो एत-
द्यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युन्मथेनान्याचक्षीरन्निति सन्त्यल्पप्रयोगाः कृनोऽप्यैकप-
दिका यवाव्रततिर्दमूना ज द्य आद्गारो जागरूको दर्विहोमीति । यथो एतन्निष्प-
न्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्तीति भवति हि निष्पन्नेऽभिव्याहारे योगपरीष्टिः प्रथ-
नात्पृथिवीत्याहु क एनामप्रथयिष्यत्किमाधारश्चेत्यथ वै दर्शनेन पृथुप्रथिता चेदप्य-
न्यैरथाप्येवं सर्व एव दृष्टप्रवादा उपालभ्यन्ते । यथो एतत्पदेभ्य. पदेनगार्धान्त्सञ्च-
स्कारेति योनऽन्विनेऽर्थे सञ्चस्कार स तेन गह्यं. सैषा पुरुषगर्हा न शास्त्रगर्हा इति ।
यथो एतदपरस्माद्वात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति पर्याप्त. पूर्वोत्पन्नान् सस्वा-
नामपरस्माद्वात्प्रामधेयेप्रतिलम्भमेकेषा नैकेषा यथा विज्वादाो जम्बचूडक इति ।
बिल्व भरणाद्वा भेदनाद्वा) ॥ १४ ॥ ३ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अथ पञ्चमः पादः ॥

अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यतेऽर्थमप्रतियतो नात्यन्तं स्वरसंस्का-
रोद्देशस्तदिदं विद्यास्थान व्याकरणस्य कात्स्न्यं स्वार्थसाधकं च । यद्वि मन्त्रार्थप्र-
त्ययायानर्थकं भवतीति कौत्सोऽनर्थका हि मन्त्रास्तदेतेनोपहितव्यम् । नियतवाचो
युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्त्यथापि ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना विधीयन्ते । उरु प्रथस्वेति
प्रथयति (श० १ । १ । ६ । ८) । प्रोहाग्नीनि प्रोह्यथाप्यनुपपन्नार्था भवन्त्योपधे
त्रायस्वैनम् (य० ४ । १ । ६ । १५) । स्वधिते मैत्रं हिंसी (य० ४ । १ । ६ । १५) -
रित्याह हिंसन् । अथापि विप्रतिपिद्धार्था भवन्ति ।

एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीयः ।

असङ्ख्याता सहस्रांशु य रुद्रा अधि भूम्याम् ॥ य० १६।५४ ॥

अशत्रुरिन्द्र जज्ञिष ॥ ऋ० १०।१३३।२ ॥

शतं सेना अजयत्माकमिन्द्र इति ॥ ऋ० १०।१०३।१ ॥

अथापि जानन्त सम्प्रेष्यत्यग्नये सगिभ्यमानागानुमूही (श० १।३।२।३)-
त्यथाप्याहादिति सर्वमित्यदिति द्यादिदितिरन्तरिक्षमिति (ऋ० १।८६।१०) । त्वुपरि-
ष्ट ०७ य याम । अथाप्यविदेषप्रार्था भवन्त्यम्यग्यादृशिमञ्जारयायि काशुरिति ॥
१५ ॥ १ ॥

अथर्वन्त शब्दसामान्यादेतद्वै यज्ञरय समृद्ध यद्रूपसमृद्ध यत्तर्म द्वियमाणु-
म्यजुर्गभिर्दतीति च प्राक्षाणम् । ऋ० कन्तौ पुत्रैर्नष्टुभिरिति । यथो एतन्नियतवाचो युक्त
यो नियतानुपूर्व्या भवन्तीति लौकिकेष्वेतद्यथेन्द्राग्ना पितापुत्राविति । यथो एतद्
प्राक्षाणन रूपसम्पन्ना विधीयन्त इत्युदितानुवाद स भवति । यथो एतदनुपपन्नार्था
भवन्तीत्याम्नायूरचनादर्हिसा प्रतीयेत । यथो एतद्विभनि पदार्था भवन्तीति लौकिक
ष्वप्येतद्यथा सप्तनोऽय ब्रह्मणोऽमित्रो गजेति । यथो एतज्जानन्त सम्प्रेष्यतीति
जानन्तमभिवाद्यते जानन्ते मधुपर्क प्राइति । यथो एतददिति सर्वमिति लौकिकेष्व-
प्येतद्यथा सर्गसा अनुपाप्ता पानीयमिति । यथो एतद्विम्पप्रार्था भवन्तीति नैप स्था-
णु र्पगधो यदेनमन्धा न पश्यति पुरुपापगध स भवति यथा जानपदीषु विद्यात
पुरुपरिशयो भवति पारोचयवित्सुतु त्सु वेदितृषु भूयो विद्य प्रशस्यो भवति
॥ १६ ॥ २ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥

अथ षष्ठः पादः ॥

अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यत ।

अवसाय पद्वते रुद्र मृळेति ॥ ऋ० १०।१६६।१ ॥

पद्वद्वस गाव पथ्यदनमृतेर्गत्यर्थस्यासो नामकरणस्तस्मान्नावगृह्णन्ति ।

अवसायाश्चानिति ॥ ऋ० १।१०४।१ ॥

स्यतिरुपसृष्टो विमोचने तस्मादवगृह्णन्ति ।

दूतो निर्घृत्या इदमाजगामेति ॥ ऋ० १०।१६५।१ ॥

परुषम्यर्थपेक्षा वा पद्यर्थपेक्षा वाकारान्तम् ।

परो निर्मृत्त्या आ चक्ष्वेति ॥ ऋ० १० । १६४ । १ ॥

चतुर्थ्यर्थप्रेषैकारान्तम् ॥ परः सन्निकर्षः संहिता (पा० १ । ४ । १०६) पद-
प्रकृतिः संहिता पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्षदानि ॥

अथापि याज्ञे देवतेन महवः प्रदेशा भवन्ति तदेतेनोपेक्षितव्यं ते चेद् ब्रूयुर्लिङ्ग-
ज्ञा अत्र स्म रृति ।

इन्द्रं न त्वा श्वसा देवता वायुं पूण्णतीति ॥ ऋ० ६ । ४ । ७ ॥

वायुलिङ्गं चन्द्रलिङ्गं चाग्नेये मन्त्रे ।

अग्निरिव मन्यो त्विषितः सहस्वेति ॥ ऋ० १० । ८४ । २ ॥

तथारिर्मान्यवे मन्त्रे त्विषिनो ज्वलितस्त्विषित्यप्यस्य दीप्तिर्नाम भवति ॥
अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च ॥ १७ ॥ २ ॥

स्थाणुरयं भारह्वारः क्लिभाभूदधीत्य वेदं न विजानाति
योऽर्थम् । योऽर्थं ज इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानवि-
धूतपाप्मा ॥

यद्दृष्टं हीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्ध्यते ।

अनङ्गनाविवं शुष्कैधो न तु ज्वलति कर्हिचित् ॥

स्थाणुस्तिष्ठतेरथोऽर्त्तरणस्थो वा ॥ १८ ॥ २ ॥

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुने त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वग्मै तन्वं विसस्त्रे जायेव पर्य उशती सुवासाः ॥

ऋ० १० । ७१ । ४ ॥

अप्येकः परयन्न पश्यति वाचमपि च शृण्वन्न शृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्थम् ।
अप्येकस्मै तन्वं विसस्त्रे इति स्वर्मात्मानं विदुर्गुणे । ज्ञाने प्रकाशनमर्थस्याज्ञानया वा-
चोपमोत्तमया वाचा । जायेव पर्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषु सुवासाः कल्या-
णवासाः कामयमाना ऋतुकालेषु यथा स एतां पश्यति स शृणोतीत्यर्थं प्रशंसा ।
तस्योचरा भूयसे निर्वचनाय ॥ १६ ॥ ३ ॥

उत स्वै सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु । शर्धेन्वा
चरति माघयेष वाचं शुश्रुवा अफलाभपुष्पाश्च ॥ ष्ट० १० । ७१ । ५ ॥

अप्येकं वाक्सरूपे स्थिरपीतमाह रममाण विपीतार्थं देवसरूपे रमणीये स्थान इति
वा विज्ञातार्थं यन्नाप्नुवन्ति वाग्नेयेषु घलवत्स्वप्यधेन्वा ह्येष चरति माघचा वाक्प्रति-
रुपया नाऽस्मै कामान् दुग्धे वारदोह्यान्देवमनुष्यरधानेषु यो वाच श्रुतयान्भवत्यफला-
मपुष्पामित्यफला स्मा अपुष्पा वान्भवतीति वा किञ्चित्पुष्पफलेति द्वार्थं वाच पुष्प-
फलाहा । यन्नदैवते पुष्पफले देवताध्यात्मे वा ॥ १

साक्षात्कृतधर्माणं श्रुपयो घभूवुस्तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधमस्व उपदेशेन मन्त्रा-
न्तसम्प्रदादुरुपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे विलमग्रहगण्ये म प्रन्थं समाम्नासिषुर्वेदं च वेदाङ्गा-
नि च । (विलमं भिलम भासनमिति वा) ॥ एतावन्त समानकर्माणो घातव ।
(घातुर्दधाते) । एतावन्त्यस्य सत्त्वस्य नामधेयान्येतावतामर्थानामिदमभिधानम् । नै-
घण्टुकमिदं देवतानामप्राधान्येनेदमिति । तद्यदन्त्यदेवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुक तत् ॥

अश्वं न त्वा धारवन्तम् ॥ ष्ट० १ । २७ । १ ॥

अश्वमिव त्वा धाक्तावन्तं वाक्ता दंशवारणार्था भवन्ति दशो दशते ।

मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ॥ ष्ट० १ । १५४ । २ ॥

मृग इव भीम कुचरो गिरिष्ठा । मृगो माहेर्गतिवर्मणो भीमो विभ्यत्यस्माद्धी-
भ्योऽप्येतस्मादेव । कुचर इति चरतिवर्नं वृत्तिसतमथ चदेवताभिधानं फार्यं न चरती-
ति । गिरिष्ठा गिरिस्थायी गिरि पर्वत समुद्गीर्णो भवति पर्ववान्पर्वत पर्व पुन पृष्ठाते.
प्रीष्ठातेर्षार्धमासपर्व देवानस्मिन्प्रीष्णन्तीति तत्प्रवृत्तीतरत्सन्धिसामान्याः मेघस्थायी मे-
घोऽपि गिरिरेतस्मादेव ॥ तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्देवतमित्याच-
क्षते तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामो नैघण्टुकानि नैगमानिह ॥ २० ॥ ४ ॥

इति प्रथमाऽध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

समाप्तश्चायमध्यायः ॥

अथ द्वितीयाऽध्यायारम्भः ॥

तत्र प्रथमः पादः ॥

अथ निर्वचनम् । तद्येषु पक्षेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणोऽन्वितौ स्यातां तथा तानि निर्द्रव्यादथानन्वितेथेऽप्रादेशिके विकारेऽर्धनित्यः परीक्षित केनचिद्भृत्सिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्द्रव्यान्नस्वेव न निर्द्रव्यान्न संस्कारमाद्रियेत विपर्यवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति । यथार्थं विभक्तीः सन्नमयेत्प्रत्तमवत्तमिति धात्वादी एव शिष्येते । अथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेष्वाल्लोपो भवति स्तः सन्तीत्यथाप्यन्तलोपो भवति गत्वागतमित्यथाप्युपधालोपो भवति जन्मजुर्गमुरित्यथाप्युपधाविकारो भवति राजा दण्डादीत्यथापि वर्णलोपो भवति तत्त्वा यामीत्यथापि द्विवर्णलोपस्तृच इत्यथाप्यादिविपर्ययो भवति ज्योतिर्घनो विन्दुर्वाट्टव इत्यथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोका रज्जुः सिकतास्तर्कित्यथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति ॥ १ ॥

आघो मेघो नाघो गाघो वधूर्मध्विति । अथापि वर्णोपजन आस्थद् द्वारो भरुजेति । तद्यत्र स्वराङ्गनन्तरान्तस्थान्तर्धा तु भजति तद् द्विपङ्कतीनां स्थानमिति प्रदिशन्ति । तत्र सिद्धायामनुपपद्यमानायामितरयोपपिपादधिपेत्तत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति तद्यथैतद्दृतिर्मृदुः पृथु पृषतः कुण्डारुमित्यथापि भापिरेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाप्यन्ते ढमूनाः क्षेपसाधा इत्यथापि नैगमेभ्यो भापिका उष्णा घृतमिति । अथापि प्रकृतय एवैतेषु भाप्यन्ते विकृतय एतेषु । शवतिर्गतिर्कृमा कम्बोजेध्वेन भाप्यते । (कम्बोजाः कम्बलभोजाः कमनीयभोजा वा, कम्बल, कमनीयो भवति) । विकारमस्यायेषु भाप्यन्ते शब्द इति । दातिर्लवनाथं प्राच्येषु दात्रमुदीच्येषु । एवमेकपदानि निर्द्भूयात् ॥

अथ तद्धितसमासेष्वेकपर्वमु च पूर्वं पूर्वमपरमपरं प्रविभज्य निर्द्भूयाद् दण्डव्यः पुरुषोदण्डपुरुषो दण्डमर्हतीति वा दण्डेन सम्पद्यत इति वा दण्डो ददतेर्धारयतिकर्मणोऽकूरो ददते मणिमित्यभिभाषन्ते दमनादित्योपमन्ववो दण्डमस्याकपतेति गर्हायाम् । ऋदया रज्जुरश्वस्य कक्षं सेवते कचो गांहतेः फस इति नामकरणः ख्यातेर्वानर्थकोऽप्यासः किमस्मिन्ख्यानमिति कपतेर्वा तत्सामान्यान्मनुष्यकक्षो बाहुमूलसामान्यादश्वस्य ॥ २ ॥

राज्ञः पुरुषो राजपुरुषो राजा, राजते, पुरुषः पुरिपादः पुरिशयः पूरयतेर्वा पूरयत्यन्तरित्यन्तपुरुषमभिप्रेत्य ।

यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नास्तीत्यो न ज्या-
योऽस्ति कश्चित् । वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्ते-
नेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ तैत्ति० छा० प्र० १० ॥

इत्यपि निगमो भवति । विश्वकद्रारूपो वीति चक्र इति श्वगतौ भाष्यते द्रातीति
गतिकुत्सना कद्रातीति द्रातिकुत्सना चक्रद्राति कद्रातीति सतोऽनर्थकोऽभ्यासस्तदस्मिन्न-
स्तीति विश्वकद्र । कल्याणवर्णरूप षट्याणवर्णस्येवास्य रूपं कल्याणं कमनीयं भवति
वर्णो वृणोति रूपं रोचते । एवं तद्धितसमासानिर्भूयात् । नैकपदानि निर्भूयान्नावै-
याकरण्याय नानुपसन्नायानिदंविदे वा । नित्य एवित्तातुर्विज्ञानेऽसूयोपसन्नाय तु नि-
र्भूयाद्यो वाऽअ विज्ञातुं स्यान्मेधाविने तपस्विने वा ॥ ३ ॥

विद्या ह वै ब्राह्मणमा जगाम गोपाय मा शेवधि-
ष्टेऽहमस्मि । असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्य-
वती तथा स्याम् ॥

य आनृणत्त्यवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं सम्प्र-
यच्छन् । तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रुह्येत्कृत-
मञ्चनाहं ॥

अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रां वाचा मनसा
कर्मणा वा । यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्
भुनक्ति श्रुतं तत् ॥

यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् । य-
स्तेन द्रुह्येत्कृतमञ्चनाहं तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥

इति । निधि शेवधिरिति ॥ ४ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

अथातोऽनुक्रमिष्यामः । गौरिति पृथिव्या नामधेयं यद्गूरं गता भवति यद्यास्यां भूतानि गच्छन्ति गातेर्वाकारो नामकस्याः । अथापि पशुनामेह भवत्येतस्मादेव । अथाप्यस्यां ताद्धितेन

कृत्स्नवस्त्रिगमा भवन्ति । गोभिः श्रीर्णीत मत्सरम् (ऋ० ६ । ४६ । ५) इति पयस् ।

मत्सरः सोमो मन्दतेस्तृत्तिकर्मणो मत्सर इति खोभनामाभिमत एनेन धनं भवति ।

पयः पिप्रतेर्वा प्यायतेर्वा । क्षीरं क्षरतेर्घसेर्वेरो नामकस्या वशीरमिति यथा । अंशुं दुहन्तो

अध्यासते गवि (ऋ० १० । ६४ । ६) इत्यधिपयसा चर्मणः । अंशुः शमष्टमात्रो

भ्रतत्वननाय शं भवतीति वा । चर्म चरतेर्घोच्च्युत्तं भवतीति वा । अथापि चर्म च श्लेष्मा

च । गोभिः सन्नद्धो आसि वीलयस्व (ऋ० ६ । ४७ । २७) इति रथस्तुतो । अथापि

स्नाव च श्लेष्मा च । गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूता (ऋ० ६ । ७५ । ११)

इतीपुरतुतो । ज्यापि गौरुच्यते गव्या चेत्ताद्धितमथ चेन्न गव्या गमयतीपूनिति ॥५॥ १ ॥

वृक्षे वृक्षे नियतामीमयद्गौस्ततो वयः प्र पतान्पूरुषादः ॥

ऋ० १० । २७ । २२ ॥

वृक्षे वृक्षे धनुषि धनुषि वृक्षो ब्रध्वनादृन्वा क्षां तिष्ठतीति वा । क्षा क्षियतेर्निवा-

सकर्मणः । नियतामीमयद्गौः शब्दं करोति मीमयतिः शब्दकर्मा । ततो वयः प्रप-

तन्ति पुरुषानदनाय । धिरिति शकुनिनाम वेतेर्गतिकर्मणः । अथापीपुनामेह भवत्ये-

तस्मादेव । आदित्योऽपि गौरुच्यते ॥

उतादः परुषे गवि ॥ ऋ० ६ । ५६ । ३ ॥

पर्वत्रणि भास्वतीत्यौपमन्यवः । अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रगसं प्रति दीप्यते तदे-

वेनोपेक्षितव्यमादित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति । सुपुम्नः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्व (ऋ०

१८ । ४०) इत्यपि निगमो भवति । सोऽपि गौरुच्यते । अत्राह गोरमन्वतेति तदु-

परिष्ठाद् व्याख्यास्यामः । सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यते ॥ ६ ॥ २ ॥

ता वां वास्तून्युश्मसि गर्मध्ये यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह

तदुर्गगायस्य वृष्णः परसं पद्मवभाति भूरि ॥ ऋ० १ । १५४ । ६ ॥

तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावो भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गा भूरीति बहुनो

नामधेयम्भवतीति सतः शृङ्गं श्रयतेर्वा शृङ्गातेर्वा शम्नातेर्वा शरणायोद्गतमिति या

शिरसो निर्गतमिति वायासोऽयनाः । तत्र तदुर्गगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं परार्ध्य-

स्थमवभाति भूरि । पादः पद्यतेस्तन्निवानात्पदं पशुपादप्रकृतिः प्रभागपादः प्रभागपादसा-
मान्यादितराणि पदानि । एवमन्येषामपि सत्त्वानां सन्वेहा विद्यन्ते तानि चेत्समान-
कर्मणि समाननिर्वचनानि नानाकर्मणि चेन्नानानिर्वचनानि यथार्थं निर्वक्तव्यानि ।
इतीमान्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयान्बन्धुकान्तानि । तत्र, निर्भृतिर्निरमणादृच्छतेः कृ-
च्छ्रापत्तिरितरा सा पृथिव्या सन्दिह्यते तयोर्विभागस्तस्या एषा भवति ॥ ७ ॥ ३ ॥

य ई चकार न सो अस्य वेद य ई ददर्श हिरुगिष्णु
तस्मात् । स मातुर्योना परिवीतो अन्तर्वहुप्रजा निर्भृति-
मा विवेश ॥ ऋ० १ । १६४ । ३२ ॥

बहुप्रजाः कृच्छ्रमापद्यत इति परिभ्राजकावर्षकमेति नैरुष्णं य ई चकारेति करो-
तिकिरती सन्दिग्धौ वर्षकर्मणा न सोऽस्य वेद मध्यमः स एवास्य वेद मध्यमो यो
ददर्शादित्योऽपहितं स मातुर्योना गातान्तरिक्षं निर्मायन्तेऽस्मिन्भूतानि योनिरन्तरिक्षं
महानवयवः परिवीतो वायुनायमपीतरो योनिरेतस्मादेव परियुतो भवति । बहुप्रजा
भूमिमापद्यते वर्षकर्मणा । शाकपूणिः सङ्कल्पयाञ्चक्रे सर्वा देयता जानानीति ॥
तस्मै देवतोभयलिङ्गा प्रादुर्बभूव तां न जज्ञे । तां पप्रच्छ विविदिपाणि त्वेति । सास्मा
एतामृचमादिदेशैषा मद्देवतेति ॥ ८ ॥ ४ ॥

अयं स शिङ्क्ते येन गौरभिवृता मिमाति मायुं ध्वंस-
नावधिं श्रिता । सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यं विद्युद्भव-
न्ती प्रति वत्रिमौहंत ॥ ऋ० १ । १६४ । २६ ॥

अयं स शब्दायते येन गौरभिप्रवृत्ता मिमाति मायुं शब्दं करोति मायुमिवादि-
त्यमिति वा वागेपा माध्यमिका ध्वंसने मेघेऽधिश्रिता सा चित्तिभिः पर्मभिर्नोचैर्नि-
करोति मर्त्यं विद्युद्भवन्ति प्रत्यूहते वत्रिम् । वत्रिरिति रूपनाम वृणोतीति सतः । य-
पेण प्रच्छाद्य पृथिवीं तत्पुनरादत्ते ॥ ६ ॥ ५ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश । हिरण्यं कस्माद्भियत आयन्यमानमिति वा ह्रियते

जनाज्जनमिति वा हितरमणं भवतीति वा हृदयरमणं भवतीति वा हर्यतेर्वा स्यात्-
प्रेप्साकर्मणः ॥

अन्तरिक्षनामान्युत्तराणि षोडशं । अन्तरिक्षं कस्मादन्तरा ज्ञान्तं भवत्यन्तरे
इति वा शरीरेष्वन्तरक्षयमिति वा । तत्र समुद्र इत्येतत्पार्थिवेन समुद्रेण सन्दिह्यते ।
समुद्रः कस्मात्समुद्रवन्त्यस्मादापः समभिद्रवन्त्येनमापः सम्मोदन्तेऽस्मिन्भूतानि स-
मुद्रको भवति समुन्तीति वा । तयोर्विभागः । तत्रेतिहासमाचक्षते-देवापिश्चाष्टिपेणः
शन्तनुश्च कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः स शन्तनुः कनीयानभिपेचयाञ्चक्रे देवापिस्तपः
प्रतिपेदे । ततः शन्तनोराज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न वर्षं तमूचुर्वाह्यणा अधर्मस्त्वया
चरितो ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरित्याभिपेचितं तस्मात्ते देवो न वर्षतीति । स शन्तनुर्देवापि
शिशिक्षा राज्येन तमुवाच देवापिः पुरोहितस्तेऽस्मानि याजयानि च त्वेति । तस्यैतद्व-
र्षकामसूक्तम् । तस्यैषा भवति ॥ १० ॥ १ ॥

**आष्टिपेणो होत्रमृषिर्निषीदन्देवापिर्देवसुमतिं चिकित्वा-
न् । स उत्तरस्मादधरं समुद्रमपो दिव्या असृजद्वर्ष्या अभि ॥
ऋ० १० । ६८ । ५ ॥**

आष्टिपेण ऋष्टिपेणस्य पुत्र इपितप्तेनस्येति वा । सेना शेश्वरा समानगतिर्वा पुत्रः
पुरु त्रायते निपरणाद्वा पुं नरकं ततस्त्रायत इति वा । होत्रमृषिर्निषीदन्निर्षीदंशनात्स्तोमा-
न्ददेशैत्वोपमन्यवस्तद्यदेनास्तपस्यमानान्ब्रह्म स्वयम्भ्वभ्यानर्षत् षष्टयोऽभवंस्तद-
पीणामृषित्वमिति विज्ञायते । देवापिर्देवानामपत्या स्तुत्या च प्रदानेन च देवसुमतिं देवानां
फलयाणां मतिं चिकित्वाश्चेतनवान् । स उत्तरस्मादधरं समुद्रमुत्तरं वद्धततरो भवत्यंधरोऽधोरः
अधो न धावतीत्यूर्ध्वगतिः प्रनिषिद्धा । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ११ ॥ २ ॥

**यदेवापिः शन्तनवे पुरोहितो होत्राय वृतः कृपयुद्ध
दीधित् । देवश्रुतं वृष्टिवर्निं रराणो बृहस्पतिर्वाचमस्मा
अपच्छतू ॥ ऋ० १० । ६८ । ७ ॥**

शन्तनुः शं तनोऽस्तित्रि वा शमस्मै तन्वा अस्तिवति वा । पुरोहितः पुरः एनं द-
धति । होत्राय वृतः कृपायमाणोऽन्वध्यायद् देवश्रुतं देवा एनं शृण्वन्ति वृष्टिवर्निं वृष्टि-
याचिनं रराणो रात्रिभ्यस्तो वृहस्पतिर्ब्रह्मासोत्सोऽस्मै वाचमयच्छद् बृहदुपव्याख्या-
तम् ॥ १२ ॥ ३ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥

साधारणान्युत्तराणि पङ् दिवश्चादित्यस्य च । यानि त्वस्य प्राधान्येनोपगृह्य-
त्तानि व्याख्यास्यामः । आदित्यः कस्मादादत्ते रसानादत्ते भासं ज्योतिषामादीप्तो
भासेति वादितेः पुत्र इति वा । अल्पप्रयोगं त्रस्येतदार्चाम्याम्नाये सूक्तभाक् सूर्य-
मादितेयमदितेः पुत्रम् । एतन्व्यासामपि देवतानामादित्यप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति
तद्यथैतन्मिश्रस्य वरुणस्यार्यम्णो दक्षस्य भगस्यांशस्येत्यथापि मित्रावरुणयोः ।

आदित्या दानुनस्पती ॥ ऋ० १ । १३६ । ३ ॥

दानपती । अथापि मित्रस्यैकस्य ।

प्र स मित्र मतीं अस्तु प्रयस्वान्यस्तं आदित्य शिञ्चति
व्रतेर्न ॥ ऋ० ३ । ५६ । २ ॥

इत्यपि निगमो भवत्यथापि वरुणास्यैकस्य ।

अथा वयमादित्य व्रते तव ॥ ऋ० १ । २४ । १५ ॥

व्रतमिति कर्मनाम निवृत्तिकर्म वारयतीति सत इदमपीतरद् व्रतमेतस्मादेव
वृणोतीति सतोऽन्नमपि व्रतमुच्यते यदावृणोति शरीरम् ॥ १३ ॥ १ ॥

स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु इरणः सृष्टो रसान्त्सृष्टो भासं ज्योतिषां स्वृतो
भासेति वैतेन द्यौर्व्याख्याता । पृथिरादित्यो भवति प्राश्रुत एनं वर्ण इति नैरुक्ताः
संस्पृष्टा रसान्त्संस्पृष्टा भासं ज्योतिषां संस्पृष्टो भासेति वाथ द्यौः संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः
पुण्यकृद्भिश्च । नाक आदित्यो भवति नेता रसानां नेता भासां ज्योतिषां प्रणयोऽथ
द्यौः कमिति सुखनाम तत्प्रतिपिद्धं प्रतिपिध्येत ॥

न वा अमुं लोकं जग्मुपे किं च नाकम् ॥

न वा अमुं लोकं गतवते किं चनामुखं पुण्यकृतो ह्येनं तत्र गच्छन्ति ॥

गौरादित्यो भवति गमयति रसान् गच्छत्यन्तरिक्षेऽथ द्यौर्यत्पृथिव्या अधिदूरं
गता भवति यच्चास्यां ज्योतीषि, गच्छन्ति- । विष्टवादित्यो भवत्याविष्टो रसानाविष्टो
भासं ज्योतिषामाविष्टो भासेति वाथ द्यौराविष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च । नभ आ-
दित्यो भवति नेता रसानां नेता भासां ज्योतिषां प्रणयोऽपि वा । अन एव स्याद्विप-
रीतो न न भातीति वैतेन द्यौर्व्याख्याता ॥ १४ ॥ २ ॥

इति द्वितीयाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अथ पञ्चमः पादः ॥

रश्मिनामान्युत्तराशि पञ्चदश । रश्मिर्यमनात्तेषामादितः साधारणानि पञ्चा-
श्वरश्मिभिः ॥

दिङ्नामान्युत्तराश्वष्टौ । दिशः ऋषमाद् दिशतेगसदनादपि वाभ्यशनात् । तत्र
काष्ठा इत्येनदनेकस्यापि सत्त्वस्य नाम भवति काष्ठा दिशो भवन्ति क्रान्त्या स्थिता
भवन्ति काष्ठा उपदिशो भवन्तीत्रैतरं क्रान्त्या स्थिता भवन्त्यादित्योऽपि काष्ठोच्यते
क्रान्त्या स्थितो भवत्याज्यन्तोऽपि कोष्ठोच्यते क्रान्त्या स्थितो भवत्याऽऽपोऽपि काष्ठा
च्यन्ते क्रान्त्या स्थिता भवन्तीति स्थावराणाम् ॥ १५ ॥ १ ॥

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरी-
रम् । वृत्रस्यं निगपं वि चरन्त्यापोः दीर्घं तम् आ शंयदि-
न्द्रशत्रुः ॥ ऋ० १ । ३२ । १० ॥

वृणोतेर्वा वर्धनेर्वा वर्धतेर्वा । यद्वृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यदवर्त्तत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यदवर्धत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते ॥ १७ ॥ ३ ॥

इति द्वितीयाऽध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥

अथ षष्ठः पादः ॥

रात्रिनामान्युत्तराणि त्रयोविंशतिः । रात्रिः कस्मात्परमयति भूतानि नक्तं चारी-
त्युपरमयतीतराणि ध्रुवीकरोति रातेर्वा स्याद् दानकर्मणः प्रदीयन्तेऽस्यामवश्यायाः ॥

उपो नामान्युत्तराणि षोडश । उपाः कस्मादुच्छतीति सत्या रात्रेरपरः फाल-
स्तस्या एषा भवति ॥ १८ ॥ १ ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागाच्चित्रः प्रकेतो अर्धनिष्ट
विभवा । यथा प्रसूता सवितुः सवायं एवा रात्र्युपसे योनिमा-
रैक् ॥ ष्ट० १ । ११३ । १ ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमचित्रं प्रकेतनं प्रज्ञाततममजनिष्ट विभूततमे यथा
प्रसूता सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्यैवं रात्र्युपसे योनिमरिचस्थानम् । स्त्रीयोनिर-
भियुत एनां गर्भः । तस्या एषापरा भवति ॥ १९ ॥ २ ॥

रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागादारैर्गु कृष्णा सदनान्यस्याः ।
समानबन्धु अमृते अनूची द्यावा वर्ग्यं चरत आमिन्वाने ॥ ष्ट०
१ । ११३ । २ ।

रुशद्वत्सा सूर्य्यवत्सा रुशदिति वर्ग्यनाम रोचतेर्जलतिः कर्मणः । सूर्य्यमस्या वत्स-
माइ साहचर्वाद्रसहरणाद्वा । रुशती श्वेत्यागात् । श्वेत्या श्वेततरिचत्कृष्णा सदनान्य-
स्या कृष्णवर्णा रात्रिः कृष्ण कृष्यतेर्निष्टो वर्ग्यः । अर्थेने संस्तौति समानबन्धु
समानबन्धने अमृते अमरणधर्माद्यावनूची अनूच्यापितीतरतरमभिषेत्स द्यावा वर्ग्यं
चरतस्ते एष द्यावो द्योतनादपि वा द्यावा चरतरतया सह चरत इति स्यादामिन्वाने
आमिन्वाने अन्योन्यस्याज्यात्मं जुर्वाणे ॥ अहर्नामान्युत्तराणि द्वादश । अहः कस्मा-
दुपाहरन्त्यस्मिन् कर्माणि । तस्यैप निपातो भवति वैश्वानरीयायामृचि ॥ २० । ३ ॥

चाहंश्च कृष्णमहरज्जुनं च त्रिवर्तते रजसी देव्याभिः ।
 वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरज्ज्योतिषाग्निस्तमांसि ॥
 षट् ० ६ । ६ । १ ॥

अहश्च कृष्णं रात्रिः शुक्लं चाहरज्जुनं त्रिवर्तते रजसी देव्याभिर्वेदितव्याभिः
 प्रवृत्तिभिर्वैश्वानरो जायमान इत्येवमादित्यः सर्वेषां ज्योतिषां राजावाहन्नग्निज्यो-
 तिषा तमांसि ॥

मेघनामान्युत्तराणि त्रिंशत् । मेघः कस्मान्मेहमीति सतः । आ उपर उपज
 इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः । उपर उपजो मेघो भवत्युपरन्तेऽस्मिन्-
 भाष्युपगता आप इति वा । वेपामेपा भवति ॥ २१ ॥ ४ ॥

देवानां मानै प्रथमा अतिष्ठन्कृन्तत्रादेषामुपरा उदायन् ।
 त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपां वा पृथुकं बहतः पुगीपम् ॥ षट् ० १० ।
 २७ । २३ ॥

देवानां निर्माणे प्रथमा अतिष्ठन्माध्यमिका देवगणाः । प्रथम इति मुग्न्यनाम
 प्रथमो भवति । कृन्तप्रमन्तरिषां विवर्तनं मेघानां विवर्तनेन मेघानामुदकं जायते ।
 त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपा । पर्वन्वो वायुमादित्यः शीतोष्णवर्षेरोपधीः पाचयन्त्य-
 नूपा अटपन्ति क्षोणान्स्वैन स्थाने वर्मणा । अयमपीतरोऽनूप एतस्मादेवानूप्यत
 एदकेनावि वाज्वानिनि स्याद्यथा प्रागिति तत्यानूप इति स्याद्यथा प्राचीनमिति-
 वा पृथुकं बहत् । पुगीपम् । वाय्वादित्या एवकं पृथुपित्तुदकनाम नदीदेवा शब्द-
 फर्मणो भूगतेनां पुगीपम् पृथुने पूगीपे ॥ २२ ॥ ५ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

अथ सप्तमः पादः ॥

वाह्यना-युत्तराणि रात्रपन्वाता । वाह्यनाऽयनेः । तत्र सप्तमतीत्येतस्य नदीवद्
 देवा वप्य निगमा भवन्ति तस्य देवभावदुपनिष्ठाष्ट व्याख्यास्याम । अथैन-
 दीपत् ॥ २३ ॥ १ ॥

इः शुभेभिर्विमृदा इवाप्लुत्सालुं गिरीणां तद्विषेभि-
 र्गुनिभिः । पारावृत्तयोर्नदीषु सुदृक्त्तिभिः सरस्वतीया विधासेम
 धीतिभिः ॥ षट् ० ६ । ६१ । २ ॥

इयं शुष्मेभिः शोषणैः शुष्ममिति घननाम शोषयतीति सप्तो विसं तिस्र्यनेभेद-
 फर्मणो द्विकर्मणो वा सानु समुच्छ्रित भवति समुज्जगिति वा महद्भिर्मिभिः
 पारामतर्क्या पारावाग्यातिनीं पारं पर भवत्यन्तरमवरुधनाय सुप्रवृत्तांगिः शोभना-
 भि स्तुतिभि रारक्ष्वा नदी नर्मभि परिचरेम ॥

उदकनामान्युत्तराण्येनशतम् । उदके ऋस्मादुपतीति सत ॥

नदीनामान्युत्तराणि सप्तत्रिंशत् । नद्य करमाद्यदना इना भवन्ति शब्दवत्य ।
 बहुलमासा नैवण्डुकं वृत्तमाश्रयमित्र प्राध न्येन । तत्रेतिद्रासमाचक्षते-विश्वामिा अपि
 सुवासं पैजवनस्य पुरोहितो बभूव (विश्वामिा सर्वमित्र नर्द संस्तुन सुवा.
 फल्याणादान पैजवन पिजवनस्य पुं पिजवनः पुन स्वर्वनीयगो वा मिथीभा-
 वगतिर्वा) स पितृ गृहीत्वा विपद्दुष्टुष्टयो सम्पेदगाययावनुययुरितरे । स विश्वा-
 मिनो नदीन्तुष्टाव गाधा भवतत्यपि द्विनपि बहुनत्तघद् द्विनदुपरिष्ठात्तद् व्याचा-
 स्यामोऽथैतद् बहुवत् ॥ २४ ॥ २ ॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय वृतात्सोरुं सुहूर्त्तमेवैः । प्रसिन्धु-
 सच्छा वृहती मनीपादस्युरं कुशिकस्य स्रुः ॥ अ० ३ । ३३ । ५ ॥

उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसम्पादिन कृतावरीर्कृत्य नृयमि युद-
 नाम प्रत्युतं भवति सुहूर्त्तमेवेत्यनेनैवैः । सुहूर्त्तो सुहूर्त्तुर्गतिर्कर्मणो सुहूर्त्त
 इव फालो यानदभीक्षणं चेति । अभीक्ष्णमभीक्षणं भाति एषा प्रायोते प्रक्षुतः
 फाल । फाल फालयतेर्गतिर्कर्मणः । प्राभित्वामि सिन्धु वृहत्या महत्या मनी-
 पया मनस ईपया स्तुत्या प्रहत्या धावनाय कुशिकस्य स्रुः । कुशिको राजा बभू-
 वोशते शब्दकर्मणः । वशनेवां स्यात्प्रकाशयतिकर्मणः साधुविक्रोशयितार्थानामिति
 वा नद्य प्रत्युः ॥ २५ । ३ ॥

इन्द्रो अस्मां अरद्वृजं गहुरपाहन्वृत्रं परिधिं नदीनाम् । देवोऽ-
 नपरत्तविना सुपाणिस्तस्यं ज्वं प्रसवे याम उर्वीः ॥ अ० ३ । ३३ । ६ ॥

इन्द्रो अस्मान्तरद्वृजं गहुरपाहन्वृत्रं परिधिं नदीनामिति ध्या-
 नपानम् । देवोऽनपरत्तविना सुपाणिं कल्याणपाणि । पमिणं पनायते पूजाकर्मणः
 प्रगृण पाणी देवान्पूजयन्ति । नस्य यय प्रसवे याम उर्वी । उर्व्यं ऊर्णतिर्दृष्टोति-
 र्गोर्वाभ । प्रत्याख्यायान्त प्रायुष्टु ॥ २६ ॥ ४ ॥

आ ते कारो शृण्वामा वचांसि यथाथ दूरादनसा रथेन । निते
नसै पीप्यानेव योपा मर्यायेव कन्या शश्वचेते ॥ ऋ० ३ । ३३ । १० ॥

आशृण्वाम ते कारो वचनानि याहि दूरादनसा च रथेन च निनगाम ते पाय-
यमानेव योपा पुत्रं मर्यायेव कन्या परिष्वजनाय निनमा इति वा ॥

अश्वनामान्युत्तराणि पड्विंशतिः । तेषामष्टा उत्तराणि बहुवत् । अश्वः कस्मा-
दश्रुतेऽध्वानं महाशनो भवतीति वा । तत्र दधिका इत्येतद् दधत्कामतीति वा दधत्क-
न्दतीति वा दधदाकारी भवतीति वा । तस्याश्ववद् देवतावद्य निगमा भवन्ति तद्यद्
देवतावदुपरिष्ठात्तद् व्याख्यास्यामोऽथैतदश्ववत् ॥ २७ ॥ ५ ॥

उत स्य वाजी क्षिपणिं तुरंगपतिं श्रीवायां वृद्धो अपि-
कृत्वा आसनिं । क्रतुं दधिका अनु सन्तवीत्वत्पथामङ्कां-
श्यन्वापनीफणत् ॥ ऋ० ४ । ४० । ४ ॥

अपि स वाजी वेजनवान्क्षेपणगनु तूर्णमश्रुतेऽध्वानं श्रीवायां वृद्धो श्रीवा गिर-
तेर्वा गृणातेर्वा गृहणातेर्वापिकृत्वा आसनीति व्याख्यातम् । क्रतुं दधिकाः कर्म वा
प्रज्ञा वा अनुसन्तवीत्वत् । तनोतेः पूर्व्या प्रकृत्या निगमः । पथामङ्कांसि पथां कु-
टिलानि । पन्थाः पततेर्वा पद्यतेर्वा पन्थतेर्वाङ्कोऽञ्चतेरापनीफणदिति फणतेश्च-
करीतवृत्तम् ॥

दशोत्तरागयादिष्टोपयोजनातीत्याचक्षते साहचर्यज्ञानाय ॥

ज्वलतिकर्मणि उच्यते धातय एकादश ॥

तावन्त्येवोत्तराणि ज्वलतो नामधेयानि ॥ २८ ॥ ६ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥

समाप्तश्चायमध्यायः ॥

अथ तृतीयाऽध्यायारम्भः ॥

तत्र प्रथमः पादः ॥

कर्मनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः । कर्म कस्मात्क्रियत इति सन. ॥

अपत्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश । अपत्यं कस्मादपततं भवति नानेन पततीति वा । तद्यथा जनपितुः प्रजैवमर्थीये ऋष्या उदाहरिष्याम. ॥ १ ॥

परिषद्यं ह्यरणस्य रेक्णो नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।
न शेषो अग्ने अन्यजातमस्त्यर्चेतानस्य मा पथो विदुक्तः ॥
श्ल० ७ । ४ । ७ ॥

परिहर्तव्यं हि नोपसर्तव्यमरणस्य रेक्णोऽरणोऽपार्णो भवति रेक्णा इति धन-
नाम रिच्यते प्रयत. । नित्यस्य रायः पतयः स्याम पित्र्यस्येव धनस्य । न शेषो अ-
ग्ने अन्यजातमस्ति । शेष इत्यपत्यनाम शिष्यते प्रयतोऽचेतयमानस्य तत्प्रमतस्य
भवति मा न पथो विदुक्त इति । तस्योत्तम भूयसे निर्वचनाय ॥ २ ॥

नहि प्रभायारणः सुशेवोऽन्योदयो मनसा मन्तवा उ ।
अर्धा चिदोकः पुनरित्स एत्या नो वाज्यभीपाळेतु नव्यः ॥
श्ल० ७ । ४ । ८ ॥

नहि प्रहीतव्योऽरणः सुशुप्रतमोऽप्यन्योदयो मनसापि न मन्तव्यो ममायं पुत्र
इत्यथ स ओक पुनरेव तदेति यत् आगतो भवत्योक इति निवासनामोच्यते । एते
नो वाजी वेजनवानभिषहमाण. सपत्नान्नयजात, स एव पुत्र इति ॥ अथैता दुहि-
एदायाद्य उदाहरन्ति पुत्रदायाद्य इत्येके ॥ ३ ॥

शासद्दुहितुर्नस्यंगाद्विद्वां ऋतस्य दीधितिं सपर्यन् ।
पिता यत्र दुहितुः सेकंमृञ्जन्त्सं शुग्म्येन मनसा दधन्वे ॥
श्ल० ३ । ३१ । १ ॥

प्रशास्त्रिनोटा सन्तानकर्मणे दुहितु पुत्रभाषन् । दुहिता दुहिता दूरे हिता
दोग्धेरा । गतारगुपागमद् दौहित्रं पौत्रमिति । विद्वान्प्रजनयज्ञस्य रेतसो याद्वाद-

ज्ञात्सम्भूतस्य हृदयादविजातस्य मातरि प्रत्यृतस्य निदानं पूजयन् । अविशेषेण मि-
थुनाः पुत्रा दायादा इति तदेतदृक्श्लोकाभ्यामभ्युक्तम् ।

अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शनम् इति ।

श० १४ । ६ । ४ । २६ ॥

अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः ।

मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वयम्भुवोऽन्नवीत् ॥

न दुहितर इत्येके । तस्मात्पुमान्दायादोऽदायादा स्त्रीति विज्ञायते । तस्मात्स्त्रियं
जाता परास्यन्ति न पुमासमिति च । स्त्रीणां दानत्रिग्यात्तिसर्गा विद्यन्ते न पुंसः ।
पुंसोऽपीत्येके शौच शेषदर्शनात् । अप्रातृमती वाद इत्यपरम् ॥

अमूर्या यन्ति जामयः सर्वा लोहितवाससः ।

अभ्रातरं इव योपास्तिष्ठन्ति हतवर्त्मनः ॥ अथर्व० १ ।

१७ । १ ॥

अभ्रातृका इव योपास्तिष्ठन्ति सन्तापर्मणे पिण्डदानाय हतवर्मान इत्यभ्रा-
तृकाया अतिवाहं औपमिक । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ४ ॥

अभ्रातेर्व पुंसं प्रति प्रतीचीं गर्तारुगिं च सुनये धनानाम् ।
जायेव पर्य उशती सुवासा उपा हस्तेव नि रिणीति अप्सः ॥
श्रु० १ । १२४ । ७ ॥

अभ्रातृव पुंसः पिन्दून्त्यभिमुत्ती सन्तानर्मणे पिण्डदानाय न प्रति गर्तारो-
द्विणीव धनजामाय दाविष्णाजी । गर्तं सभाम्भारुगृणाते, सत्यमङ्गरो भवति सं सन्न
याऽपुत्रा याऽपमिवा सा रोशति ता मत्रादेराधान्ति सा रिश्ये राभने । इमशानस-
च्चयोऽपि गर्तं उच्यते सुनयेपगृणां भवति । इमशानं इमशयनं इम शरीर शरीर
शृणाते सन्तातेर्वा । इमशु लोम इमनि श्रितं भवति । लोम लुनातेर्वा लीयतेर्वा ।
नोपस्वाविः पुयां गृहपस्याविः पुयां गृहपत्याः ह्यात्प्रम युत्रो यजमान इत्यपि निगमो
भवति । योऽपि गर्तं उच्यते गृणात, पुनिवर्मणः सुननमं यानम् ॥

आ रोहथो वरुण मित्रं गर्तम् ॥ श्रु० ५ । ६२ । ८ ॥

इत्यपि निगमो भवति । जायेव पर्ये नामयमाना सुवासा श्रुतुनापिपूया एगनेव दन्ता-
द्विष्टुनेतु रूपास्तीनि चतस्रः समा । नाभाप्रीमुपयच्छेन तोत्रं एतस्य सज्जदीत्यभ्रातृकाया

नैगणकारणम् ॥ अ० ३ । पा० २ ॥

'सपयमनप्रतिपेधः प्रत्यक्षः पितुश्च पुत्रभावः ।' पिता यत्र दुहितुरप्रत्तायाः रेतः
प्रार्जयति सन्दधात्त्यात्मानं सङ्गमेन मनसेति । अर्धैतां जांरया रिक्थप्रतिपेधः
रन्ति व्येष्टं पुत्रिकाया इत्येके ॥ ५ ॥

न जामये तान्त्रो रिक्थमरिचकार गर्भं सनितुर्निधानं
यदी मातरो जनयन्त वह्निमन्त्रः कर्ता सुकृतोरन्व च्छन्धः
ऋ० ३ । ३१ । २ ॥

न जामये भगिन्यै । जामिरन्वेऽस्यां जनयन्ति जामपत्यं जमतेर्वा स्याद्गतिर
निर्गमनप्राया भवति । तान्त्र आत्मज्ञः पुत्रो रिक्थं प्रारिचत्प्रादाच्चकारैना गर्भनि
सनितुर्ईतप्राहस्य यदिह मातरोऽजनयन्त वह्नि पुत्रमवह्नि च स्त्रियमन्यतरः स
कर्ता भवति पुमान् दायादोऽन्यतरोऽर्धयित्वा जामि प्रदीयते परमै ॥ ६ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

मनुष्यनामान्युत्तगणि पञ्चत्रिंशतिः । मनुष्याः वस्मान्मत्वा वरमाणि सीः
मनस्यमानेन सृष्टा मनस्यतिः पुनर्मनरवीभावे मनोरपत्यं मनुषो वा तत्र पञ्च
इत्येतस्य निगमा भवन्ति ॥ ७ ॥ १ ॥

तदथ वाचः प्रथमं मंसीय येनासुराँ अभिदेवा असाँ
ऊर्जाद उत यज्ञियासः पञ्चजना मम होत्रे जुपध्वम् ॥
ऋ० १० । ५४ । ३ ॥

तदथ वाचः मरुतं मंसीय येनानुगनभिभवेम देवाः । असुरा असुरतां स
प्वस्ताः स्थानेभ्य इति वापि वासुरिति प्राणानामास्तः शरीरे भवति तेन तद्गन्तः
सोर्देवानसृजत तत्सुराणाँ सुरत्वमतोरसुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वमिति विश
ऊर्जाद उत यज्ञियासः । अत्रादात्र यज्ञियाश्चोर्गित्यज्ञनामोर्जयतीति सत् पञ्चं सु
कणमिति वा । पञ्चजना मम होत्रं जुपध्वम् । गन्धर्वाः पितरो देवा अमुग र
सीत्येके पत्यारो वर्णा निपादः पञ्चम इत्योपमन्यधः । निपादः वस्मान्निपदनो भ
निपण्णमस्मिन्पापमिति नैरुणा ॥

यत्पाञ्चजन्यया विशा ॥ ऋ० ८ । ६३ । ७ ॥

पञ्चजननीया विशा पञ्चपृष्ठा सप्तना स्त्रीपुशुंसेध्वविशिष्टा ॥

वाहुनामान्युत्तराणि द्वादश । वाहु कस्मात्प्रवाधत आभ्यां कर्माणि ॥
 अङ्गुलिनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिः । अङ्गुलयः कस्मात्प्रगामिन्यो भवन्तीति
 वाप्रगालिन्यो भवन्तीति वाप्रकारिण्यो भवन्तीति वाप्रसारिण्यो भवन्तीति वाह्वना
 भवन्तीति वाञ्चना भवन्तीति वापि वाभ्यञ्चनादेव स्युः । तासामेषा भवति ॥ ८ । २ ॥

दशावनिभ्यो दशकक्ष्येभ्यो दशयोक्तेभ्यो दशयोजने-
 भ्यः । दशाभीशुभ्यो अर्चताजरेभ्यो दश धुरो दश युक्ता
 वहद्भ्यः ॥ अ० १० । ६४ । ७ ॥

अवनयोऽङ्गुलभो भवन्त्यवन्ति कर्माणि कक्ष्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि योक्ता-
 णि योजनानीति व्याख्यातमभीशवोऽभ्यश्नुवते कर्माणि । दश धुरो दश युक्ता
 वहद्भ्यः । धूर्ध्वतेर्वधकर्मण इयमपीतरा धूग्त्स्मादेव विहन्ति वह धारयतेर्वा ॥

कान्तिकर्माणि उत्तरे धातवोऽष्टादश ॥

अन्ननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः । अन्नं कस्मादानत भूतेभ्योऽत्तेर्न ॥

अत्तिकर्माण उत्तरे धातवो दश ॥

बलनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः । बलं कस्माद् बलं भरं भवति विभक्तं ॥

धननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरेव । धनं कस्माद्धिनोतीति सतः ॥

गोनामान्युत्तराणि नव ॥

कुध्यतिकर्माण उत्तरे धातवो दश ॥

क्रोधनामान्युत्तराण्येकादश ॥

गनिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशतम् ॥

क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः । क्षिप्रं कस्मात्सङ्क्षिप्तो विकर्षः ॥

अन्तिक्रनामान्युत्तराण्येकादशः । अन्तिकं कस्मादानीतं भवति ॥

सङ्ग्रामनामान्युत्तराणि षट्चत्वारिंशत् । सङ्ग्रामः कस्मात्सङ्ग्रामनाडा सङ्ग्र-
 णाद्वासङ्गतौ ग्रामाविति वा । तत्र रज इत्येतस्य निगमा भवन्ति ॥ ६ ॥ ३ ॥

अभीदमेकमेको अस्मि निष्पाळभी द्वा किमुत्रयः करन्ति ।
 खले न पर्पान्प्रति हन्मि भूरि किं मां निन्दन्ति शश्र्वोऽनिन्द्राः ॥

अ० १० । ४८ । ७ ॥

अभिभवामीदमेकमेकोऽस्मि नि पद्मारा. सपत्नानभिभवामि द्वौ किं मा प्रयः
 पुर्वन्ति । एक इता संख्या द्वौ द्वुततग संख्या प्रयतीर्यात्तमा संख्या चत्वारश्चलिततमा
 संख्याष्टावभोतेनेव न वननीया नावाप्ता वा दश दस्ता दृष्टार्था वा विशतिर्द्विदशत शतं
 दशदशतः सहस्रं सहस्रद्वयुनं नियुतं प्रयुतं तत्तदभ्यस्तमभ्युदो मेघो भवरयरगामभ्यु तदो-
 ऽभ्युदोभ्युमद्भोतीति घाम्भुमद्भवतीति घा स यथा मद्भान्वद्भुर्भवति वर्षरतद्वियार्बुदम् । ख-
 लेन पर्पान्प्रतिहन्मि भूरि । खल इव पर्पान्प्रति हन्मि भूरि । खल इति सङ्ग्रामनाम
 अत्रतेर्वा खलतेर्वायमपीतरः खल एतस्मादेव समास्कस्यो भवति । किं मा निन्दन्ति
 शत्रवोऽनिन्द्रा । य इन्द्रं न विविदुरिन्द्रो ह्यदमस्यनिन्द्रा इतर इति वा ॥

व्यापिकर्माण्य चत्तरे धातवो दश । तत्र ऐ नाम्नी आक्षाय आशुवान आपान
 आप्नुवान ॥

घञ्कर्माण्य चत्तरे धातवस्त्रयस्त्रिंशत् । तत्र धियात् इत्येवद्वियात्तय इति वियात्-
 वेति वा ॥

आखण्डल प्र हूयसे ॥ अ० ८ । १७ । १२ ॥

आगण्डयित गण्डे तण्डयने । तद्विदित्यन्तिप्रवधयो. संसृष्टकर्म ताडयतीति
 सत ॥ १० ॥ ४ ॥

त्वया वयं सुवृधां ब्रह्मण्यरूपते स्पृहा वसु मनुष्या ददी-
 महि । या नो दूरे तद्धितो या अरातयोऽभिसन्ति जम्भया
 ता धनमनः ॥ अ० २ । २३ । ६ ॥

त्वया वयं सुवर्धयित्रा ब्रह्मण्यरूपते स्पृहय्यायानि यसूनि मनुष्येभ्य आददीमहि याश्च
 नो दूरे तद्धितो याश्चान्तिरेऽरातयोऽदानवर्माणो वा दानप्रसा वा जम्भयता अनप-
 सोऽपन् इति रूपनामाप्नोतीति सतः । विद्युत्तद्धिज्वतीति शाकपृष्ठा सा ह्यवताडयति
 दृग्वाच दूरयतेऽपि त्विदमन्तिकनामैवाभिषेस रयात् ॥

दूरे चित्सन्तळिद्विवाति रोचसे ॥ अ० १ । ६४ । ७ ॥

दूरेऽपि सन्नितक इव सन्दृश्यते इति ॥

यज्ञनामान्युत्तराण्यद्वादश । यज्ञ परमाहुर्जयतीति सतस्तत्र पुंस इत्येतत्कृन्तते-
 र्वापि. पुंसो भवति फसां शोमानामित्यौपमयवोऽप्राण्यस्य यथार्थेभ्य भवति तस्सय
 ... ॥

ऐश्वर्यकर्माणि उत्तरे धातवश्चत्वार ॥

ईश्वरनामान्युत्तराणि चत्वारि । तत्रेन इत्येतत्सन्नित ऐश्वर्येणेति वा सन्नितमनेनेश्व-
र्यमिति वा ॥ ११ ॥ ५ ॥

यत्रा सुपर्णा श्रमृत्स्य भागमनिमेधं विदधाभिस्वरन्ति ।

हनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः सप्ताधीरः पाकमत्राविवेश ॥

श्रु० १ । १६४ । २१ ॥

यत्र सुपर्णा, सुपतना आदित्यरश्मयोऽमृतस्य भागमुदकस्यानिमिपन्तो वेदनेनाभि-
स्वरन्तीति वाभिप्रयन्तीति वेश्वर, सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्य स मा धीर पाकमत्रा-
विवेशेति धीरो धीमान्पाकः पक्तव्यो भवति विषकप्रह आदित्य इत्युपनिषद्गर्भो भवती-
त्यधिदैवतम् । अध्याध्यात्म यत्र सुपर्णा, सुपतनानीन्द्रियाण्यमृतस्य भागं ज्ञानस्यानि-
मिपन्तो वेदनेनाभिस्वरन्तीति वाभिप्रयन्तीति वेश्वर, सर्वेषामिन्द्रियाणां गोपायितात्म-
स मा धीरः पाकमत्राविवेशेति धीरो धीमान्पाकः पक्तव्यो भवति विषकप्रह आत्मेत्या-
त्मगतिमाचष्टे ॥ १२ ॥ ६ ॥

इति तृतीयाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

बहुनामान्युत्तराणि द्वादश । बहु कस्मात्प्रभवतीति सत ॥

ह्रस्वनामान्युत्तराण्येकादश । ह्रस्वो ह्रस्वने ॥

महन्नामान्युत्तराणि पर्यविंशति । महान्कस्मान्मानेनान्यारूपाद्वातीति शाकपूयि-
र्मेहनीयो भवतीति वा । तत्र यद्यक्षिण्य विवदस इत्येते येषुर्वा बहुतेर्वा साऽभ्यासात् ॥

गृहनामान्युत्तराणि द्वाविंशति । गृह्णा कस्माद् गृह्णतीति सताम् ॥

परिचरणाकर्माणि उत्तरे धातवो दश ॥

मुखनामान्युत्तराणि विंशति । मुखं कस्मात्सुहितं खेम्प, सं पुन, खनते ॥

रूपनामान्युत्तराणि षोडश । रूप रोचते ॥

प्रशयनामान्युत्तराणि दश ॥

स्त्रयनामान्युत्तराणि पट् । सत्यं कस्मात्सत्सु तायने सत्प्रभय भवतीति वा ॥
 अष्टा उत्तराणि पदानि पश्यतीकर्माणां उत्तरे धातवश्चायत्रिप्रभृतीनि च नामान्या-
 मिभ्राणि ।

नवोत्तराणि पदानि सर्वपदसम म्नानाय ॥

अथात् उपमा । यद्नत्तत्सदृशमिति गार्ग्यस्तदामा कर्म । ज्यायसा वा गुणो न प्रख्या-
 ततमेन वा कनीयास वा प्रख्या त बोपनिमीतेऽथापि कनीयसा ज्यायासम् ॥ १३ ॥ १ ॥

तूनूत्पजैव तस्करा वनर्गू रशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम् ॥ अ०

१० । ४ । ६ ॥

तूनूत्पक्तूनूत्पत्ता वनर्गू वरगामिनायनिमन्थनीं धातुं तस्कराभ्यामुपमिषीते । त-
 स्करस्तस्करो भवति यत्पापकमिति नैरकास्तनोतवां स्यात्सन्ततकर्म भवत्यहोरात्रकर्म वा ।
 रशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम् । अभ्यधीतामित्यभ्यधाताम् । ज्यायास्तन गुणो-
 ऽभिप्रेत ॥ १४ ॥ २ ॥

कुहं स्वित्द्रोपा कुहं यस्तोरश्विना कुर्हाभिपित्वं
 करतः कुहोपतुः । को वां श्युत्रा विधवेव देवरं मयं
 न योषां कृणुते सधध आ ॥ अ० १० । ४० । २ ॥

क स्वित्द्रोपो भवथ क दिवा काभिष ति वुरथ क इत्थ को वां शयने विद-
 वेव देवम् । देवर कस्माद् द्वितीयो वर उच्यते । श्युत्रा त्रिधातृका भवति विधक्-
 नाद्वा विधावनाद्देति चर्मशिरा अपि वा धव इति मनुष्यनाम तद्विद्योगाद्विधवा । देवरो
 दीव्यनिकर्मा । मयं मनुष्यो मर्याधर्मा । योषा वीतेराक्षुहते सङ्ग्रहाने । अथ निपाताः
 पुरस्तादेव व्याख्याताः । ज्येति कर्मोपमा ॥

यथा घातो यथा वनं यथा समुद्र एर्जाति ॥ अ० ५ । ७८ । २ ॥

आर्जन्तो अग्नयो यथा ॥ अ० १ । ५० । ३ ॥

आत्मा यक्षस्य नश्यति पुरा जीवन्मर्षो यथा ॥ अ०
 १० । ६७ । ११ ॥

आत्माऽततेर्वातेर्वापि वात्त इव स्याथाषद् व्याप्तिगूत इति ॥

अग्निर्न ये आर्जसा रुक्मर्षक्षसः ॥ अ० १० । ७८ । २ ॥

अग्निस्त्व मे मरुतो धाजनाता रोचिष्णारुक्सा भाजस्व तो रुक्मर्षक्षस
 ॥-१५ ॥ ३ ॥

चतुररिचिद्वदमानाद्भिभीयादा निधातोः ।
न दुरुक्ताय स्पृहयेत् ॥ ऋ० १ । ४१ । ६ ॥

चतुराऽशान्धारयत इति तद्यथा कितवाद् विभीयादेवमेव दुरुक्ताद् विभीयाद् दुरुक्ताय स्पृहयेत् कदाचित् ॥ आ इत्याकार उपसर्गः, पुरस्तादेव ध्य स्यातोऽधाप्युपमार्थे दृश्यते ॥

। जार आ भगम् ॥ ऋ० १० । ११ । ६ ॥

जार इष भगमादित्योऽत्र जार उच्यते रात्रेर्जगयिता स एव भासाम् । तथापि निगमो भवति स्वसुजारं शृणोतु न इत्युपसमस्य स्वसारमाह साहचर्याग्रसहरणा-
डापि त्वयं मनुष्यचार एवाभिप्रेतः स्यात्स्त्रीभगस्तथा स्यात्प्रजने । मेव इति भूतो-
पमा ॥

मेपो भूतोऽभि यज्ञयः ॥ ऋ० ८ । २ । ४० ॥

मेपो मिपवेस्तथा पशु परयते । अग्निरिति रूपोपमा ॥

हिरण्यरूपः स हिरण्यसन्दृग्णां नपात्सेदु हिरण्यवर्णः ॥

ऋ० २ । ३५ । १० ॥

हिरण्यवर्णस्येवास्य रूपम् ॥ या इति ष ।

तं प्रत्नधां पूर्वधां विश्वधेमधां ॥ ऋ० ५ । ४४ । १ ॥

प्रत्न इष पूर्व इष विश्व इषेम इषेयमेतन्नरोऽमुष्माद्सायस्ततरोऽस्माद्मुषाय-
भासाविति व्याख्यातम् । अत्रिति सिद्धोपमा । आहायकद्वयलक्षम् । आहाय्या इष वृषला
इवेति । वृषलो वृषशीलो भवति वृषाशीलो वा ॥ ६ ॥ ४ ॥

प्रियमेधवदत्रिवज्जानवेदो त्रिरूपवत् ।

अद्भिगरस्वन्महिवन प्रस्फयस्य श्रुधी हवम् ॥ ऋ०

१ । ४५ । ३ ॥

प्रियमेध प्रिया अस्म्य मेधा यद्येनेपशुधीयामेधं प्रस्फण्यस्य शृणु हानम् । प्र-
स्फण्वः, कण्वस्य पुत्र कण्वप्रभवो यथा प्रःप्रम् । अपिपि भृगुः सन्धभूष भृगुभृज्य-
मानो न देहेऽङ्गारेष्यद्विग (अङ्गाग अङ्गना अन्वना) । अत्रैव तृतीयमृच्छेत्तत्पु-
स्तामादत्रिर्न त्रय इति विद्वाननास्त्वानसो भरणाऽङ्गाङ्गो विरूपो, नानारूपो महि-
प्रवो महामत इति ॥ १० ॥ ५ ॥

इति तृतीयाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पावः ॥

अथ ह्युतोपमान्यर्थोपमानीत्याचक्षते सिंहो व्याघ्र इति पूजायां स्या काक इति कुत्सायाम् । काक इति शब्दानुक्तिः तदिदं शकुनियु महत्तम् । न शब्दानुदृतिर्विधायक इत्यौपमन्यव । काकोऽपकालयित यो भवति । तित्तिरिस्तग्यात्तिलमात्रविश्र इति वा । कपिन्जल कपिरिव जीर्णः कपिरिव जवत ईपत्पिङ्गलो वा कमनीयं शब्दं पिङ्गल-यतीति वा । श्वाश्रुयायी शक्तैर्वा स्याद् गनिवर्गणः इवसितैर्वा । सिंह सहनाद्वि-सेर्वा स्याद्विपरीतस्य सम्पूर्वस्य वा हन्तेः सहाय हन्तीति वा । व्याघ्रो व्याघ्राणाद् व्यादाय हन्तीति वा ॥ १८ ॥ १ ॥

अर्चतिकर्माणां उत्तरे धातवश्चतुश्चत्वारिंशत् ॥

मेधाविनामान्युत्तराणि चतुर्विंशति । मेधावी कस्मान्मेधया तद्वान्भवति मेधा मत्तौ धीयते ॥

स्तोतृनामान्युत्तराणि त्रयोदश । स्तोता स्तवनात् ॥

यज्ञनामान्युत्तराणि पञ्चदश । यज्ञ कस्मात्प्रख्यात यज्ञतिकर्मति नैरुक्ता याच्यो भवतीति वा यजुरुक्तो भवतीति वा बहुकृप्याजिन इत्यौपमन्यवो यजुष्येनं गयन्तीति वा ॥

ऋत्विङ्नामान्युत्तराययष्टौ । ऋत्विक् कस्मादीरण ऋग्यष्टा भवतीति शाकपूयि-ऋतुयाजी भवतीति वा ॥

याच्यकर्माणां उत्तरे धातव सप्तदश ॥

दानकर्माणां उत्तरे धातवो दश ॥

अध्येषणाकर्माणां उत्तरे धातवश्चत्वार ॥

स्वपिनि सस्तीति द्वौ स्वपितिकर्माणी ॥

कूपनामान्युत्तराणि चतुर्दश । कूप, कस्मात्कूपानं भवति कुप्यतेर्वा ॥

स्तेननामान्युत्तराणि चतुर्दशैव । स्तेनः कस्मात्स्तेन्यात्तस्मिन्पापकमिति नैरुक्ता ॥

निर्यागिनान्तर्हितनामधेयान्युत्तराणि षट् । निर्यातं कस्मान्निर्गिकं भवति ॥

दूरनामान्युत्तराणि पञ्च । दूर कस्माद् द्रुतं भवति दुरयं वा ॥

पुराणनामान्युत्तराणि षट् । पुराण कस्मात्पुरा नवं भवति ॥

नवनामान्युत्तराणि पञ्चैव । नव कस्मादानीत् भवति ॥ १९ ॥ २ ॥

द्विश च्चराणि नामानि । प्रपिस्वेऽमीक इत्यासन्नस्य प्रपित्वे मात्तेऽमीवेऽभ्यक्ते ॥

आपित्वे नः प्रपित्वे तूयमा गंहि ॥ ऋ० ८ । ४ । ३ ॥

अनीके चिदुल्लोफकृदित्यपि निगमो भवत ॥ दध्नमर्मकमित्यप्यल्पस्य । दध्नं दध्नोतेः सुदध्नं भवत्यर्मकमपहृतं भवति ।

उपोष मे परां मृश मा मे दध्नाणि मन्यथाः ॥ ऋ० १ । १२६ । ७ ॥

नमो महद्भ्यो नमो अर्भोभ्य इत्यपि निगमो भवत ॥ तिर. सन इति प्राप्तस्य तिरस्तीर्णो भवति सन. संसृतं भवति ।

तिरश्चिदर्यया परि वर्तिर्यानिमदाभ्या ॥ ऋ० ५ । ७५ । ७ ॥

पात्रेव भिन्दन्त्सत एति रत्तस इत्यपि निगमो भवत ॥ त्वो नेम इत्यर्थस्य त्वोऽपानो नेमोऽपनीवः । अर्भो हरतेर्पिपरीताद्वारयतेर्वा स्यादुद्धृतं भवत्यृष्णोतेर्वा स्यादद्वृतमो विभागः ।

पीर्यति त्वो अर्नु त्वो गृणाति ॥ ऋ० १ । १४७ । २ ॥

नेमे देवा नेमेऽसुरा इत्यपि निगमो भवतः ॥ ऋका. स्तुभिरिति नक्षत्राणाम् । नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिरुर्मणो नेमानि क्षत्राणीति च प्राहोणमुक्ता उदीर्णानीव ख्यायन्ते । खिभि. स्तीर्णानीव ख्यायन्ते ।

अमी य ऋक्षा निहिंतास उच्चा ॥ ऋ० १ । २४ । १० ॥

पश्यन्तो घामिय स्तुभिरित्यपि निगमो भवत. ॥ यन्नीभिरुपजिह्विका इति सीमिकाना वम्यो वमनात्सीमिका स्वमनादुपजिह्विका उपजिघ्रव. ।

वृत्रीभिः पुत्रमग्र्यो अदानम् ॥ ऋ० ४ । १६ । ६ ॥

यदत्स्युर्पाजिह्विका यद्वृत्रो अतिसर्पति ॥ ऋ० ८ । १०२ । २१ ॥

इत्यपि निगमो भवत. ॥ ऊर्दरं कृदमित्यावपनस्योर्दग्मुदीर्णो भवत्यूर्जे दीर्णो वा । तमूर्दरं न पृगता यनेत्यपि निगमो भवति । तमूर्दरमिव पूग्यति यवेन । कृदरं कृनदरं भवति । समिद्धो अञ्जनकृदरं मनीनामित्यपि निगमो भवति ॥ २० ॥ ३ ॥

रम्मः पिनाकमिति दण्डस्य । रम्भा आगमन्त एनम् । आ त्वा रम्भां न जिघ्रयो रम्मैत्यपि निगमो भवत्यारम्भाग्दे स्वा जीर्णा इव दण्डम् । पिनाकं प्रतिपिनष्ट्येनेन । कृत्तिवासाः पिनाकहस्तोऽप्यततपन्वेत्यपि निगमो भवति । मेना रग्ना इति स्त्रीणां क्षिपः रत्यापतेरपत्रपण्डर्मणो मेना मानयन्त्येना ग्ना गच्छन्त्येनाः ॥

असेनांश्चिज्जनिषतश्चकथ ॥ ऋ० ५ । ३३ । २ ॥

ग्नास्त्वाकृन्तन्नमोऽतन्वत (ऋ० स० १ । ६ । ४) इत्यपि निगमौ भवतः ॥
शेषो वैतस इति पुस्तजननस्य शेष शपते स्पृशति कर्मणो वैतसो वितस्तं भवति ।

यस्यामुशन्तः प्रहराम् शेषम् ॥ ऋ० १० । ८५ । ३७ ॥

त्रिः रस्म माह्नः श्रथयो वैतसेन (ऋ० १० । ६५ । ५) इत्यपि निगमौ
भवतः ॥ अथेने इत्युपदेशस्य । अथा ते अग्ने समिधा विधेम (ऋ० ४ । ४ । १५)
इति खिया । एना घो अग्निम् (ऋ० ७ । १६ । १) इति गपुसकस्य । एना
परया तन्वं संसृजस्व (ऋ० १० । ८५ । २७) इति पुस । सिपक्तु सचत इति
सेवमानस्य ।

स नः सिपक्तु यस्तुरः ॥ ऋ० १ । १८ । २ ॥

स नः सेवता यस्तुर ।

सचस्वा नः स्वस्तये ॥ ऋ० १ । १ । ६ ॥

सेवस्व नः स्वस्तये । स्वस्तीत्यधिनाशिनामास्तिरभिपूजित स्वस्तीति । भ्यसते
रेजत इति भयनेपनयो ॥

यस्य शुभाद्रोदसी अर्धसेताम् ॥ ऋ० २ । १२ । १ ॥

रेजते अग्ने पृथिवी मत्वेभ्यः (ऋ० ६ । ६६ । ६) इत्यपि निगमौ भवतः ॥
धावापृथिवीनामधेयान्युत्तराणि चतुर्विंशति । तयोरेषा भवति ॥ २१ ॥ ४ ॥

कतरा पूर्वा कतरा परायोः कथा जाते कवयः को
विवेद । विश्वं तानां विभृतो यद्द नाम विवर्तेते अहनी
चक्रियेव ॥ ऋ० १ । १८५ । १ ॥

कतरा पूर्वा कतरा परेनयो कथ जाते कवय क एने विजानाति सर्वमात्मना
विभृतो यद्वैनयो कर्म विवर्तेते चैनयोरहनी अहोरात्रे चणयुक्ते इरेति धावापृथि-
व्योर्महिमानमाचष्टे ॥ २२ ॥ ५ ॥

इति तृतीयाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

—तृतीयाध्यायश्च समाप्तः ॥

अथ चतुर्थाध्यायारम्भः ॥

तत्र प्रथमः पादः ॥

एकार्यमनेकशब्दमित्येतदुच्यते । अथ यान्यनेकार्थान्येकशब्दानि तान्बतोलुक्-
मिष्यामोऽत्रागतसंस्कारांश्च निगमान् । तदैतपदिकमित्याचक्षते ॥

जहा जघानेत्यर्थः ॥ १ ॥

को नु मर्या अभिथितः सखा सखापमव्रवीत् ।

जुहा को अस्मदीयते ॥ ष्ट ० ८ । ४५ । ३७ ॥

मर्या इति मनुष्यनाम मर्यादाभिधानं वा स्यात् । मर्यादा मर्यादादीयते मर्यादा
मर्यादिनोर्विभागः । मेयनिराक्रोशकर्मा । अपापकं जघान कर्म ज्ञातु कोऽस्मदीयतेः
पज्ञायते । निपाशयथा भवति यन्निधीयते । पाश्या पाशसमूहः । पाशः पाशयते-
विपाशनात् ॥ २ ॥

वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रं प्रियमैधा चपयो नाध-
मानाः । अप ध्वान्तमूर्णुहि पूर्धि चक्षुर्मुमुग्ध्यास्तान्निध-
येव वृद्धान् ॥ ष्ट ० १० । ७३ । ११ ॥

वयो वेर्वहुवचनं सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मय चपसेदुरिन्द्रं याचमानाः ।
अपर्णुष्ठाध्वस्तं चक्षुः । चक्षुः ख्यातेर्वा चष्टेर्वा । पूर्धि पूर्य देहीति वा मुक्चास्मान्पा-
शैरिव वृद्धान् ॥ ३ ॥

पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः ॥ यजुः २१ । ४३ ॥

पार्श्वं पशुमपमङ्गं भवति । पशु स्पृशतेः संस्पृष्टा पृष्ठदेशम् । पृष्ठं स्पृशतेः
संस्पृष्टमङ्गैः । अङ्गमङ्गनादध्वचनाद्वा । श्रोणिः श्रोणतेर्गतिचलाकर्मणः श्रोणिश्चलतीव
गच्छतः दोः शिताम भवति दोर्भवते । योनिः शितामेति शाकपूणिर्विपितो भवति ।
श्यामतो यच्छ इति तैटीकिः । श्यामं श्यायतेः । यकृद्यथा कथा च कृत्यते । शिति-
मांसतो मेदस्त इति गालवः । शिति शयतेर्मांसं माननं वा मानसं वा मनोऽस्मि-
हस्तीदनीति वा मेदो मेपतेः ॥ ३ ॥

यदिन्द्र चित्रं मेहनास्ति त्वादांतमद्रिवः ।

राधुस्तन्नो विदद्वस उभयाहस्त्या भरं ॥ ऋ० ५ । ३६ ॥ १ ॥

यदिन्द्र चित्रं चायनीयं मेहनीयं धनमस्ति । यन्म इह नास्तीति वा त्रीणि मध्यमानि पदानि । तस्या नस्तद् दातव्यमद्रिवम् । आद्रिराट्टणात्येनेनापि वात्तेः स्यात्ते सोमाद् इति ह विज्ञायते । राध इति धननाम राधुवःन्येनेन । तन्नस्त्वं वित्तधनोभाभ्या हस्तःभ्यामाहर । उभौ समुब्धौ भवतः । दमूना दममना वा दानमना वा दान्तमना वापि वा दम इति गृहनाम तन्मनाः स्यान्मना मनोतेः ॥ ४ ॥

जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमं नो यज्ञमुप
याहि विद्वान् । विश्वा अग्ने अभियुजो विहत्या
शत्रूयतामा भरं भोजनानि ॥ ऋ० ५ । ४ । ५ ॥

अतिथिरभ्यतितो गृहान्भवत्यभ्येति तिथिषु परकुलानीति वा परगृहाणीति वा दुरोण इति गृहनाम दुरवा भवन्ति दुस्तर्पाः । इमं नो यज्ञमुपयाहि विद्वान्त्सर्वा अग्ने अभियुजो विहत्या शत्रूयतामा भरं भोजनानि । विहत्यान्येषा वक्तानि शत्रूणा भवन्तादाहरं भोजनानीति वा धनानीति वा । मूपो मूपिका इत्यर्थः । मूपिका पुनर्मुष्णातेर्मूपोऽन्वेतरगादेव ॥ ५ ॥

सं मां तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पशवः ।

मूपो न शिशना व्यदन्ति माध्यं स्तोतारं ते शत-

क्रतो । वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ऋ० १ । १०५ । ८ ॥

सन्तपन्ति मामभितः सपत्न्य इमेमा पशवः कृपपर्शानो मूपिका इत्यारनातानि सृत्राणि व्यदन्ति । स्राङ्गाभिधानं वा स्याच्छिशनानि व्यदन्तीति । सन्तपन्ति माध्य । कामा स्तोतारं ते शतक्रतो । वित्तं मे अस्य रोदसी । जानीतं मेऽस्य चावापृथिव्यारिति । त्रिनं कृपेऽनद्विनमेतत्सूक्तं प्रतिगर्भो । तत्र त्रयोतिहासमिश्रमृद्मिश्रं गाथा-मिश्रं भवति । त्रिनस्तीर्णतमो मेऽया वभूवापि वा सद्भयानामैवाभिषेते स्याद्भूतो द्वितस्त्रित इति तयो वभूवु ॥ ६ ॥

इपिरेणं ते मनसा सुतस्य भन्नीमहि पित्र्यस्येन राघः ।

सोमराजन्प्र ण् आचूंषि तारीरहानीव सूर्यो वासराणि ॥
ऋ० ८ । ४८ । ७ ॥

ईपद्येन वैपद्येन वार्षद्येन वा तं मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यरयेव धनस्य प्रवर्द्धय च न आयूंषि सोमराजन ! अहानीव सूर्यो वासराणि । वासराणि वेसराणि विवासनानि गमनानीति वा । कुरुतनेत्यनर्थका उपजना भवन्ति वर्त्तन हन्तन यातनेति । जठरमुदरं भवति जग्धमरिमन्ध्रयने धीयते वा ॥ ७ ॥

मरुत्वो इन्द्र वृषभो रणाय पिवो सोम-
मनुष्वधं मदाय । आसिञ्च स्वजठरे मध्वं
ऊर्मि त्वं राजासि प्रदिवंः सुतानाम् ॥ ऋ० ३ । ४७ । १ ॥

मरुत्वानिन्द्र ! मरुद्विस्तद्वान्वृषभो वर्षिणापा रणाय रमणीयाय संप्रामाय पिवो सोममनुष्वधमन्वत्तं मदाय मग्नीयाय जैत्रायासिञ्च स्वजठरे मधुन ऊर्मिम् । मधु सोममित्यौषमिकं माद्यनेः । इन्द्रमपीतरन्मध्येतम्मादेव । त्वं राजासि पूर्वोवप्यदस्सु सुतानाम् ॥ ८ ॥ -

इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

तितव परिपवन् भवति ततवद्वा तुन्नद्वा तिरुमात्रतुन्नमिति वा ॥ ९ ॥ १ ॥

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा
वाचमकृत । अत्रा सखायः सुख्यानि जानते भद्रै-
षां लक्ष्मीनिहिताधि ताचि ॥ ऋ० १० । ७१ । २ ॥

सक्तुमिव परिपवनेन पुनन्त । सक्तुः सचतेर्दुर्धावी भवति वसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य विकसितो भवति । यत्र धीरा मनसा वाचमवृपत प्रज्ञानं धीराः प्रज्ञानवन्तो ध्यानवन्तः । तत्र सखायः सख्य नि सञ्जानते । भद्रैषा लक्ष्मीनिहिताधि वाचीति । भद्रं भगेन व्याख्यातं भजनीयं भूतानामभिद्रमणीय भवद्रमयतीति वा भाजनवद्वा । लक्ष्मीर्जाभाद्वा लक्षणाद्वा लप्स्यनाद्वा लाञ्छनाद्वा लपतेर्वा स्यात्प्रेप्सावर्मणो रुग्णतर्वा स्यादाश्लेषकर्मणो लज्जनेर्वा स्यादश्लाघाकर्मणः । शिप्रे इत्युपरिष्ठाद् (६ । १७) व्याख्यास्याम ॥ १० ॥ २ ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्तोर्विततं सं जंभार ।
यदेदयुक्तहरितः सुधस्थाद्राद्रात्री वासस्तनुते सिमरमे ॥ ऋ०
१ । ११५ । ४ ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्ये यत्कर्मणां त्रियमाणां विततं संहियते यदा-
सावयुक्त हरणानाद्रिस्यरशमीन्हरितोऽंधानिति वाथ रात्री वासरतनुते सिमरमे वेस-
रमहरवयुवती सर्वस्मात् । अपि वोपमार्थे स्याद्रात्रीव इति वासरतनुत इति । तथापि
निगमो भवति ॥

पुनः समव्यद्विततं वयन्ती ॥ ऋ० २ । ३८ । ४ ॥

समनात्सीत् ॥ ११ ॥ ३ ॥

इन्द्रेण सं हि दृक्षसे सज्जगमानो अविभ्युषा । मन्दू
समानवर्चसा ॥ ऋ० १ । ६ । ७ ॥

इन्द्रेण हि सन्दृश्यसे सद्गच्छमानोऽविभ्युषा गयेन । मन्दू मदिष्णु युवा
स्थोऽपि वा मन्दुना तेनेति स्यात्समानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातम् ॥ १२ ॥ ४ ॥

ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः सं शूरणासो दिव्यासो
अत्याः । हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिपुर्दिव्यम-
ज्जमश्वाः ॥ ऋ० १ । १६३ । १० ॥

ईर्मान्ताः समीरितान्ताः सुसमीरितान्ताः पृथ्वन्ता वा । सिलिकमध्यमाः संसृ-
प्तमध्यमाः शीर्षमध्यमा वा । अपि वा शिर आदित्यो भवति यदनुशेते सर्वाणि भू-
तानि मध्ये चैषा तिष्ठति । इदमपीतरच्छिन्न एतस्मादेव समाश्रितान्येतदिन्द्रियाणि
भवन्ति । सं शूरणासो दिव्यासो अत्याः । शूरः शवतेर्गतिर्मणो दिव्या दिविजा
अत्या अतनाः । हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते । हंसा हन्तेर्धन्त्यध्वानम । श्रेणि-
इति श्रेणि अयतेः समाश्रिता भवन्ति । यदाक्षिपुर्दिव्यमज्जमजनिमाजिमथा ।
अस्त्यादित्यस्तुतिश्चस्यादित्यादश्वो निरतष्ट इति । घुरादश्वं वसवो निरतष्ट (ऋ०
१ । १६३ । २) इत्यपि निगमो भवति ॥ १३ ॥ ५ ॥

कार्यमानो वना त्वं यन्मातृरजंगन्नपः न तत्ते अग्ने
प्रमृपे निवर्त्तने यद्वरे सन्निहाभवः ॥ ऋ० ३ । ६ । २ ॥

कायमानश्चायमानः कामयमान इति वा । वनानि त्वं यन्मातृरपोऽगम वपशा-
स्यन् । न तस्ते अग्ने ! प्रमृष्यते निवर्त्तनं दूरे यत्तन्निह भवसि जायमानः ॥

लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः ॥ ऋ० ३ । ५३ । २३ ॥

लुब्धमृषिं नयन्ति पशुं मन्यमानाः ॥

शीरं पावकशोचिपम् ॥ ऋ० ८ । १०२ । ११ ॥

पावकदीप्तिम् । अनुशार्धिनिमिति वाशिनमिति वा ॥ १४ ॥ ६ ॥

कनीनकेवं विद्भे नवे द्रुपदे अर्भके । वभ्रू यामेषु
शोभेते ॥ ऋ० ४ । ३२ । २३ ॥

कनीनके कन्यके । कन्या कमनीया भवति केवं नेतव्येति वा कमनेनानीयत
इति वा कततेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः । कन्ययोरधिष्ठानप्रवचनानि सप्तम्या एकवच-
नानीति शाकपूणिः । विद्भोर्दारुपाद्भोर्दारु दृष्टातेर्वा द्रूणातेर्वा तस्मादेव द्रु । नने
नवजाते अर्भके अद्भे । ते यथा तदधिष्ठानेषु शोभेते एवं वभ्रू यामेषु शोभेते ।
वभ्रोरश्वयोः संस्तवः । इदं च मेऽदादिदं च मेऽदादित्यूपिः प्रसङ्ख्यायाह ॥

तुनास्त्रा अधि तुग्वनि ॥ ऋ० ८ । १६ । ३७ ॥

सुवस्तुग्वदी । तुग्व तीर्थ भवति तूर्णमेतदायन्ति ॥

कुविञ्जंसन्ते मरुतः पुनर्नः ॥ ऋ० ७ । ५८ । ५ ॥

पुनर्नो नमन्ते मरुतः । नरत इत्युपरिष्ठाद् (७ । १७) व्याख्यास्यामः ॥

ये ते मदा आहनसो विहायसस्तेभिरिन्द्रं चोदय
दातवे मघम् ॥ ऋ० ६ । ७५ । ५ ॥

ये ते मदा आहननवन्तो वञ्चनवन्तस्तेभिरिन्द्रं चोदय दानाय मघम् ॥ १५ ॥ ७ ॥

उपो अदर्शि शुन्ध्युवो न वचो नोधाइवाविरकृत
प्रियाणि । अद्भसन्न संसृतो वोधयन्ती शश्वत्तमागोत्पुन-
रेगुपीणाम् ॥ ऋ० १ । १२४ । ४ ॥

उपादर्शि शुन्ध्युव. शुन्ध्युरादित्यो भवति शोधनात्तस्यैव वक्तो भासोऽध्युद्गम् । इदमपीतरद्वक्त एतस्मादेवाध्युद्धं फाये । शकुनिरपि शुन्ध्युरुच्यते शोधनादेवोदकचरो भवति । आपोऽपि शुन्ध्युव उच्यन्ते शोधनादेव । नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधाति स यथा स्तुत्या कामानाविष्कुरुन एवमुपा रूपाण्याविष्कुरुते । अद्यसद्वाद्य भवत्य-
घ्नतादिनीति वान्नसानीति ज्ञा । समतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुनरेयुगीणाम् । स्वपतो बोधयन्ती शाश्वतिक्रममागात्पुनरागामिनीनाम् ॥

ते वाशीमन्त इष्मिणः ॥ ऋ० १ । ८७ । ६ ॥

ईपिणिन इति वैपिणिन इति वार्पिणिन इति वा । वाशीति याद्वनाम वाश्यत इति सत्याः ॥

शंसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीहीन्द्राय वाहः कृणवाव जु-
ष्टम् ॥ ऋ० ३ । ५३ । ३ ॥

अभिवहनस्तुतिमभिपवणप्रवादा स्तुतिं मन्यन्त ऐन्द्री त्वेव शस्यते ।

परितकम्येत्युपरिष्ठाद् (११ । २५) व्याख्यास्यामः ॥ १६ ॥ ८ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

सुविते सु इते सूते सुगते प्रजायामिति वा । सुविते मा धा (मै० सं० १ । २ । ७) इत्यपि निगमो भवति । दयतिरनेककर्मा । नयेन पूर्वं दयमानाः स्याम (मै० सं० ४ । १३ । ८) इत्युपदयाकर्मा । य एक इद्विदयते वसु (ऋ० १ । ८४ । ७) इति दानकर्मा वा विभागकर्मा वा । दुर्वर्तुर्भामो दयते वनानि (ऋ० ६ । ६ । ५) इति ददतिकर्मा । दुर्वर्तुर्दुर्वारः । विदद्वसुर्दयमानो वि शशून् (ऋ० ३ । ३४ । १) इति हिंसाकर्मा ॥

इमे सुता इन्द्वः प्रातरित्वना सजोपसा पिवतमश्विना
तान् । अहं हि वामूतये वन्दनाय मां वायसो दोषा दय-
मानो अन्नगुधत् ॥

दयमान इति । नृ चिदिति विपातः पुराणनयोर्नृ चेति च ॥

अथा चिन्न चित्तदपो नदीनाम् ॥ ऋ० ६ । ३० । ३ ॥

अथ च पुग च तदेव फर्म नदीनाम् ॥

नू च पुरा च सदनं रयीणाम् ॥ ऋ० १ । ६६ । ७ ॥

अथ च पुरा च सदनं रयीणाम् । रयिरिति धननाम रातेर्दानधर्मणः ॥ १७ ॥ १ ॥

विद्याम् तस्य ते वयमकूपारस्य दावने ॥ ऋ० ५ । ३६ । २ ॥

विद्याम् तस्य ते वयमकूपारस्य दानस्य । आदित्योऽप्यकूपारो उच्यतेऽकूपारो भवति दूरपारः । समुद्रोऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो भवति महापारः । कच्छपोऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो न कूपमृच्छतीति । कच्छप षच्छं पाति षच्छेन पातीति वा षच्छेन पिबतीति वा । कच्छः सच्छः सच्छदः । अयमपीतरो नदीकच्छ एतस्मादेव कमुदकं ते न द्याधने ॥

शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे ॥ ऋ० ५ । २ । ६ ॥

निरयति शृङ्गे रक्षसो विनिक्षणाय । रक्षो रक्षितव्यमस्माद्रक्षसि क्षणोतीति वा रात्रौ नक्षत इति वा ॥

अग्निः सुतुकैः सुतुकैर्भिरश्वैः ॥ ऋ० १० । ३ । ७ ॥

सुतुकन सुतुकैरिति वा सुप्रजा सुप्रजोभिरिति वा ॥

सुप्रायुषा अस्मिन्यज्ञे वि श्रयन्ताम् ॥ यजु० १८ । २५ ॥

सुप्रगमना ॥ १८ ॥ २ ॥

देवा नो यथा सदमिदृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवे-
दिवे ॥ ऋ० १ । ८६ । १ ॥

देवा नो यथा सदा उर्वनाय स्युगप्रायुवोऽपमाचन्तो रक्षितारश्च हन्यहनि । च्यवन ऋषिर्भवनि च्यावयिता स्नोमानाम् । च्यवानमित्यप्यस्य निगमा भवन्ति ॥

युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षुः ॥

ऋ० १० । ३६ । ४ ॥

युवा च्यवनं सनयं पुराणं यथा रथं पुनर्युवानं चरणाय तक्षुः । युवा प्रयौति फर्माणि । तक्षति करोतिकर्मा । रजो रजने, ज्योती रज उच्यते । उदकं रज उच्यते । लोका रजास्युच्यन्ते । असृगहनी रजसी उच्यते । रजांसि चित्रा विचरन्ति तन्यवः

ऋ० ५ । ६३ । ५) इत्यपि निगमो भवति । हरो हरतेः । ज्योतिर्हर उच्यते ।
लोका हर्गस्युच्यन्ते । असृगहनी हरसी उच्येते । प्रत्यग्ने हरसा हरः शूणीहि (ऋ०
१० । ८७ । २५) इत्यपि निगमो भवति ॥

जुहुरे विचितयन्तः ॥ ऋ० ५ । १६ । २ ॥

जुह्विरे विचेतयमानाः । व्यन्त इत्येपोऽनेककर्मा । पदं देवस्य नमसा व्यन्तः ॥ ऋ०
६ । १ । ४) इति पश्यतिकर्मा । वीहि शूर पुरोडाश (ऋ० ३ । ४१ । ३) इति खादतिकर्मा ॥

वीतं पातं पयस उस्त्रियायाः ॥ ऋ० १ । १५३ । ४ ॥

अभीतं पिपतं पयस उस्त्रियायाः । उस्त्रियेति गोनामोत्स्राविणोऽस्यां भोगा उस्त्रेति च ॥

त्वामिन्द्र मतिभिः सुने सुनीथासो वसूयवः । गोभिः

क्राणा अन्वपन ॥

गोभिः कुर्वाणा अस्तोपत ॥

आ तू पिञ्च हरिर्मी द्रोणस्थे वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः ॥

ऋ० १० । १०१ । १० ॥

आसिञ्च हरिं द्रोणस्थे द्रुममयस्य । हरि सोमो हरितवर्णः । अयमपीतरो हरिरि-
तः।मादेव । वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः । वाशीभिरश्मन्मयीभिर्गिति वा वाग्भिरिति वा ॥

स शर्धदयो विपुणस्य जन्तोर्मा शिशनदेवा अपि गुर्धतं नः ॥

ऋ० ७ । २१ । ५ ॥

स उत्सहतां यो विपुणस्य जन्तोर्विपमस्य मा शिशनदेवा अप्रदाचर्या । (शिशनं शन-
धतेः) अपि गुर्धतं नः । सत्यं वा यज्ञं वा ॥ १६ ॥ ३ ॥

आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणव-

न्नजामि । उप वर्धहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सु-

भगे पतिं मत् ॥ ऋ० १० । १० । १० ॥

आगमिष्यन्ति तान्युत्तराणि युगानि यत्र जामयः करिष्यन्त्यजामिकर्माणि । जाम्य-
तिरेकनाम, वाक्शिस्य वाऽसमानजातीयस्य घोषजन । उपधेदि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व
सुभगे पतिं मदिति व्याख्यातम् ॥ २० ॥ ४ ॥

द्यौर्म पिता जन्विता नाभिरत्र बन्धुर्मे माता पृथिवी

महीयम् । उत्तानयोश्चम्बोर्ष्योर्निरन्तरत्रा पिता दुहि-

तुर्गर्भमाधात् ॥ ऋ० १ । १६४ । ३३ ॥

दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवाति शरदः शतम् ॥ ऋ०

१० । ८५ । ३६ ॥

दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवतु स शरदः शतम् । शरच्छ्रुता अस्यामोपधयो भवन्ति शीर्षा आप इति वा । अस्येत्यस्या इत्येतेन व्याख्यातम् ॥ २५ ॥ ४ ॥

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो मो
अरस्यशनः । तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं
विशपतिं सप्तपुत्रम् ॥ ऋ० १ । १६४ । १ ॥

अस्य वामस्य वननीयस्य पलितस्य पालयितुर्होतुर्हतिव्यस्य तस्य भ्राता मध्यमोऽ-
स्त्यशनः । भ्राता भरतेर्हरतिकर्मणो हरते भागं भर्तव्यो भवतीति वा । तृतीयो भ्राता
घृतपृष्ठोऽस्यायमग्नि । तत्रापश्यं सर्वस्य पानारं वा पालयितारं वा विशपतिं सप्तपुत्रं सप्त-
मपुत्रं सर्पणपुत्रमिति वा । सप्त सप्ता संख्या सप्तादित्यरश्मय इति वदन्ति ॥ २६ ॥ ३ ॥

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तना-
मा । त्रिनाभिं चक्रमर्जरमनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाधि
तस्थुः ॥ ऋ० १ । १६४ । २ ॥

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकचारिणाम् । चक्रं चकतेर्वा चरतेर्वा क्रामतेर्वा । एतौ-
ऽश्वो वहति सप्तनामादित्यः सप्तास्मै रश्मयो रसानभिसन्नामयन्ति सप्तैरमृषयः स्तु-
वन्तीति वा । इदमपीतरं नामैतस्माद्देवाभिसन्नामात् । संवत्सरप्रधान उक्तरोऽर्धर्चः ।
त्रिनाभि चक्रं त्र्ययुतः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति संवत्सरः संवसन्तेऽहिनान्
भूतानि । ग्रीष्मो अस्यन्तेऽस्मिन्नसा वर्षा वर्षत्यासु पर्जन्यो हेमन्तो हिमवान्हिमं पुन-
र्हन्तेर्वा द्विजोतेर्वा । अत्रमजरागर्माणामनर्वमप्रत्यूनमन्यस्मिन् । यत्रेमानि सर्वाणि
भूतान्यभिसन्निष्ठन्ते तं संवत्सरं सर्वमात्राभि स्तौति । पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमाने
(ऋ० १ । १६४ । १३) इति पञ्चतुतया । पञ्चर्तवः संवत्सरस्येति च
प्राहाणं हेमन्तशिशिरयोः समासेन (ऐ० ब्रा० १ । १) । पञ्चर आहुरपितम्
(ऋ० १ । १६४ । १२) इति पञ्चतुतया । अराः प्रत्युता नामो । पद् पुनः सहते ॥

द्वादशारं नृहि तज्जराय ॥ ऋ० १ । १६४ । ११ ॥

द्वादश प्रधयश्चक्रमेकम् ॥ ऋ० १ । १६४ । ४८ ॥

इति मासानाम् । मासा मानात् । प्रधि प्रहितो भवति ॥

तस्मिन्त्साकं त्रिंशता न शङ्खवोऽर्पिताः षष्टिर्न
चलाचलासः ॥ ऋ० १ । १६४ । ४८ ॥

षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहोरात्रा (गो० ब्रा० १ । ५ ।
५) इति च ब्राह्मणं समासेन ॥

सप्तशतानि विंशतिश्च तस्थुः ॥ ऋ० १ । १६४ । ११ ॥

सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्रा (ऐ० ब्रा० २ । १७) इति
च ब्राह्मणं विभागेन ॥ २७ ॥ ६ ॥

इति चतुर्थाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

चतुर्थाऽध्यायश्च समाप्तः ॥

द्यौर्मै पिता पाता वा पालयिता वा जनयिता नाभिरुत्र बन्धुर्मं माता पृथिवी मद्-
तीयम् । बन्धुः सम्बन्धनात् । नाभिः सन्नहनात्राभ्या सन्नद्धा गर्भा जायन्त इत्याहुरे-
तस्मादेव ज्ञातीन्तसनाभय इत्याचक्षते सन्नन्धन इति च । ज्ञातिः सञ्ज्ञानात् । उत्ता-
नयोश्चम्बोर्योनिरन्तः । उत्तान उत्तान उर्ध्वतानो वा । तत्र पिता दुहितुर्गर्भं दधाति
पर्जन्यः पृथिव्याः । शंयुः सुतयुः ॥

अथा नः शं योरैरपो दधात ॥ ऋ० १० । १५ । ४ ॥

रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः । शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाम् ।
अथापि शंयुर्वाहृस्पत्य दृश्यते । तच्छंयोरहृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये (तै० सं०
२ । ६ । १० । २) इत्यपि निगमो भवति । गमनं यज्ञाय गमनं यज्ञपतये ॥ २१ ॥ ५ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥

अदितिरदीना देवमाता ॥ २२ ॥ १ ॥

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स
पुत्राः । विश्वे देवा अदितिः पञ्चजना अदितिर्जा-
तमादितिर्जनित्वम् ॥ ऋ० १ । ८६ । १० ॥

इत्यदितेर्विभूतिमाचष्ट पनान्यदीनानीति वा ॥

यमैरिरे भृगवः ॥ ऋ० १ । १४३ । ४ ॥

परिर इतीतिरूपसृष्टोऽभ्यस्तः ॥ २३ । २ ॥

उत्त रमैनं वस्त्रमथिनं तायुमनुं क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु ।
नीचायमानं जसुरिं न श्येनं श्रवश्चाच्छ्रां पशुमच्च यूथम् ॥
ऋ० ४ । ३८ । ५ ॥

अपि रमैनं वस्त्रमथिमिव वस्त्रमाथिनम् । वस्त्रं वस्ते । तायुरिति स्तेननाम संस्थानम-
स्मिन्पापकामिति नैरुक्तास्तस्यतेर्वा स्यात् । अनुक्रोशन्ति क्षितयः सद्मामेषु । भर इति
संप्रामनाम भरेषुर्वा हरेषुर्वा नीचायमानम् नीचैरयमानम् । नीचैर्निचिनं भवत्युच्चैरुचिनं
भवति ॥

जस्तमिव श्येनम् । श्येन शंसनीयं गच्छति । श्रवश्चाच्छा पशुमच्च यूथम् । श्रवश्चा-
पि पशुमच्च यूथम् । प्रशंसा च यूथं च धनं च यूथं चेति वा । यूथ यौतेः समायुतं भवति ।

इन्धान एनं जरते स्वाधीः ॥ ऋ० १० । ४५ । १ ॥

गृणाति । मन्दी मन्दते स्तुतिकर्मणः ॥

प्र मन्दिने पितुमर्चिता वचः ॥ ऋ० १ । १०१ । १ ॥

प्रार्चत मन्दिने पितुमर्च । गौर्यारूयात् (२ । ५-८) ॥ २४ ॥ ३ ॥

अत्राह गोरमन्वतु नाम त्वष्टुरपीच्यम् ।

इत्था चन्द्रमसो गृहे ॥ ऋ० १ । ८४ । १५ ॥

अत्र ह गो सममसतादित्यरश्मयः स्वं नामापीच्यमपगतमपचितमपहितमन्तर्हितं
चामुत्र चन्द्रमसो गृहे । गातुर्व्याख्यात. (३ । २१) । गातुं कृण्वन्नृपसो जनाय
(ऋ० ४ । ५१ । १) इत्यपि निगमो भवति । दसय, कर्माणि दंसयन्त्येनानि ।
कृत्साय मन्मन्नहृत्स्य दंसयः (ऋ० १० । १३८ । १) इत्यपि निगमो भवति ॥

स तुताव नैनमश्रोत्यंहतिः ॥ ऋ० १ । ६४ । २ ॥

स तुताव नैनमहतिरश्रोति । अहतिश्चाहश्चाद्दुश्च इन्तेनिरूढोपवाद्द्विपरीतात् ॥

बृहस्पते चयस इत्पियारुम् ॥ ऋ० १ । १६० । ५ ॥

बृहस्पते यच्चातयसि देवपीयुम् । पीयतिर्दिसाकर्मा । वियुते यावापृथिंयौ
वियवनात् ॥

समान्या वियुने दूरे अन्ते ॥ ऋ०-३ । ५४ । ७ ॥

समान सम्मानमात्रं भवति । मात्रा मानात् । दूर व्याख्यातम् (३ । १६) । अन्तोऽ-
न्तेः । ऋधगिति पृथग्भावस्य प्रवचन भवत्यथाप्यध्नोत्यर्थे दृश्यते ॥

ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठाः ॥ यजुः ८ । २० ॥

ऋधुवन्नयार्क्षीर्ऋधुवन्नशमिष्ठा इति च । अस्या इति चास्येति चोदात्तम् । प्रथमा-
देशेऽनुदात्तमन्वादेशे । तीप्रार्थवग्मुदात्तमल्पीयोर्थतरमनुदात्तम् ॥

अस्या ऊ पुण उप सातये भुवोऽहेलमानो ररिवाँ

अजाश्व श्रवस्युनामजाश्व ॥ ऋ० १ । १३८ । ४ ॥

अस्यै नः सातय उपभवाहेलमानोऽक्रुध्यन्नरिवात्रातिरभ्यस्तोऽजाश्वेति पृष्णामा-
दागाभाजा अजनाः । अथानुदात्तम् ॥

अथ पञ्चमाऽध्यायारम्भः ॥

तत्र प्रथमः पादः ॥

सस्निमविन्दच्चरणे नदीनाम् ॥ ऋ० १० । १३६ । ६ ॥

संज्ञातं मेघम् ॥

वाहिष्ठो वा हवानां स्तोमो दूतो हुवन्नरा ॥ ऋ० ८ । २६ । १६ ॥

वोदृतमो हानानं स्तोमो दूतो हुवन्नरो नरा मनुष्या नृत्यन्ति कर्मसु ।

दूतो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा । दूतो देवानामसि मर्त्यानाम् (ऋ० १० । ४ ।

२) इत्यपि निगमो भवति । वायशानो वष्टेर्वा वाश्यतेर्वा । सप्त स्वसूररुशीवार्वशानः
(ऋ० १० । ५ । ५) इत्यपि निगमो भवति । वार्यं वृणोतेरथापि वरतमम् ॥

तद्वार्यं वृणीमहे वरिष्ठं गोपयत्यम् ॥ ऋ० ८ । २५ । १३ ॥

तद्वार्यं वृणीमहे वरिष्ठं गोपायितव्यं गोपायितारो यूयं स्थ युष्मभ्यमिति वा ।

अन्ध इत्यन्ननामाध्यानीयं भवति ॥ .

आमन्त्रेभिः सिञ्चता मद्यमन्धः ॥ ऋ० २ । १४ । १ ॥

आसिञ्चतामन्त्रैर्मदनीयमन्धः । अमन्त्र पात्रममा अस्मिन्नदन्ति । अमा पुनरन्ति-
मितं भवति । पात्रं पानात् । तमोऽप्यन्ध चक्षते नास्मिन्ध्यानं भवति न दर्शनमन्ध-
न्तम इत्वभिभाषन्ते । अयमपीतरोऽन्ध एतस्मादेव । पश्यदक्षएवान्न वि चेतदन्धः
(ऋ० १० । १६४ । १६) इत्यपि निगमो भवति ॥ १ ॥

असञ्चन्ती भूरिधारे पर्यस्वती ॥ ऋ० ६ । ७० । २ ॥

असञ्चमाने इति वाव्युदस्यन्त्याविति वा बहुधारे उदकवेद्यौ । वनुष्यनिर्हन्ति-
कर्मानवगतसंस्कारो भवति । वनुषाम वनुषपतः (ऋ० ८ । ४० । ७) इत्यपि
निगमो भवति ॥

दीर्घप्रयज्युमति यो वनुषपति वयं जयेम पृतनासु दूढयः ॥

ऋ० ७ । ८२ । १ ॥

दीर्घप्रतयज्ञमभिजिघासति यो वयं तं जयेम पृतनासु दूढयं दुर्धियं पापधि-
यम् । पापः पातापेयाना पापत्यमानोऽवाडेव पततीति वा पापत्यतेर्वा स्यात् ॥

तरुष्यतिप्येवंकर्मम् । इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् (ऋ० ७ । ४८ । २)
इत्यपि निगमो भवति ॥

भन्दना भन्दतेः स्तुतिकर्मणः । पुरुप्रियो भन्दते घामभिः कविः (ऋ० ३ ।
३ । ४) इत्यपि निगमो भवति । स भन्दना उदियति प्रजावतीः (ऋ० ६ ।
८६ । ४१) इति च ॥

अन्येन मदाहनो याहि तूयम् ॥ ऋ० १० । १० । ८ ॥

अन्येन मदाहनो गच्छ क्षिप्रमाहंसीव भापमाणेत्यसभ्यभाषणादाहना इव भव-
त्येतस्मादाहनः स्यात् । ऋपिर्नदी भवति नदतेः स्तुतिकर्मणः ॥

नदस्य मा रुधतः काम आ गन् ॥ ऋ० १ । १७६ । ४ ॥

नदनस्य मा रुधतः काम आगमत्सेरुद्धप्रजननस्य ब्रह्मचारिण इत्यपिपुत्र्या विज-
पितं वेदयन्ते ॥ २ ॥

**न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नाद्रयः सोमो
अक्षाः ॥ ऋ० १० । ८६ । ६ ॥**

अभोतेरित्येके ॥

अनूपे गोमान्गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः ।

लोपाशः सिंहं प्रत्यञ्चमत्साः ॥ ऋ० ६ । १०७ । ६ ॥

क्षियतिनिगम. पूर्वः क्षरतिनिगम उत्तर इत्येके । अनूपे गोमान्गोभिर्यदा क्षियत्यथ
सोमो दुग्धाभ्यः क्षरति । सर्वे क्षियति निगमा इति शाकपूणि. ॥

ध्यात्रमिति क्षिप्रनामाशु अतन भवति ॥

स पत्रोत्वरं स्था जगद्यच्छ्वात्रमग्निरंक्रयोऽजातवेदाः ॥

ऋ० १० । ८८ । ४ ॥

सं पत्रि चेतवरं स्थावरं जङ्गमं च यत्तद्विप्रमग्निरंक्रोऽजातवेदाः । ऊतिरवनात् ।
आ त्वा रयं यथोतये (ऋ० ८ । ६८ । १) इत्यपि निगमो भवति । हास-
मान्ने इत्युपरिष्ठाद् (६ । ३६) व्याख्यास्यामः ॥

वमुकः पद्भिरुप सर्पदिन्द्रम् ॥ ऋ० १० । ६६ । १२ ॥

पानेरिति वा स्पाशनैरिति वा स्पर्शनैरिति वा ॥

सुसं न पृकसंविदच्छुचन्तम् ॥ ऋ० १० । ७६ । ३ ॥

स्वपनमेतन्माध्यमिकं ज्योतिरनित्यदर्शनं तदिवाविदञ्जाज्वल्यमानम् ॥

द्वि॒ता च॒ सत्ता॑ स्व॒धया॑ च॒ शम्भुः॑ ॥ ऋ० ३ । १७ । ५ ।

द्वैधं सत्ता मध्यमे च स्थान उत्तमे च । शम्भुः सुतभूः ॥

मृ॒गं न॒ त्रा मृ॒गय॑न्ते ॥ ऋ० ८ । २ । ६ ॥

मृगमित्र घ्रात्या. प्रैयाः ॥ ३ ॥

वराहो मेघो भवति वराहारः । वरमाहारमाहार्पारिति च प्राद्वयाम् । विध्यद्द-
राहं तिरो आद्रिमस्ता (ऋ० १ । ६१ । ७) इत्यपि निगमो भवति । अयमपीतरो
वगाह एतद्गादेव । वृहनि मूलानि वरंवरं मूलं वृहतीति वा । वराहमिन्द्र एमुपम् (ऋ०
८ । ७७ । १०) इत्यपि निगमो भवति । अङ्गिरसोऽपि वराहा उच्यन्ते ॥

ब्रह्म॑ण॒स्पति॑र्वृष॒भिर्वरा॑हैः ॥ ऋ० १० । ६७ । ७ ॥

अथाप्येते माध्यमिका देवगणा वराहव उच्यन्ते ॥

पश्य॑न्धि॒रंश॑चक्रानयो॑दं॒प्रा॒न्विधा॑व॒तो व॒राहू॑न् ॥ ऋ० १ ।

८८ । ५ ॥

स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयं सारीण्यपि वा स्वरादित्यो भवति स एनानि सार-
यति । उस्ता इव स्वसराणि (ऋ० १ । ३ । ८) इत्यपि निगमो भवति ॥ शर्या
अङ्गुलयो भवन्ति । शर्या इषवः शरमध्यः । शरः शृणाते । शर्याभिर्न भरमाणो
गभस्तयोः (ऋ० ६ । ११० । ५) इत्यपि निगमो भवति ॥ अर्को देवो भवति
यदेनमर्चन्ति । अर्को मन्त्रो भवति यदनेनार्चन्ति । अर्कमन्न भवत्यर्चति भूतानि ।
अर्को वृद्धो भवति सवृचः षडुन्मिना ॥ ४ ॥

गा॒यन्ति॑ त्वा गा॒य॒त्रिणो॑ऽर्च॑न्त्य॒र्कम॑र्कि॒णः ।

ब्रह्म॑ण॒स्त्वा श॑त॒क्रत॒ उद्वंश॑मिव॒ येमि॑रे ॥ ऋ० १ । १० । १ ॥

गायन्ति त्वा गायत्रिणः । आर्चन्ति तेऽर्कमर्किणो प्राह्मणास्त्वा शतक्रत उद्वेमिरे
वंशमिव । वंशो वनशयो भवति ननवाच्छूयत इति वा । पवी रयनेमिर्भवति यद्विपुनानि
भूमिम् ॥

उ॒त प॒ठ्या रथा॑ना॒मद्रि॑ भि॒न्दन्त्यो॑ज॒सा ॥ ऋ० ५ । ५२ । ६ ॥

तं मरुतः क्षुरपविना व्यपुरित्यपि निगमो भवतः । वक्षो व्याख्यातम् (४ ।
१६२) । धन्वान्तरिक्षं धन्वन्त्यस्मादाप । तिरोधन्वातिरोचते (ऋ० १० । १८७ ।
२) इत्यपि निगमो भवति । सिनमन्नं भवति सिनानि भूतानि । येन स्मा सिनं
भरयः सखिभ्यः (ऋ० ३ । ६२ । १) इत्यपि निगमो भवति । इत्थामुद्येत्पेतेन
त्याख्यातम् । सचा सहेत्यर्थः ॥

वसुभिः सचाभुवां ॥ ऋ० ८ । ३५ । १ ॥

वसुभिः सहभुवौ । चिदिति निपातोऽनुदात्तः । पुस्ततादेव व्याख्यात । अद्यापि पशुनामेह भवत्युदात्त ॥

चिदसि मनासि ॥ यजु० ४ । १६ ॥

चितास्त्वयि भोगाश्चेतयस इति वा । आ इत्याकार उपसर्गः । पुस्ततादेव व्याख्यात । (१ । ३) अथाप्यध्यर्थे दृश्यते ॥

अभ्र आ अपः ॥ ऋ० ५ । ४८ । १ ॥

अभ्रे आ अप ॥ अपोऽभ्रेऽधीति । शुम्न द्योतनेर्यशो वाञ्छ वा ॥

अस्मे शुम्नमधि रत्नं च धेहि ॥ ऋ० ७ । २५ । ३ ॥

अस्मासु शुम्नं च रत्नं च धेहि ॥ ५ ॥

इति पञ्चमाऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

पवित्र पुनाते । मन्त्र पवित्रमुच्यते । येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनन्ते सदा (सा० ७० । ५ । २ । ८ । ५) इत्यपि निगमो भवति । रश्मयः पवित्रमुच्यन्ते । गभस्तिनपूतो नृभिरद्विभिः सुतः (ऋ० ६ । ८६ । ३४) इत्यपि निगमो भवति । आपः पवित्रमुच्यन्ते ॥

शतपवित्राः स्वधया मदन्तीः ॥ ऋ० ७ । ४७ । ३ ॥

पहृदका । अग्निः पवित्रमुच्यते । वायुः पवित्रमुच्यते । सोमः पवित्रमुच्यते । सूर्यः पवित्रमुच्यते । इन्द्रः पवित्रमुच्यते ॥

अग्निः पवित्रं स मां पुनातु वायुः सोमः सूर्यः इन्द्रः ।

पवित्रं ते मां पुनन्तु ॥ आप० श्रौ० १२ । १६ । ६ ॥

इत्यपि निगमो भवति । तोदस्तुच्यते ॥ ६ ॥ १ ॥

पुरु त्वां दाश्वान्वोचेऽरिर्गन्ति तव स्विदा ।

तोदस्येव शरणं आ महस्यं ॥ ऋ० ९ । १५० । १ ॥

बहुदाश्वोस्त्वामेवाभिह्वयाम्यरिरमित्र ऋच्छते । ईश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव । यदन्य-
दवत्या अग्नावाहुतयो ह्यन्त इत्येतद् दृष्ट्वैवमवच्यत् । तोदस्येव शरण आ महस्य ।
तुदस्येव शरणोऽधिमहत् । स्वञ्चा सु अञ्चन । आजुहानो घृतपृष्ठः स्वञ्चाः
(ऋ० ५ । ३७ । १) इत्यपि निगमो भवति । शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्द्धं
नामनी भवत । कुत्सितार्थीय पूर्व भवतीत्यौपमन्यव ॥ ७ ॥ २ ॥

किमिच्छे विष्णो परिचक्ष्यं भूत्प्र यद्ववृक्षे शिपिविष्टो
अस्मि । मा वर्षो अस्मदप गूह एतद्यदन्यरूपः समिधे
वृभूथ ॥ ऋ० ७ । १०० । ६ ॥

किं ते विष्णोऽप्रत्यातमेतद्भवत्यप्रख्यापनीय यन्न प्रब्रूये शेष इव निर्बेष्टितोऽस्मीत्य-
प्रतिपन्नरश्मि । अपि वा प्रशसानामैवाभिप्रेत स्यात्किं ते विष्णो प्रख्यातमेतद्भवति
प्रख्यापनीय यद्दुत प्रब्रूये शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मि । शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते
तैराविष्टो भवति । मा वर्षो अस्मदप गूह एतत् । वर्ष इति रूपनाम वृणोतीति सत् ।
यदन्यरूप समिधे सङ्ग्रामे भवति सयतरश्मि । तस्योत्तरा भूयसे निर्बचनाय ॥ ८ ॥ ३ ॥

प्रतत्ते अथ शिपिविष्ट नामार्थः शंसामि वृयुनानि
विद्वान् । तं त्वां वृणामि तवसमतव्यान्क्षयन्तमस्य रजसः
पराके ॥ ऋ० ७ । १०० । ५ ॥

तत्तेऽथ शिपिविष्ट नामार्थः प्रशंसामि । अयोऽहमस्मीश्वर स्तोमानाम् । अर्थस्त्वम
सीति वा । त त्वा स्तोमि तवसमतव्यांस्तवस इति महतो नामधेयमुदितो भवति । निव-
सन्तमस्य रजस पराके पराकान्ते । आघृणिरागतहृणि ॥

आघृणे सं संवावहे ॥ ऋ० ६ । ५५ । १ ॥

आगतहृणो ससेवावहे । पृथुञ्जया पृथुजव ॥

पृथुञ्जया अमिनादायुर्दस्योः ॥ ऋ० ३ । ४६ । २ ॥

प्रामापयदायुर्दस्यो ॥ ६ ॥ ४ ॥

अग्निं नरो दीधितिभिरेरण्योर्हस्तच्युती जनयन्त प्र-
शस्तम् । दूरेदृशं गृहपतिमथर्युम् ॥ ऋ० ७ । १ । १ ॥

धीधिनयोऽङ्गुलयो भवन्ति धीयन्ते कर्मसु । अरणी प्रत्यृत एने अग्नि समरणा-
ज्जायत इति वा । हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या जनयन्त प्रशस्तम् । दूरेदर्शन गृहपतिम-
तनवन्तम् ॥ १० ॥ ५ ॥

एरुया प्रतिधा पिबत्साकं सरांसि त्रिंशतम् ।

इन्द्रः सोमस्य काणुका ॥ ऋ० ८ । ७७ । ४ ॥

एकेन प्रतिधानेनापिबत्साकं सहेत्यर्थ । इन्द्र सोमस्य काणुका कान्तकानीति
वा कान्तकानीति वा कृतकानीति वा । इन्द्र सोमस्य कान्त इति वा कणोघात इति
वा कणोहत कान्तिहत । तत्रैतद्याज्ञिका वेदयन्ते त्रिंशदुत्थपात्राणि माध्यन्दिने सवन
एरुदेवतानि तान्येतस्मिन्काल एकेन प्रतिधानेन पिबन्ति तान्यत्र सरास्युच्यन्ते । त्रि-
शदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत्पूर्वपक्षस्येति नैरुक्तास्तद्या एताश्चान्द्रमस्य आगामिन्य
आपो भवन्ति रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति । तथापि निगमो भवति । यमक्षितिमक्षि-
त्तयः पिबन्ति (तै० स० २ । ४ । १४ । १) इति । त पूर्णपक्ष आप्याययन्ति ।
तथापि निगमो भवति । यथा देवा अशुमाप्याययन्तीति । अध्रिगुर्मन्त्रो भवति ।
गज्यधिकृतत्वात् । अपि वा प्रशासनमेनाभिप्रेत स्यात्तच्छब्दवत्त्वादाध्रिगो शमीध्व
सुशमि शमीध्वं शमीध्वमत्रिगविति (मै० स० ४ । १३ । ४) अग्निरप्यध्रिगुरुच्यते ॥

तुभ्यं श्रोतन्त्यध्रिगो शचीवः ॥ ऋ० ३ । २१ । ४ ॥

-अधृतगमन कर्मयन् । इन्द्रोऽप्यध्रिगुरुच्यते । अध्रिगव ओहमिन्द्राय (ऋ० १ ।
६१ । १) इत्यपि निगमो भवति । आङ्गुप स्तोम आघोप ॥

एनाङ्गुपेषां वयमिन्द्रवन्तः ॥ ऋ० १ । १०५ । १६ ॥

अनेन स्तोमेन वयमिन्द्रव त ॥ ११ ॥ ६ ॥

आपान्त मन्युस्तृपलं प्रभर्मा धुनिः । शिमीवाञ्छरुर्मा ऋजीपी ।

सोमो विश्वान्यतसा वनानि नार्वाग्निन्द्रं प्रतिमानानि देभुः ॥

ऋ० १० । ६८ । ५ ॥

आपातितमन्युस्तृप्रहारी क्षिप्रहारी सृप्रहारी सोमो वेन्द्रो वा । धुनिधूनी-
ते । शिमीति कर्मनाम शमयतेवां शक्नोतवां । ऋजीपी सोमो यत्सोमस्य पूयमानस्या-
तिरिच्यते तदृजीपमपान्तं भवति तेनर्जीपी सोम । अथाप्यैन्द्रो निगमो भवति । ऋजीपी
वर्जी (ऋ० ५ । ४० । ४) इति । हयोरस्य स भागो धानाश्चेति । धाना ध्राष्ट
हिता भवन्ति फले हिता भवन्तीति वा । यवर्धां ते हरी धाना उप ऋजीप जिघ्र
तामित्यपि निगमो भवति । आदिनाभ्यासेनोपहितेनोपधागादरो पभस्तिरत्तिर्मा ।

सोमः सर्वोद्यतेतानि वनानि नार्याग्निं प्रति मानानि दम्भुवन्ति यैरेनं प्रतिमिमते
नैनं तानि दम्भुवन्त्यर्वागैवेनमप्य विनश्यन्तीनि । इन्द्रप्रधानेत्येके नैषण्डुकं सोमकर्मो-
भयप्रधानेत्यपरम् । श्मशा शु अश्नुत इति वा श्माश्नुत इति वा ॥

अव श्मशा रुध्वाः ॥ ऋ० १० । १०५ । १ ॥

अवारुधच्छ्मशा वारिति ॥ १२ ॥ ७ ॥

इति पञ्चमाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

सर्वश्यप्सरा सर्वभ्यश्नुत ऊरुभ्यामश्नुत उरुवा वशोऽस्याः । अप्सरा अप्सारि-
त्यपि वाप्स इति रूपनामाप्सातेरप्सानीयं भवति । आदर्शनीयं व्यापनीयं वा स्पष्टं
दर्शनायेति शाकपुण्ड्रियद्रप्स इत्यभक्तस्याप्सो नामेति व्यपिनृस्तद्रा भवति रूपवती
तदनयात्तमिति वा तदस्यै दत्तमिति वा । तस्या दर्शान्मिन्नावरुणयो रेतश्चस्कन्द ।
तदभिधादिन्येपरर्भवति ॥ १३ ॥ १ ॥

उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽभिजातः ।
द्रप्सं स्कुन्नं ब्रह्मणा देव्येन विश्वे देवाः पुष्करे त्वाददन्त ॥
ऋ० ७ । ३३ । ११ ॥

अप्ससि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽभिजातः । द्रप्सं स्कुन्नं ब्रह्मणा
देव्येन । द्रप्सः सम्भृतप्सानीयो भवति । सर्वे देवाः पुष्करे त्वाऽऽधारयन्त । पुष्कर-
मन्तरिक्षं पोषति भूतानि । उदकं पुष्करं पूजाकरं पूजयितव्यम् । इदमपीतरस्पुष्करमे-
तस्माद्देव पुष्करं वपुष्करं वा पुष्यं पुष्यनेः । वयुनं धेतुः कान्तिर्वा प्रज्ञा वा ॥ १४ ॥ २ ॥

स इत्तमोऽवयुनं तन्वत्सूर्येण वयुनं वच्चकार ॥ ऋ० ६ । २१ । ३ ॥

स तमोऽप्रज्ञानं तन्वत्स तं सूर्येण प्रज्ञानवचकार । वाजपत्यं वाजपतनम् । सनेम
वाजपत्यम् (ऋ० ६ । ६८ । १२) इत्यपि निगमो भवति । वाजगन्ध्वं गध्व-
त्युत्तरपदम् । अरयाम वाजगन्ध्वम् (ऋ० ६ । ६८ । १२) इत्यपि निगमो
भवति । गध्वं गृह्णाते । ऋज्ञा वाजं न गध्वं युयुपन् (ऋ० ४ । १६ । ११)
इत्यपि निगमो भवति । गध्वनिर्मिथ्रीभावकर्मा । आगधिता परिगधिता (ऋ० १ ।
१२६ । ६) इत्यपि निगमो भवति । कौरयाणः कृतयानः । पाकस्यागा कौरयाणः
(ऋ० २ । ३ । २१) इत्यपि निगमो भवति । तौरयाणस्तूर्णयानः ॥

स तौरयाण उर्ष याहि यज्ञं मरुद्भिरिन्द्र सखिभिः सजोषाः ॥

इत्यपि निगमो भवति । अहूयाणोऽहीतयान । अनुष्टुपा कृणुद्यहूयाणा (ऋ० ४ । ४ । १४) इत्यपि निगमो भवति । हरयाणो हरमाणयानः । रजतं हरयाणं (ऋ० ८ । २५ । २२) इत्यपि निगमो भवति ॥

य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः ॥ ऋ० १ । १०१ । ४ ॥

प्रत्युतः स्तोमान् । व्रदी व्रन्दतेमृद्भा वकर्मणः ॥ १५ ॥ ३ ॥

नि यद्वृणक्षिं श्वसनस्य मूर्धनि शुष्णस्य चिद्वृन्दिनो
रोरुवृन्दना ॥ ऋ० १ । ५४ । ५ ॥

निवृणक्षि यच्छ्वसनस्य मूर्धनि शब्दकारिणाः शुष्णस्यादित्यास्य च शोषयित् रोरु-
यमाणो वनानीति वा वधेनेति वा । अत्रदन्त घीक्षिता (ऋ० २ । २४ । ३)
इत्यपि निगमो भवति । घीडयतिश्च घ्रीडयतिश्च संस्तम्भकर्माणौ पूर्वेण सम्प्रयुज्येते ।
निष्पपी स्त्रीकामो भवति विनिगर्तपसा । पस, सपते, स्पृशतिकर्मणः ॥

मा नो मधेवं निष्पपी परा दाः ॥ ऋ० १ । १०४ । ५ ॥

स यथा धनानि विनाशयति मा नस्त्वं तथा परादाः । तूर्णांशमुदकं भवति तूर्णम-
शुते । तूर्णांशं न गिरैरधि (ऋ० ८ । ३२ । ४) इत्यपि निगमो भवति । क्षुम्प-
मंदिच्छत्रक भयति यत्क्षुम्भते ॥ १६ ॥ ४ ॥

कदा मर्त्तमराधसं पदा क्षुम्पमिव स्फुरत् ।

कदा नः शुश्रयद् गिर इन्द्रो अङ्ग ॥ ऋ० १ । ८४ । ८ ॥

कदा मर्त्तमनाराधयन्तं पादेन क्षुम्पमिवावस्फुरिष्यति कदा नः श्रोष्यति च गिर
इन्द्रोऽङ्ग । अङ्गेति क्षिप्रनामाञ्चितमेवाङ्कितं भवति । निक्षुम्पण सोमो निचान्तपृषो
निचमनेन प्रीणाति ॥ १७ ॥ ५ ॥

पत्नीवन्तः सुता इम उशन्तो यन्ति वीतये ।

अपां जग्मिर्निक्षुम्पुणः ॥ ऋ० ८ । ६३ । २२ ॥

पत्नीवन्तः सुता इमेऽङ्गिः सोमाः कामयमाना यन्ति वीतये पानायापां गन्ता निक्षु-
म्पुण । समुद्रोऽपि निक्षुम्पुण उच्यते निचमनेन पूर्यते । अवभृथोपि निक्षुम्पुण उच्यते
नीचैरस्मिन्कवणस्ति नीचैर्दपतीति वा । अपभृथ निक्षुम्पुण (य० ३ । ४८)
इत्यङ्गिः निगमो भवति । निक्षुम्पुण निक्षुम्पुणोति च । प दिग्गन्तुर्भवति यत्पयते ॥ १८ ॥ ६ ॥

सुगुरंसत्सुहिरण्यः स्वश्वो वृहदस्मै वय इन्द्रो दधाति ।
 यस्त्वा यन्तं वसुना प्रातरित्थो मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति ॥
 ऋ० १ । १२५ । २ ॥

सुगुर्मयति सुहिरण्य स्वश्वो महच्चास्मै वय इन्द्रो दधाति यस्त्वा यन्तमग्नेन प्रा-
 तरागामित्रतिथे मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति । कुमारो मुक्षीजा मोचनाच्च सयनाच्च
 ततनाच्च । पादु, पद्यते ॥

आविः स्वः कृसाते गृहते वुसं स पादुरस्य निरिञ्जो न
 मुच्यते ॥ ऋ० १० । २७ । २४ ॥

आविष्कुरुने भासमादित्यो गृहते वुसम् । वुसमित्युदकनाम श्रवीते शब्दकर्मणो
 अंशतेर्वा यद्वर्ष-पातयत्युदक रश्मिभिस्तत्प्रत्यादत्ते ॥ १६ ॥ ७ ॥

इति पञ्चमाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥

वृक्षचन्द्रमा भवति विवृणज्योतिष्को वा विवृणज्योतिष्को वा विगान्तज्योति-
 ष्को वा ॥ २० ॥ १ ॥

अरुणो मांसकृद्वृकः पथा यन्तं ददशु हि ।

उज्जिहीते निचाप्या तष्टेय पृष्ठथामयी वित्तं मे अस्य
 रोदसी ॥ ऋ० १ । १०५ । १८ ॥

अरुण आरोचनो मांसकृन्मासाना चाऽर्धमासाना च वर्ना भवन्ति चन्द्रमा वृक-
 पथा यन्त ददशं नक्षत्रगणमभिजिहीते निचाप्य येन येन योद्यमानो भवति चन्द्रमा ।
 तद्यणुयन्निव पृष्ठरोगी । जानीत मेऽस्य यावापृथिव्यामिति । आदित्योऽपि वृक उच्यते
 यदा वृक्ते ॥

अजोहवीदश्विना वार्तिका वामास्नो यत्सीममुञ्चन्तं
 पृकस्य ॥ ऋ० १ । ११७ । १६ ॥

आदययदुषा अश्विनावादिस्वनाभिपला क्षामश्विनो प्रमुमुगुरित्पारपानम् ।
 आपि वृक उच्यते विवर्णगात् ॥

वृकश्चिदस्य वारुण उरामथिः ॥ ऋ० ८ । ६६ । ८ ॥

वरुणमथि । वरुण ऊर्णावान्भवत्यूर्णा पुनर्वृणतेरूणोतेर्वा । वृद्धवाशिन्यपि वृत्त्युच्यते ॥

शतमेषान्वृक्ष्ये चक्षुटानमृज्जाश्वं तं पितान्धं चकार ॥

ऋ० १ । ११६ । १६ ॥

इत्यपि निगमो भवति । जोषवाकमित्यविज्ञातनामधेयं जोषयितव्यं भवति ॥ २१ ॥ २ ॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवत्तेष्वृता वृधा । जोषवाकं वदतः पञ्जहोपिणा न देवा भसथश्चन ॥ ऋ० ६ । ५६ । ४ ॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां सोमेषु स्तौति तस्याग्नीथोऽथ योऽयं जोषवाकं वदति विजञ्जपः प्राञ्जितहोपिणौ न देवौ तरयाग्नीथः । कृत्ति, कृन्ततेर्यशो वात्र वा ॥

मृहीव कृत्तः शरणा तं इन्द्र ॥ ऋ० ८ । ६० । ६ ॥

सुमहत् इन्द्र शरणमन्तरिक्षे कृत्तिरिवेति । इयमपीतरा कृत्तिरेतस्मादेव सूत्र-
मप्युपमार्थे वा कृत्तिं वसान आ चर पिनाकं विभ्रदागहीत्यपि निगमो भवति ॥
श्वघ्नी कितवो भवति स्वं हन्ति स्वे पुनराश्रिते भवति ॥

कृतं न श्वघ्नी वि चिनोति देवने ॥ ऋ० १० । ४३ । ५ ॥

कृतमिव श्वघ्नी विचिनोति देवने । कृतं किं तवास्तीति शब्दानुकृतिः कृ-
तवान्वाशीनामकः । सममिति परिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तम् ॥ २२ ॥ ३ ॥

मा नः समस्य दूढयः परिवेषसो अंहृतिः ।

ऊर्मिर्न नावमा वधीत् ॥

मा नः सर्वस्य दुधियः पापधियः सर्वतो द्वेषसोऽहृतिरूर्मिरिव नावमावधीत् ।
ऊर्मिरूणोते । नोः प्रणोत्तन्या भवति नमतेर्वा । तत्कथमनुदात्तप्रकृतिनाम स्याद् दृष्ट-
व्ययं तु भवति । उतो समस्मिन्ना शिशीहि नो वसो (ऋ० ८ । २१ । ८) इति
सप्तम्याम् । शिशीतिर्दानकर्मा । वरुण्याणो अघायतः समस्मात् (ऋ० ५ ।
२४ । ३) इति पञ्चम्याम् । वरुण्यती रक्षाकर्मा । अथापि प्रथमावहुवचने ॥

नभन्तामन्यके समे ॥ ऋ० ८ । ३६ । १-३-४-६ ॥

हविषां जारो अ्रपां पिर्पति पपुरिर्नरा ।

पिता कुटस्य चर्षणिः ॥ ऋ० १ । ४६ । ४ ॥

हविषापा जरयिता पिपतिं पपुरिरिति पृणातिनिगमौ वा प्रीणातिनिगमौ वा । पिता
 कृतस्य कर्मणाश्चायितादित्यः । शम्भ इति यजुनाम शमयतेर्वा शातयतेर्वा । उग्रो यः
 शम्भः पुरुहूत तेन (ऋ० १० । ४२ । ७) इत्यपि निगमो भवति । कर्पयः कपूया
 भवन्ति । कपूयमिति पुनाति कर्मकुहिसत् दुष्पूयं भवति ॥ २४ ॥ ५ ॥

पृथक् प्रायन्प्रथमा देवहृतयोऽकृण्वत श्रवस्थानि दुष्टरा ।
 न ये शेकुर्यज्ञियां नावमारुहर्मांमेव ते न्यविशन्तु कर्पयः ॥
 ऋ० १० । ४४ । ६ ॥

पृथक् प्रायन् (पृथक् प्रथो) प्रथमा देवहृतयो ये देवानाह्वयन्ताकुर्वत श्रव-
 णीयानि यथासि दुग्नुःप्राप्यन्यैर्येऽशम्नुनन्यज्ञिया नावमारोदुम् । अथ ये नाशम्नु-
 वन्यज्ञिया नावमारोदुमीमेव ते न्यविशन्ते द्वेष ते न्यविशन्त ऋणो द्वेष ते न्यविश-
 न्तास्मिन्नेव लोके इति वा । ईर्म इति बाहुनाम समीरिततरो भवति ॥

एता विश्वा सर्वना त्तुमा कृषे स्वयं सूनो सहस्रो यानि
 दधिषे ॥ ऋ० १० । ५० । ६ ॥

एतानि सर्वाणि स्थानानि तर्गमुपाकुर्ये स्वयं बलस्य पुत्र यानि धत्स्व । अंसत्र-
 मंहसखाणं धनुर्वा क्वचं वा । क्वचं क्व अक्चितं भवति काक्चितं भवति काये-
 ऽक्चितं भवतीति वा ॥ २४ ॥ ६ ॥

प्रीणीताश्चान्हितं जयाथ स्वस्तिवाहं रथमित्कृणुध्वम् ।
 द्रोणांहावमवतमश्मचक्रमंसत्रकोशं सिञ्चता नृपाणाम् ॥

ऋ० १० । १०१ । ७ ॥

प्रीणीताश्चान्हितं जयाथ जयनं वो हितमस्तु स्वस्तिवाहनं रथं कुरुध्वम् । द्रो-
 णाहावं द्रोणं द्रुममयं-भवत्याहाव आह्वानादावह आवहनात् । अथतोऽवातितो म-
 हान्भवत्यशमचक्रमशनचक्रमसनचक्रमिति वा । अंसत्रकोशमंसत्राणि वाः कोशस्थानी-
 यानि सन्तु । कोश कुष्णातेर्विकुपितो भवत्ययमपीतरः कोश एतन्मादेव संचय आ-
 चितमाश्रो महान्भवति । सिञ्चता नृपाणं नरपाणं कूपकर्मणा संप्राममुपमिमीते ।
 काकुर्दं तात्त्वित्वाचकते चिह्वा कोकुरा सास्मिन्धीयने जिह्वा फोकुरा कोकुरयमाना
 वर्णान्वदतीति वा कोकुरतेर्वा स्याच्छब्दकर्मण । जिह्वा जोहुवा । तालु तरतेस्ती-
 र्णावममङ्गं क्षततेर्वा स्याद्विपरीतायथा तलं क्षततेत्यविपर्ययः ॥ २६ ॥ ७ ॥

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः ।

अनुचरन्ति काकुर्दं सूभ्यं सुपिरामिव ॥ ऋ० ५ । ६६ । १२ ॥

सुदेवस्त्वं कन्यायादेव कमनीयद्वो वा भवसि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धव
(सिन्धु स्रवणात्) यस्य ते सप्त स्रोतासि तानि ते काकुद्दमनुचारन्ति सूर्मि कन्यायो-
मि स्रोत सुपिरमनु यथा । वीरिटं तैटीकिरन्तरिङ्गेनमाह पूर्ण वयतेरुत्तरभिरतेर्वया-
सीगन्त्यस्मिन्भासि वा । तदेतस्यामृच्युदाहरन्त्यपि निगमो भवति ॥ २७ ॥ ८ ॥

प्र वावृजे सुप्रया वहिरेषामा विश्पतीव वीरिट इयाते ।
विशामुक्तोरुषसः पूर्वहूगौ वायुः पूषा स्वस्तये नियुत्वान् ॥
अ० ७ । ३६ । २ ॥

प्रवृज्यते सुप्रया वहिरेषामेयाते सर्वस्य पातारौ वा पात्रयितारौ वा वीरिटम-
न्तरिक्ष भियो वा भासो वा तति । अपि वोपमार्थे स्यात्सर्वपती इव राजानो वी-
रिटे गणे मनुष्याणां राज्या विनासे पूर्वस्यामभिहूतौ वायुश्च नियुत्वान्पूषा च स्वस्त्य-
चनाय । नियुत्वानियुतोऽस्याश्वः । नियुतो नियमनाद्वा नियोजनाद्वा । अच्छामेराभु
मिति शाकपूणि । परी सीमिति व्याख्याता । एनमेनामस्या अस्थेत्येतेन व्याख्यातम् ।
सृष्टिरङ्कुशो भवति सरणादङ्कुशोऽञ्चतेराकुचितो भवतीति वा । नेदीय इत्सृष्टयः
पक्षमेपात् (य० १२ । ६८) इत्यपि निगमो भवति । अन्तिकतममङ्कुपादायात्पफ-
मौपथमागच्छत्विति ॥ ३८ ॥ ६ ॥

इति पञ्चमाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

पञ्चमाध्यायश्च समाप्तः ॥

अथ षष्ठाऽध्यायारम्भः ॥

तत्र प्रथमः पादः ॥

त्वमग्ने शुभिस्त्वमांशुशुक्लशिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मन्स्परि ।
 त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥
 ऋ० २ । १ । १ ॥

त्वमग्ने शुभिरहोभिस्त्वमांशुशुक्लशिराशु इति च शु इति च क्षिप्रनामनी भवतः ।
 क्षणिकतर, क्षणातेराशु शुचा क्षणोतीति वा सनोतीति वा । शुक् शोचतेः । षष्ठम्यर्थे
 वा प्रथमा । तथा हि वाक्यसंयोगः । आ इत्याकार उपसर्ग, पुरस्ताच्चिकीर्षितञ्चत्तर
 आशुशोचयिपुरिति । शुचिः शोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । अयमपीतरः शुचिरेतस्मादेव । निः-
 पिक्तमस्मात्पापकमिति नेरुक्ता ॥

- इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत् ॥ ऋ० २ । ११ । १२ ॥

आशा दिशो भवन्त्यासदनादाशा उपदिशो भवन्त्यभ्यशानात् । आशिमुष्टिप्र-
 काशानात् । मुष्टिमौचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा ॥

इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे यत्सङ्गृभ्या मघवन्का-
 शिरिन्ते ॥ ऋ० ३ । ३० । ५ ॥

इमे चिदिन्द्र रोदसी रोधसी यावापृथिव्यौ विरोधनात् । रोध, कूलं निरुणद्धि स्रोतः ।
 कूलं, रुजतेर्विपरीताल्लोष्टोऽविपर्ययेण । अपारे, दूरपारे । सत्सङ्गृभ्यामि, मघवन्का-
 शिस्ते महान् ॥

अहस्तमिन्द्र सं पिणक्कृणारुम् ॥ ऋ० ३ । ३० । ८ ॥

अहस्तमिन्द्र कृत्वा सम्पिण्ड परिकणनं मेघम् ॥ १ ॥

अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः पुरा हन्तोर्भयमानो
 वयार । सुगान्पथो अकृणोल्लिरजे गाः प्रावन्वायीः पुरुहूतं
 धमन्तीः ॥ ऋ० ३ । ३० । १० ॥

अलातृणोऽजमासर्दनो मेघो बज्रो वृणोतेर्त्रजो ध्रजत्यन्तरिक्षे गोरेतस्य माध्यमि-
काया वाचः पुरा हनताङ्ग्यमानो व्यार । सुगान्पयो अकृणोन्निरजे गा । सुगमना-
न्पयोऽङ्गरोन्निरगमनाय गवाम् । प्रावन्वाणी पुरुहूतं धमन्तीः । आपो वा वहनाद्वाचो
वा वदनात् बहुभिराहूतमुदकं भवति धमतिर्गतिकर्मा ॥ २ ॥

उद्धृह रक्षः सहस्रं लमिन्द्र वृश्वा मध्यं प्रत्यथै शृणीहि ।
आ कीवतः सल्लूकं चकथं ब्रह्मद्विषे तपुषि हेतिमस्य ॥ ऋ०
३ । ३० । ११७ ॥

उद्धर रक्षः सहस्रं लमिन्द्र । मूलं मोचनाद्वा मोपणाद्वा मोहनाद्वा । वृश्वा मध्यं
प्रतिशृणीहामम् । अममागत भवति । आ कियतो तेशात्सल्लूकं संलुब्धं भवति पा-
पकमिति नैरुक्ताः । सरूकं वा स्वात्सर्त्तैरभ्यस्तात् । तपुषिस्तपतेर्हेतिर्निहन्ते ॥

स्यं चिद्विस्था कल्पयं श्यानम् ॥ ऋ० ५ । ३२ । ६ ॥

सुखपयसं सुप्तमस्यपयः । विरुद्ध आपो भवन्ति विरुधणात् । वया इय रुरुहुः
सप्त विस्रह (ऋ० २ । ३५ । ८) इत्यपि निगमो भवति । वीरुध ओपययो भव-
न्ति विरोहणात् । वीरुधः पारविष्णव (ऋ० १० । ६७ । ३) इत्यपि निगमो
भवति । नक्षत्राभमक्षुवानदाभमभ्यशनेन दम्नोतीति । नक्षत्राभं ततुरिं पर्वतेष्टाम्
(ऋ० ६ । २२ । २) इत्यपि निगमो भवति । अरुधोपुरुधुधवायुः । कृधिति
दुस्वनाम निरुक्तं भवति । यो अरुधोपरजरा स्वान् (ऋ० ६ । २२ । ३)
इत्यपि निगमो भवति । निश्रुम्भा निश्रुध्वहारिणः ॥ ३ ॥

आजासं पूषणं रथे निश्रुम्भास्ते जनुश्रियम् ।

देवं वहन्तु विभ्रतः ॥ ऋ० ६ । ५५ । ६ ॥

आषदन्त्यजाः पूषणं रथे निश्रुध्वहारिणस्ते जनश्रियं क्षातश्रियम् । वृन्दुधयो
महदुधयो षक्त्यमस्मा उक्थमिति वृन्दुधयो वा । वृन्दुधय हवामह (ऋ० ८ । ३२ । १०)
इत्यपि निगमो भवति । ऋदूदरः सोमो मूदूदरो वृदूदरदिविषा । ऋदूदरेण सरुया सचेप
(ऋ० ८ । ४८ । १०) इत्यपि निगमो भवति । ऋदूद्रे इत्युपरिष्ठद् व्याख्यास्यामः ।
पुल्लकाम. पुरुकाम. । पुल्लकागो हि मर्त्यः (ऋ० १ । १७६ । ५) इत्यपि निगमो
भवति । असिन्वती असिन्वादन्य । असिन्वती षप्तती भूर्यचः (ऋ० १० । ७६ ।
१) इत्यपि निगमो भवति । कपना. कम्पना. क्रिमयो भवन्ति । मोपथा वृक्ष कप-
नेव वेपसः (ऋ० ५ । ५४ । ६) इत्यपि निगमो भवति । भाञ्जनीक. प्रमिठभाः ।
धूपकेतुः समिधा भाञ्जनीकः (ऋ० १० । १२ । २) इत्यपि निगमो भवति । उगाना
नयो भवन्ति उगन्ति वृत्तानि । सं उगानाः पिपिण इन्द्राणुः (ऋ० १ । ३२ । ६)
इत्यपि निगमो भवति । जूणिर्भवेत्वा इत्येवां दूतोतया । जिष्ठा जूणिर्भवेत्वा
(ऋ० १ । १२६ । ८) इत्यपि निगमो भवति ॥

परिं व्रंसमोसनां वां वयो गात् ॥ ऋ० ७ । ६६ । ४ ॥
पर्यगाद्वां व्रंसमहरयनायाजम् ॥ ४ ॥

इति षष्ठाऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

षपलप्रक्षिण्युपलेषु प्रक्षिणात्युपलप्रक्षेपिणी वा इन्द्र ऋषीन्पप्रच्छ दुर्मिक्षे केन जीवतीति तेषामेकः प्रत्युवाच ॥

शकटं शाकिनी गावो जालमस्यन्दनं वनम् ।

उदाधिः पर्वतो राजा दुर्मिक्षे नव वृत्तयः ॥

इति सा निगदन्वारुत्याता ॥ १ ॥

कारुरहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणीं नना ।

नानाधियो वसुधत्रोऽनु गा इव तस्थिम इन्द्रायेन्द्रो

परिं स्रव ॥ ऋ० ६ । ११२ । ३ ॥

कारुरहमस्मि फर्ता रतोमाना ततो भिषक् । तत इति सन्ताननाम पितुर्वा पु-
त्रस्य वा । उपलप्रक्षिणी सकृकारिका । नना नमतेर्माता वा दुहिता वा । नानाधियो
नानाकर्माणो वसुधयो वसुकामा अन्वास्थिताः स्मो गाव इव शोकम् । इन्द्रायेन्द्रो
परिस्रवेत्यध्वेषणा ॥

आसीन ऊर्ध्वासुपसिं क्षिणाति ॥ ऋ० १० । २७ । ३ ॥

उपस्थे । प्रकलविदृशिणभवति फलाश्च वेद प्रकलाश्च । दुर्मिनासः प्रकलविन्मि-
माना (ऋ० ७ । १८ । १५) इत्यपि निगमो भवति । अभ्यर्धयज्वाभ्यर्धयन्य-
जनि । सिपक्ति पूषा अभ्यर्धयज्व (ऋ० ६ । ५० । ५) इत्यपि निगमो भवति ।
ईक्ष ईक्षिणि ईक्षे । द्वि वस्व उभयस्य राजन् (ऋ० ६ । ६१ । १०) इत्यपि निगमो
भवति । क्षोणस्य क्षयणस्य । महः क्षोणस्याग्निना फणवाय ऋ० १ । ११७ । ८)
इत्यपि निगमो भवति ॥ ६ ॥ २ ॥

अस्मे ते घन्धुः ॥ यजु० ४ । २२ ॥ वयमित्यर्थः ॥

अस्मे यातं नासत्या सजोपाः ॥ ऋ० १ । ११८ । ११ ॥ अस्मानित्यर्थः ॥

अस्मे संमानेभिर्वृषभ पौर्येभिः ॥ ऋ० १ । १६५ । ७ ॥

अस्माभिरित्यर्थः ॥

अस्मे प्र यन्धि मघवन्तृजीपिन् ॥ ऋ० ३ । ३६ । १० ॥ अस्मभ्यमित्यर्थः ॥
 अस्मे आराच्चिद्वेषः सनुतर्धुपोतु ॥ ऋ० ६ । ४७ । १३ ॥ अस्मदित्यर्थः ॥
 ऊर्ष इष पप्रथे कामो अस्मे ॥ ऋ० ३ । ३० । १६ ॥ अस्माकमित्यर्थः ॥
 अस्मे धत्त षसत्रो वसूनि ॥ यजु० ८ । १८ ॥ अस्मास्वित्यर्थः ॥

पाथोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातम् । श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथ (ऋ० ७ ।
 ६३ । ५) इत्यपि निगमो भवति । उदकमपि पाथ उच्यते पानात् । आ चष्ट आसां
 पाथो नदीनाम् (ऋ० ७ । ३४ । १०) इत्यपि निगमो भवति । अन्नमपि पाथ
 उच्यते पानादेव । देवानां पाथ उप वक्षि विद्वान् (ऋ० १० । ७० । १०)
 इत्यपि निगमो भवति । सत्रीमनि प्रसवे । देवस्य वयं सवितुः सवीमन् (ऋ० ६ ।
 ७१ । २) इत्यपि निगमो भवति । सप्रथाः सर्गतः पृथुः । त्वगग्ने सप्रथा अस्ति
 (ऋ० ५ । ३ । ४) इत्यपि निगमो भवति । विदथानि वेदनानि । विदथानि
 मचोदयन् (ऋ० ३ । २७ । ७) इत्यपि निगमो भवति ॥ ७ ॥ ३ ॥

आयन्ता इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षते ।

वसूनि जाते जनमान् ओजसा प्रति भागं न दीधिम ॥

ऋ० ८ । ६६ । ३ ॥

समाश्रिता सूर्यमुपतिष्ठन्ते । अपि वोपमार्थे स्वासूर्यमिवेन्द्रमुपतिष्ठन्त इति ।
 सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः स यथा धनानि विभजति जाते च जनिष्यमाणे
 च तं वयं भागमनुध्यायामौजसा बलेन । ओज ओजतेर्बोवजतेर्वा । आशीराश्रयणाद्वा
 अप्रणाद्वा । अथेयमितराशीराशास्तेः । इन्द्राय गाघ आशिरम् (ऋ० ८ । ६६ । ६)
 इत्यपि निगमो भवति । सा मे सत्याशीर्देवेष्विति च ॥

यदा ते मर्तो अनु भोगमान्छादिद्ग्रसिंश्छ ओपधीर-
 जीगः ॥ ऋ० १ । १६३ । ७ ॥

यदा ते मर्तो भोगमन्वापदथ प्रसितृतम ओपधीरगारीः - । जिगर्तिर्गिरत्तिकर्मा
 वा गृणात्तिकर्मा वा शृहणात्तिकर्मा वा ॥

मूरा अमूर न वयं चिकित्वो महित्वमग्ने त्वमङ्ग विन्से ॥

ऋ० १० । ४ । ४ ॥

मूढा वयं स्मोऽमूढस्त्वमग्नि न वयं विंधो महत्वमग्ने त्वं तु वेत्थ । शशमानः शंसमान ।
 यो वा यज्ञैः शशमानो ह दाशति (ऋ० १ । १५ । १७) इत्यपि निगमो भवति ॥

देवो देवाच्या कृपा ॥ ऋ० १ । १२७ । १ ॥

देवो देवान्प्रत्यक्तया कृपा । कृप् कृपतेर्वा वरूपतेर्वा ॥ ८ ॥ ४ ॥

अश्रवं हि भूरिदावन्तरा वां विजामातुरुत वां घा
स्याजात् । अथा सोमस्य प्रयती युवभ्यामिन्द्राग्नी
स्तोमं जनयामि नव्यम् ॥ ऋ० १ । १०६ । २ ॥

अथौप हि बहुदानृतरौ वां विजामातुगसुसमाप्ताश्चामातुः । विजामातेति शब्द
दाक्षिणाजाः क्रीतापतिमाचक्षतेऽसुसमाप्त इव वरोऽभिप्रेतः । आमाता जा अपत्यं
तन्निर्माता । उत वा घा स्यासादपि च स्याजात् । स्याज आसन्नः संयोगेनेति नैदानाः ।
स्याह्नाभानावपनीति वा । लाजा लाजतेः स्यं शूर्पं स्यतेः । शूर्पमशनपवनं शृणा-
तेर्वा । अथ सोमस्य प्रदानेन युवाभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यं नवतरम् ।
ओमास (११ । ४०) इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ॥ ६ ॥ ५ ॥

इति षष्ठाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

सोमानं स्वरंणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कृचीर्वन्तं य
जौशिजः ॥ ऋ० १ । १८ । १ ॥

सोमानं सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते कचीवन्तमिदं य जौशिजः । क-
क्षिरान्कक्ष्यावनौशित्त वशित्तः पुनः । वशिषवन्तेः कान्तिर्कर्मणः । अपि त्वयं मनुष्यकृत्
पराभिप्रेतः स्यात्तं सोमानं सोतारं मां प्रकाशनवन्ते कुरु ब्रह्मणस्पते । ॥ १० ॥ १ ॥

इन्द्रासोमा समघशंसमभ्यधं तर्पुर्धयस्तुचरुर्गिन्वाँ इव ।
ब्रह्मद्विषे ह्यव्यादे घोरचक्षसे द्वेषो धत्तमनत्राय किमी-
दिने ॥ ऋ० ७ । १०४ । २ ॥

इन्द्रासोमावधम्य शंसिनारम् । अद्यं हन्तेनिर्द्रसिनोपमर्गं श्राहन्तीनि । तदुस्तपतेः ।
चरुर्दधो भवति पारतेर्वा ससुधरुत्पस्मादापः । ब्रह्मद्विषे प्राक्षायदृष्टे ह्यन्यमदते पोर

चक्षसे घोररयानाय । ऋष्य विकृताञ्जायत इति नैरुक्ता । द्वेषो धत्तमनवायनमवयवं
यदन्ये न व्येयुरद्वेषस इति वा । किमीदिने किमिदानीमिति चरते किमिद् किमिद-
मिति वा पिशुनाय चरते । पिशुन पिशतर्विपिशतीति ॥ ११ ॥ २ ॥

कृष्णुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवाँ इभेन ।
तृष्वामिनु प्रसितिं द्रुणानोऽस्तासि विध्य रक्षस्तपिष्ठैः ॥
ऋ० ४ । ४ । १ ॥

कुरुष्व पाज पाज पालनात्प्रसितिमिव पृथ्वीम् । प्रसिति प्रसयनात्तन्तुर्वा जालं
वा । याहि राजेवामात्यवानभ्यमनवान्त्स्ववान्धेराभृता गणेन गतभयेन हरितनेति वा ।
तृष्वानु प्रसित्या द्रुणान । तृष्वीति क्षिप्रनाम तरतेर्वा त्वरतेर्वा । असितासि विध्य
रक्षस्तपिष्ठैस्ततमैस्तृप्तमैः प्रपिष्टतमैरिति वा ॥

यस्ते गर्भममीवा दुर्गामा योनिमाशये ॥ ऋ० १० । १६२ । २ ॥

अमीवाभ्यमनेन व्याख्यात । दुर्गामा किमिर्भवति पापनामा । किमि ऋष्ये मेघति
भमनेर्वा स्यात्सरणकर्मणः कामतेर्वा ॥

अतिक्रामन्तो दुरितानि विश्वा ॥ अथ० १२ । २ । २८ ॥

अतिक्रममाणा दुर्गतिगमनानि सर्वाणि । अप्वा यदेनया विद्धोऽपनीयते व्याधिर्वा
भय वा । अप्वा परेहीत्यपि निगमो भवति । अमतिरमामयी मतिरात्ममयी । ऊर्ध्वा
यस्यामतिर्भा अदिद्युतत्सवीपनि (अथ० ७ । १४ । २) इत्यपि निगमो भवति ।
शुष्टीति क्षिप्रनामाशु अष्टीति ॥ १२ ॥ ३ ॥

ताँ अध्वर उंशतो यक्ष्यग्ने श्रुष्टी भगं नासत्या पुरन्धिम् ॥

ऋ० ७ । ३६ । ४ ॥

तानध्वरे यज्ञ उशत कामयमानान्यजाग्ने श्रुष्टी भग नासत्यौ चाश्विनौ । सत्या-
धेव नासत्यावित्यौर्णवाभ । सत्यस्य प्रयोत्सारावित्याप्रायण । नासिकाप्रभवौ बभूवतु-
रिति वा । पुरन्धिर्वह्नीस्तत्क पुरन्धिर्भग पुरस्तात्तस्मान्वादेश इत्येकमिन्द्र इत्यपर स
बहुकर्मनम पुरा च दारयितृतमो वरुण इत्यपर त प्रज्ञया स्तौति । इमामूनु कवित-
मस्य गायाम् (ऋ० ५ । ८५ । ६) इत्यपि निगमो भवति । रूपदिति वर्णानाम
रोचतेर्ज्वलतिकर्मण । समिद्धस्य रुशददर्शि पाज (ऋ० ५ । १ । २) इत्यपि
निगमो भवति ॥ १३ ॥ ४ ॥

अस्ति हि वः सजात्यं रिशादसो देवासो अस्त्याप्यम् ॥

ऋ० ८ । २७ । १० ॥

अस्ति हि व समानजातिता रेशयदारिणो देवा अस्त्याप्यम् । आप्यमान्नोते ।
सुदत्र कल्याणदान । त्वष्टा सुदत्रो वि दधातु राप (ऋ० ७ । ३४ । २२)

इत्यपि निगमो भवति । सुप्रिद्वत्र षष्ठ्याणद्विद्य । आग्ने याहि सुविदत्रेभिरवाग्
 (ऋ० ८ । ४५ । १) इत्यपि निगमो भवति । आनुपगिति नामानुपूर्वभ्यानुपक्त
 भवति । स्तृणन्ति वर्हिरानुपग् (ऋ० १० । १५ । ६) इत्यपि निगमो भवति ।
 तुर्वणिस्तूर्णवनि । स तुर्षाणिर्महो अरेणु पौंस्य (ऋ० १ । ५६ । ३) इत्यपि
 निगमो भवति । गिर्वणा देवो भवति गीर्मरत वनयन्ति । जुष्टं गिर्वणसे वृहद्
 (ऋ० ८ । ७८ । ७) इत्यापि निगमो भवति ॥ १४ ॥ ५ ॥

असूते सूते रजसि निपत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि ॥

ऋ० १० । ८२ । ४ ॥

असुप्तमीरिता सुप्तमीरिते जातसमीरिता माव्यमिना देवगणा ये रसेन पृथिवीं
 तर्पयन्तो भूतानि च कुर्वन्ति त आयजन्तत्यनिक्रान्त प्रतिवचनम् ॥

अस्यक्वसा तं इन्द्र ऋष्टिः ॥ ऋ० १ । १६६ । ३ ॥

अमाक्तेति वाम्यक्तेति वा ॥

यादृशिमन्धापि तमपस्यायाविदत् ॥ ऋ० ५ । ४४ । ८ ॥

यादृशेऽप्रापि तमपस्यायाविदत् ॥

उसूः पितेर्वं जारयायि यज्ञैः ॥ ऋ० ६ । १२ । ४ ॥

उसू इव गोपिताजायि यज्ञैः ॥ १५ ॥ ६ ॥

प्रवोऽच्छा जुजुपाणासो अस्थुरभूत विश्वं अत्रियोत
 वाजाः ॥ ऋ० ४ । ३४ । ३ ॥

प्रास्थुर्वो जोषयमाणा अभवत सर्वेऽप्रगमनेनेति वामगरज्जेनेति वामसम्पादिन इति
 वा । अपि वाममित्येतदनर्थकमुपपन्धमाददीन ॥

अद्धीदिन्द्र प्रस्थितेमा हवींषि चनो दधिप्य पचतोत
 सोमम् ॥ ऋ० १० । ११६ । ८ ॥

अद्धीन्द्र प्रस्थितानीमानि हवींषि चनो दधिप्य । चन इत्यत्रनाम । पचतिर्नामी-
 भूतः । तं मेदस्तः प्रति पचनाग्रभीष्टाम् (य० २१ । ६०) इत्यपि निगमो
 भवति । अपि वा मेदस्य पशोध साहस्य द्विपचन स्याद्यत्र होरुवचनार्थः प्रसिद्ध तद्भ-
 वति । पुरोडा अग्ने पचन (ऋ० ३ । २८ । २) इति यथा । शुभ्र आपो भवन्ति
 शुभं संकल्पन्ति । अतस्य हि शुभ्रयः सन्ति पूर्वाः (ऋ० ४ । २३ । ८)
 इत्यपि निगमो भवति । अमिनोऽमित्तमात्रो महान्भक्त्यन्वमित्तो वा । अमिनः

सहोभिः (ऋ० ६ । १६ । १) इत्यपि निगमो भवति । जज्मनीगपो भवन्ति शब्दकारिण्य । मरुतो जज्मनीरिव (ऋ० ५ । ५२ । ६) इत्यपि निगमो भवति । अप्रतिष्कृतोऽप्रतिष्कृतोऽप्रतिस्त्रलितो वा । अस्मभ्यमप्रतिष्कृत (ऋ० १ । ७ । ६) इत्यापि निगमो भवति । शाशदानः । शाशाद्यमान । प्र स्वां मतिमतिरच्छाशदान (ऋ० १ । ३३ । १३) इत्यपि निगमो भवति ॥ १६ ॥ ७ ॥

इति षष्ठाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥

सृपः सर्पणादिदमपीतरत्सृपमेतस्मादेव सर्पिर्वा तैलं वा । सृपकरस्नमूतय (ऋ० ८ । ३२ । १०) इत्यपि निगमो भवति । करस्नो बहू कर्मणा प्रस्नातारो । सुशि-
प्रमेतेन व्याख्यातम् । वाजे सुशिप्र गोमति (ऋ० ८ । २१ । ८) इत्यपि निगमो भवति । शिपे हनू नासिरे वा हतुईन्तेर्नासिका नसते । विष्यस्य शिपे वि सृजस्व धेने इत्यपि निगमो भवति । धेना दधाते । रंसु रमणात् । स चित्रेण चिकिते रंसु भासेत्यपि निगमो भवति । द्विर्द्वा द्वयो स्थानयो परिवृढो मध्यमे च स्थान उत्तमे च । उत्त द्विर्द्वा अमिनः सहोभिरित्यपि निगमो भवति । अक्र आत्मगणात् । अग्रो न बभ्रिः समिधे महीनामित्यपि निगमो भवति । उराण उरु कुर्वाण । दूतं ईयसे प्रदिव उराण इत्यपि निगमो भवति । स्तिया आपो भवन्ति स्तियायनात् । वृषा सिन्धूनां वृषभं स्तियानामित्यपि निगमो भवति । स्तिपा स्तियापाजन उपस्थितान्पालय-
तीति वा । स न स्तिपा उत्त भवा तनूपा इत्यपि निगमो भवति । जवारु जवामान-
नरोहि जरमाणरोहि गरमाणरोहीति वा । अग्रेरुप आरुपितं जवारु (ऋ० ४ । ५ । ७) इत्यपि निगमो भवति । जरुथं गरुथं गृणातेः । जरुथं हन्यान्ति राये पुरन्धिम् (ऋ० ७ । ६ । ६) इत्यपि निगमो भवति । कुलिश इति वस्त्रनाम कुलशातनो भवति ॥

स्कन्धासीव कुलिशेना विवृक्याहिः शयत उपपृ-
क् पृथिव्याः ॥ ऋ० १ । ३२ । ५ ॥

स्कन्धो पृथिव्य समास्कन्तो भवत्ययमपीतर स्कन्ध एतस्मादेवास्कन्तं कावे ।
अदि शयत उपपर्थेनः पृथिव्या । तुञ्जस्तुञ्जतेर्दानवर्मणाः ॥ १० ॥ १ ॥

तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे स्तोत्रा इन्द्रस्य वज्रिणः ।
नविन्धे अस्य सुप्रतिम् ॥ ऋ० १ । ७ । ७ ॥

दानेदाने य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणो नास्य तैर्विन्दामि समाप्तिं स्तुतेः । वर्षणा परिवर्षणा । वृहच्छ्रवा-असुरो वर्षणा कृत (ऋ० १ । ५४ । ३) इत्यपि निगमो भवति ॥ १८ ॥ २ ॥

यो अस्मै व्रंसउत वाय ऊधेनि सोमं सुनोति भवति
शुभाँ अहं । अपाँप शक्रस्तुतनुष्टिमूहेति तनूशुंभ्र मधवा
यः कवासुखः ॥ ऋ० ५ । ३४ । ३ ॥

व्रंस इत्बहनमि प्रस्यन्तेऽस्मिन् रसाः । गोरूष उद्धततरं भवत्युपोन्नद्धमिति वा । स्नेहानुपदानसामान्यात्रात्रिरप्यूष चच्यते । अ योऽस्मा अहन्यपि वा रात्रौ सोमं सुनोति भवत्यह द्योतनवान् । अपोहत्यपोहति शक्रस्ति तनिपुं धर्मसन्तानादपेतमल-
करिण्युमयज्वानं तनूशुभ्रं तनूशोभयितारं मधवा यः कवासुरो यस्य कपूयाः सरायः ॥

न्याविध्यदिलीविशस्य दृह्ला वि शृङ्गिणामभिनच्छु-
ष्णानिन्द्रः ॥ ऋ० १ । ३३ । १२ ॥

निरविध्यदिलीविलशयस्य दृढानि व्यभिनच्छृङ्गिणं शुष्णानिन्द्रः ॥ १६ ॥ ३ ॥

अस्मा इदु प्र भरा तूतुजानो वृत्राय वज्रमीशानः
क्रियेधाः । गोर्न पर्व वि रदा तिरश्चेप्यन्नर्णास्यपा
चुरर्ष्ये ॥ ऋ० १ । ६१ । १२ ॥

अस्मै प्रहर तूर्णं त्वरमाणो वृत्राय वज्रमीशानः । क्रियेधाः क्रियद्धा इति वा क्रममाणेषा इति वा । गोरिव पर्वणि विरद मेयस्येप्यन्नर्णास्यपां चरणाय । भूमि-
अर्म्यतेः । भूपिरस्यृपिकृन्मर्त्यानाम् (ऋ० १ । ३१ । १६) इत्यपि निगमो भवति । विधिपतो विप्रातः । पारं नो अस्य विष्पितस्य पर्वन् (ऋ० ७ । ६० । ७) इत्यपि निगमो भवति ॥ २० ॥ ४ ॥

तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरु वारं पुरु त्मना । त्वष्टा पोषाय
वि प्यंतु राये नाभानो अस्मयुः ॥ ऋ० १ । १४२ । १० ॥

तन्नस्तूर्णापि महत्सम्भ्रमात्मना त्वष्टाधनस्य पोषाय विप्यन्तिरत्यस्मयुरस्मान्नामयमानः
रास्पिनो राष्पी रपतेषां रसनेर्जा । रास्पिनस्पायोः (ऋ० १ । १२२ । ४) इत्यपि निगमो भवति । स्तृञ्जनिः प्रसाधनकर्मा । आ ष अञ्जस ऊर्जा व्युष्टिषु (ऋ० १० । ७६ । १) इत्यपि निगमो भवति । अञ्जुरित्यप्यस्य भवति । अञ्जुनीती नो षदण (ऋ० १ । ६० । १) इत्यपि निगमो भवति । प्रतद्व्यू प्राप्तवम् । हरी इन्द्र प्रतद्व्यू षभि स्वर (ऋ० ८ । १३ । ६७) इत्यपि निगमो भवति ॥ २१ ॥ ५ ॥

हिनोतां नो अध्वरं देवयज्या हिनोत ब्रह्म सनये धना-

नाम् । ऋतस्य योगे विष्यध्वमूर्धः श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यमापः ॥

ऋ० १० । ३० । ११ ॥

प्रहिणुत नोऽध्वर देवयज्यायै प्रहिणुत ब्रह्म धनस्य सननाय । ऋतस्य योगे
ब्रह्मण्य योगे योक्ते शकट इति वा । शकट शकृदितं भवति शनकैस्तकतीति वा शब्देन
तकतीति वा । श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यमाप । सुखावत्यो भवतास्मभ्यमापः ॥

चोष्कूयमाया इन्द्र भूरि वामम् ॥ ऋ० १ । ३३ । ३ ॥

इददिन्द्र षड् मननीयम् ॥

एधमानद्विलुभयस्य राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् ॥

ऋ० ६ । ४७ । १६ ॥

एधस्यत्येधमानानमुन्वत. सुवतोऽभ्यादधात्युभयस्य राजा दिव्यस्य च पार्थि-
वस्य च चोष्कूयमाया इति चोष्कूयतेश्चर्करीतवृत्तम् । सुगस्त्वयमित्यर्थः ॥

उप प्रागास्तुमन्मे धायि मन्म ॥ ऋ० १ । १६२ । ७ ॥

उपमेतु मा स्वय यन्मे मनोऽध्यायि यदनेत्याश्वमेधिको मन्त्रः । दिविष्टिषु दिव
पयषेषु ॥

स्यूर राधः शनाश्वै कुरुङ्गस्य दिविष्टिषु ॥ ऋ० ८ । ४ । १६ ॥

स्यूर समाश्रितमात्रो महान्भवति । अणुानु स्ववीर्यासमुपसर्गो ह्युपनामकरणो
यथा सम्प्रति । कुरुङ्गो राजा पभूव कुरुगमनाद्या कुरुगमनाद्या । कुरु कन्ततेः क्कामि-
त्यप्यस्य भवति । कुज कुष्णातेर्विकुपित भवति । दूतो व्याख्यात । जिन्वति प्रीति-
कर्मा । भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः (ऋ० १ । १६४ । ५१)
इत्यपि निगमो भवति ॥ २२ ॥ ६ ॥

इति पष्ठाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अथ पञ्चमः पादः ॥

अमर्षोऽमात्रोऽपान्भवत्यभ्यमितो वा । महो अमर्षो वृजने विरपि (ऋ० ३ ।
१६ । ४) इत्यपि निगमो भवति ॥

स्तवे वज्रयचीषमः ॥ ऋ० १० । २२ । २ ॥

स्तुयते वज्रयुचा सम । अनशंरातिमनशंलीकदानमशंलीक पापकमश्रिमृद्विषमम् ।
अनशंराति वसुदासुप स्तुहि (ऋ० ८ । ६६ । ४) इत्यपि निगमो भवति ।
अनर्वाप्तप्रसृतोऽन्यस्मिन् ॥

अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्धया नर्धमकैः ॥ ऋ०
१ । १६० । १ ॥

अनर्वाप्तप्रत्यमन्यस्मिन्वृषभ मन्द्रजिह्व मन्दनजिह्व मोदनजिह्वमिति वा बृहस्पतिं
वर्धय नर्धमकैरर्चनीयैः स्तोमैः । असामि सामिप्रतिपिद्ध सामि स्यते ॥

असाम्योजो विभृथा सुदानवः ॥ ऋ० १ । ३६ । १० ॥

असुसमाप्त बलं विभृत कल्याणदाना ॥ ०३ ॥ १ ॥
मा त्वा सोमस्य गल्दया सखा याचन्नहं गिरा ।
भूयिं मृगं न सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिषत् ॥ ऋ० ८ ।
१ । २० ॥

मा चुक्रुध त्वा सोमस्य गालनेन सखा याचन्नह गिरा गीत्या स्तुत्या भूयिंमिन् मृगं
न सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिष्यत इति । गल्दा घमनयो भवन्ति गलनमासु धीयते ॥

आ त्वा विशन्तिवन्द्यं आ गल्दा धमनीनाम् ॥ ऋ० १ । १५ । १ ॥

नानाधिभक्तीस्यैते भवन् । आगलना घमनीनामित्यप्रार्थ ॥ २४ ॥ २ ॥

न पापतो मनामहे नारायासो न जळ्हुवः ॥ ऋ० ८ । ६१ ॥ ११ ॥

न पापा मन्यामह नापना न उवजनेन हीना । अस्त्यस्मासु प्रक्षीचयमध्ययनं
तपो दानकर्मैतृपिरबोचत् । बफुरो भास्करो भयङ्करो भासमानो द्रवतीति वा ॥ २५ ॥ ३ ॥

यवं वृकेणाशिवना वपन्तेपं दुहन्ता मनुष्याय दस्ता ।

अभि दस्युं वकुरेणा धनन्तो रु ज्योतिश्चक्रथुरार्याय ॥ ऋ०
१ । ११७ । २१ ॥

यत्रमिष शृनेणाधिनौ निवपन्तौ । वृको लाङ्गल भवति विकर्तनात् । लाङ्गल
जङ्गनेजाङ्गलायदा । लाङ्गूल जगतेर्जङ्गलेर्कम्पतेर्वा । अथ दुहन्तौ मनुष्याय दर्शनी-
यावभिधमन्तौ दस्यु वकुरेणा ज्योतिषा घोदवन वाप्यं ईश्वरपुत्र । वेकमाटा. रज्जु
कुसीदिनो भवन्ति द्विगुणकारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुण फामयन्त इति वा ॥

इन्द्रो विश्वान्येकनाटो अहर्दृश उत कर्त्वा पृथीरभि ॥

ऋ० ८ । ६६ । १० ॥

इन्द्रो य सर्गान्येकनाटो न हर्दृश सूर्यदृशो य इमान्यहानि पश्यन्ति न परासीति वाभिभवति कर्मणा पर्याश्र वणिज ॥ २६ ॥ ४ ॥

जीवाश्रो अभि धेतुनादित्यासः पुरा इथात् ।

कश्च स्थ हवनश्रुतः ॥ ऋ० ८ । ६७ । ५ ॥

जीवतो नोऽभिधाकतादित्या पुरा हननात्क तु स्थ हानश्रुत इति । मत्स्याना जालमापन्नानामेतदार्थं वेदयन्ते । मत्स्या मधा उदधे स्यन्दन्ते माथन्तेऽन्योन्य भक्षणायेति वा । जाल जलचरं भवति जनेभव वा जलोशय वा ॥ अहुरोऽहस्वो न हस्वामित्यप्यस्य भवति । कृत्वा गृह्णन्तुः (ऋ० १ । १०५ । १७) इत्यपि निगमो भवति ॥

सप्त मर्यादाः कवयस्ततश्चुस्तात्तामेकामिदृभ्यहुरो गात् ॥

ऋ० १० । ५ । ६ ॥

सप्तैव मर्यादाः कवयश्चकुस्तासामकावप्यभिगच्छन्तहस्वान्भवति । स्तेयं तल्पारो-
दणं प्रहाहस्या भूणहत्या सुरापाया तुकृतस्य कर्मणा पुन पुन सेवा पातके नृतोय मिति । वत इति निपात खेदानुकम्पयो ॥ २७ ॥ ५ ॥

धृतो यतासि यम नैव ते मनो हृदयं चाविदाम । अन्या

किलत्वा कश्चैव युक्तं परिष्वजाते जिबुजेर वृक्षम् ॥ ऋ०

१० । १० । १३ ॥

धृतो यतासि यतो भवति दुर्धनो यतासि यम नैव ते मनो हृदयं च विजानीम । अन्या किल त्वा परिष्वज्यत कश्चैव युक्तं जिबुजेर वृक्षम् । जिबुजा प्रततिर्भवति क्षीयते विभजतीति । प्रततिर्वरणाथ सयनाथ सतनाथ । वाताप्यमुदक भवति चात एतदाप्यापयति । पुनानो वाताप्य विश्वथन्त्रम् (ऋ० ६ । ६३ । ५) इत्यपि निगमो भवति ॥

धने न वायो न्यधायि चाकन् ॥ ऋ० १० । २६ । १ ॥

यन इय वायो वे पुत्रधायिनि वा कामयमान इति वा । वनि च य इति च प्रकार शाकल्य । उवाच ० त्वेवमारयानमभिव्यद्सुसामाभार्थ । रथर्षतीति सिद्धस्त-
स्तेषु रथ कामयन इति वा । एष देवो रथर्षति (ऋ० ६ । ३ । ५) इत्यपि नि-
गमो भवति ॥ २८ ॥ ६ ॥

धेनुं न इयं पिन्वत्तमसंक्राम् ॥ ऋ० ६ । ६३ । ८ ॥

असङ्कमणीम् ॥

इति षष्ठाऽध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥

अथ षष्ठः पादः ।

आधव आधवनात् । मतीनां च साधनं विप्राणां चाधवम् (ऋ० १० । २६ । ४) इत्यपि निगमो भवति । अनवप्रथोऽनवक्षितवचनः । विजेषकुदिन्द्र इवानवप्रथः (ऋ० १० । ८४ । ५) इत्यपि निगमो भवति ॥ २६ ॥ १ ॥

अरायि काशे विकटे गिरिं गच्छ सदान्वे ।

शिरिम्बिठस्य सखंभिस्तेभिष्ट्वा चातयामसि ॥ ऋ० १० । १५५ । १ ॥

अरायिनि काशे विकटे । काशे विक्रान्तदर्शन इत्यौपमन्यव । कण्ठेर्षां स्यादणुभाषकर्मणः । कण्ठिः शब्दणुभावे भाष्यतेऽनुकण्ठनीति । मात्राणुभावात्कण्ठा दर्शनाणुभावात्कण्ठा । विकटो विक्रान्तगतिरित्यौपमन्यवः । कुटतेर्षां स्याद्विपरीतस्य विकुटितो भवति- । गिरिं गच्छ सदानुवे शब्दकारिके । शिरिम्बिठस्य सखंभिः । शिरिम्बिठो मेघ शीर्यते बिठे । बिठमन्तरितं बिठ मीरितेन न्याख्यातम् । तस्य सखैरुदकेरिति स्यात्तैष्ट्वा चातयाम । अपि वा शिरिम्बिठो भारद्वाजः काण्ठयोपेतोऽज्जघ्नीनिर्णायशयाञ्चकार तस्य सखै कर्मभिरिति स्यात्तैष्ट्वा चातयामश्चातयतिर्नाशने । पराशरः पराशीर्षस्य वमिष्ठस्य स्थविरस्य जज्ञे । पराशरः शतयातुर्वसिष्ठः (ऋ० ७ । १८ । २१) इत्यपि निगमो भवति । इन्द्रोऽपि पराशर उच्यते पराशातयिता यातूनाम् । इन्द्रो यातूनामभवत्पराशरः (ऋ० ७ । १०४ । २१) इत्यपि निगमो भवति । क्रिबिर्वती विक्रान्तदन्ती । यत्रा वा दिशुद्रदति क्रिबिर्दति (ऋ० १ । १६६ । ६) इत्यपि निगमो भवति । करुजती कृत्तती । अपि वा देव कं चिदकृत्तदन्तं दृष्ट्वैवमपचयत् ॥ २० ॥ २ ॥

धामं धामं त आदुरे देवो ददात्वयमा ।

धामं पूषा धामं भगां धामं देवः करुळती ॥ ऋ० ४ । ३० । २४ ॥

धामं वनतीय भपत्यादुरिरादरण्यात् । तत्कः करुळती भगः पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येकं पूषेत्पर सोऽदन्तः । अदन्तका पूषा (गो० प्रा० ७० । १ । २) इति च प्रादाणम् ॥

वनो विश्व इन्द्र मुध्रवाचः ॥ ऋ० १ ॥ १७४ । २ ॥

वातगाशो नो मनुष्यानिन्द्र मृदुवाचः इत् ॥

। अवीरामिव मामयं शरारुरभि भन्यते ॥ अ० १० । ८६ । ६ ॥

अवजामिव मामयं शरारुरभिभन्यते सशिशरिषुः । इदं सुरिदं कामयमानः ।
अथापि तद्वदर्थे भाष्यते वस्युरिन्द्रो वसुमानित्यत्रार्थः । अश्वयुर्गव्यु रथयुर्वस्युरिन्द्र
(अ० १ । ५१ । १४) इत्यपि निगमो भवति ॥ ३१ ॥ ३ ॥

किं ते कृयवन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुहे न तपन्ति धर्मम् ।
आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदानैचाशाखं मघवन्नभया नः ॥
अ० ३ । ५३ । १४ ॥

किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः । कीकटा नाम देशोऽनार्यनिवासः । कीकटाः
किंकृताः किं क्रियाभिरिति प्रेप्सा वा । नैव चाशिरं दुहे न तपन्ति धर्मं हर्म्यम् ।
आहर नः प्रमगन्दस्य धनानि । मगन्दः कुसीदी माङ्गदो मामागमिष्यतीति च ददाति-
तदपत्यं प्रमगन्दोऽत्यन्तकुसीदिकुञ्जीनः । प्रमदको वा योऽयमेवास्ति लोको नः पर इति
प्रेप्सुः । पण्डको वा पण्डकः पण्डगः प्रार्दको वा प्रार्दयत्याण्डो । आण्डावाणी इव
प्रीडयति तस्तस्मै । नैचाशाखं नीचाशाखो नीचेःशाखः । शाखाः शक्नोतेः । आशि-
रण्यात् । तं नो मघवन् रन्धयेति रन्धतिर्वशागमने । दुन्द इषुर्भवति बुन्दो वा भिन्दो
वा भयदो वा भांसमानो द्रवतीति वा ॥ ३२ ॥ ४ ॥

तुविचं ते सुकृतं सूमयं धनुः साधुर्बुन्दो हिरण्यपः ।
उभाते बाहू रणयो सुसंस्कृतं अटुपे चिद्वद्वृषा ॥ अ० ८ ।
७७ । ११ ॥

तुविचं बहुविधेषु महाविधेषु वा ते सुकृतं सूमयं सुसुखं धनुः साधयिता ते बुन्दो
हिरण्यपः । उभौ ते बाहू रणयो रमणीयो साकाम्यो वदुषे अर्दनपातिनो गमनपा-
तिनौ शन्दपातिनो दूरपातिनो वा मर्मण्यर्दनवेधिनो गमनवेधिनो शन्दवेधिनो दूरवे-
धिनो वा ॥ ३३ ॥ ५ ॥

निराविध्यद्गिरिभ्य आ धारयत्पृक्तमोदनम् ।
इन्द्रो बुन्दं स्वाततम् ॥ अ० ८ । ७७ । ६ ॥

निराविध्यद्गिरिभ्य आ धारयत्पृक्तमोदनमुदकदानं मेघम् । इन्द्रो बुन्दं स्वाततम् ।
बुन्दं बुन्देन ध्याख्यातं वृन्दारकम् ॥ ३४ ॥ ६ ॥

अयं यो होता किरु स यमस्य कमप्यूहे यत्समञ्जन्ति देवाः ।
अहरहर्जायते मासिमास्यथा देवा दधिरे हव्यवाहम् ॥

ऋ०-१० । ५२ । ३ ॥

अयं यो होता कर्ता स यमस्य कमप्यूहेऽन्नमभिवहति यत्समञ्जन्ति देवा अ-
हरहर्जायते मासेमासेऽर्धमासे वाऽथ देवा निदधिरे हव्यवाहम् । उल्वमूणातेर्वृणोतेर्वा ।
महत्तदुन्धं स्यविरं तदासीत् (ऋ०-१० ५ ५१ । १) इत्यपि निगमो भवति ।
ऋचीसमपगतभासमपहतभासमन्तर्हितभासं गतभासं वा ॥ ३५ ॥ ७ ॥

हिमेनाग्निं प्रसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तम् ।
ऋवीसे अत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति ॥

ऋ०, १-१११६ । ८ ॥

हिमेनोदकेन धीष्मान्तेऽग्निं प्रसमहस्वारयेथामन्नवती चास्मा ऊर्जमधत्तमग्नये
योऽयमूवीसे पृथिव्यामग्निंरन्तरोपधिवनस्पतिस्वप्सु तमुन्निन्यथुः सर्वगणं सर्वनामा-
न्तम् । गणो गणनाद् गुणश्च । यद् वृष्ट ओपधय एचन्ति प्राणिनश्च पृथिव्यां तद्-
शिवनो रूपं तेनैतौ स्तोति ॥ ३६ ॥ ८ ॥

इति पष्ठाऽध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

षष्ठाध्यायश्च समाप्तः ॥

समाप्तमिदं नैगमकारणम् ॥

समाप्तश्चायं पूर्वपदकः ॥

अथ निरुक्त उत्तरषट्कप्रारम्भः ॥

अथ दैवतकाण्डम् ॥

अथ प्रथमाध्यायारम्भः ॥

तत्र प्रथमः पादः ।

अधातो, दैवतम्-॥ तयानि नामानि प्राधान्यस्तुतीना देवताना तद्दैवत-
मित्याचक्षते । सेवा देवतोपपरीक्षा । यत्काम ऋषिर्यस्या देवतायामर्थप्रत्यमिच्छन्स्तु-
तिं प्रयुङ्क्ते तद्दैवतं स मन्त्रो भवति । तास्त्रिविधा, ऋच परोक्षहृता प्रत्यक्षहृता
आध्यात्मिक्यश्च । तत्र परोक्षहृता सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते । प्रथमपुरुषेश्वारया-
सस्य ॥ १ ॥

इन्द्रो द्विव इन्द्र ईशे पृथिव्याः ॥ ऋ० १० । ८६ । १० ॥

इन्द्रमिदं गाधिर्नो बृहत् ॥ ऋ० १० । ७ । १ ॥

इन्द्रेणोते तृत्सवो वेविषाणाः ॥ ऋ० ७ । १८ । १५ ॥

इन्द्राय सामं गायत ॥ ऋ० ८ । ६८ । १ ॥

नेन्द्राहुते पवते धाम किं च न ॥ ऋ० ६ । ६६ । ६ ॥

इन्द्रस्य तु वीषाणि प्र वाचम् ॥ ऋ० १ । ३२ । १ ॥

इन्द्रे कामा अघंसतेति ॥

अथ प्रत्यक्षहृता मध्यमपुरुषयोगास्त्विति धेतेन सर्वतोम्ना

त्वमिन्द्रं वृक्षादधि ॥ ऋ० १० । १५३ । १२ ॥

वि न इन्द्रं सृधो जहीति ॥ ऋ० १० । १५२ । ४ ॥

अथापि प्रत्यक्षहृता स्वोत्तारो भवन्ति परोक्षहृतानि स्तोत्रव्यानि ।

मा चिद्वन्यद्वि शंसत ॥ ऋ० ८ । १ । १ ॥

करवां अभि प्र गायित ॥ ऋ० १ । ३७ । १ ॥

उप प्रेत कुशिकाश्चेतयध्वमिति ॥ ऋ० ३ । ५३ । ११ ॥

अथाध्यात्मिक्य उत्तमपुरुषयोगा अहमिति चेतन सर्वनाम्ना यथेनदिन्द्रो वैकुण्ठो (ऋ० १० । ४७-४८) लषसूक्त (ऋ० १० । ११६) वागाम्भूणीयम् (ऋ० १० । १२५) इति ॥ २ ॥

परोक्तकृता प्रत्यक्तकृताश्च मन्त्रा भूयिष्ठा अल्पश आध्यात्मिकाः । अथापि स्तुतिरेव भवति नाशीर्वाद इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्र वोचम् (ऋ० १ । ३२ । १) इति यथेतरिमन्तसूक्ते । अथाध्याशीरेव न स्तुति सूक्तो अहमक्षीम्या भूयासं सुवर्चां मुखेन सुभृत्कर्णाभ्यां भूयासमिति । तदेतद् बहुलमाध्वर्यवे याज्ञेषु च मन्त्रेषु । अथापि शपथाभिशापो ॥

अथा मुरीय यदि चातुधानो अस्मि ।

अथा स वीरैर्दशभिर्वि यूया (ऋ० ७ । १०४ । १५) इति ॥

अथापि कस्यचिद्भावस्याचिरव्यासा ।

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि ॥ ऋ० १० । १२६ । २ ॥

तम आसीत्तमसा गूढमग्र ॥ ऋ० १० । १२६ । ३ ॥

अथापि परिदेवना कस्माच्चिद्भावात् ।

सुदेवो अथ प्रपतेदनावृत ॥ ऋ० १० । ६५ । १४ ॥

न वि जानामि यदि वेदमस्मि ॥ (ऋ० १ । १६४ । ३७) इति ॥

अथापि निन्दाप्रशंसे ।

केवलाघो भवति केवलादी ॥ ऋ० १० । ११७ । ६ ॥

भोजस्येदं पुष्करिणीव वेश्म (ऋ० १० । १०७ । १०) इति ॥

एवमहसूक्ते (१० । ३४) द्यूतनिन्दा च कृपिप्रशंसा च । एवमुच्चावचैरभिप्रायेर्भूषीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति ॥ ३ ॥

तद्येनादिष्टदेवता मन्त्रस्तेषु देवतोपपत्तिः । यद्देवत स यज्ञो वा यज्ञाहं वा तदेवता भवन्ति । अथाग्र्यत्र यसात्मजापत्या इति याज्ञिका नाराधसा इति नेरुत्ता । अपि

वा सा कामदेवता स्यात्प्रायोदेवता वास्ति ह्याचारो - बहुलं लोकं देवदेवत्यमतिथिदेव-
त्यं पितृदेवत्यम् । याज्ञदैवतो मन्त्र इति । अपि ह्यदेवता देवतावत् स्तूयन्ते यथाश्वप्र-
भृतिन्योपधिपर्यन्तान्यथाप्यष्टौ द्वन्द्वानि । स न मन्येतागन्तूनिर्वाधान् देवतानां
प्रत्यक्षदृश्यमेतद्भवति । माहाभाग्याद् देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयते, एकस्या-
त्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति । अपि च सत्त्वानां प्रकृतिभूमिर्भृत्पयः रतुव-
न्त्रीत्य'हुः प्रकृतिस'र्वनाम्न्याश्चेत्तुरेतरजन्मानो भवन्तीतरेतरप्रकृतयः कर्मजन्मान आ-
त्मजन्मान आत्मैवैषा उच्यो भवत्यात्माश्च आत्मायुधमात्मेपत्र आत्मा सर्व देवस्य ॥ ४ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

तिम् एव देवता इति नैरुक्ता अग्नि पृथिवीस्थानो वायुर्मेन्द्रो वान्तग्निस्थानः सूर्यो
शुशानः । तासां माहाभाग्यादेकैकरया अपि बहूनि नामधेयानि भवन्त्यपि वा कर्म-
पृथक्त्रासायां होताध्वयुग्महोद्गातेत्यप्येकस्य सतोऽपि वापृथगेव स्यु पृथग्वि स्तुतयो
भवन्ति तथाभिधानानि । यथो एतत्कर्मपृथक्त्रादिति बहवोऽपि विभज्य कर्माणि
कुर्यु । तत्र संस्थानैकत्वम् । सम्भोगैकत्वं चोपेक्षितव्यम् । यथा पृथिव्यां मनुष्याः
पशवो देवा इति स्थानैकत्वम् । सम्भोगैकत्वं च दृश्यते तथा पृथिव्याः पञ्चान्येन च
वाय्वादित्याभ्याञ्च सम्भोगोग्निना चेतस्य लोकस्य तत्रैतन्नराष्टमिव ॥ ५ ॥ १ ॥

अथाकारचिन्तनं देवतानाम् । पुरुषविश्वे स्युरित्येकं चेतनावद्वद्धि स्तुतयो
भवन्ति तथाभिधानानि । अथापि पौरुषविधिकेरेङ्गे, सस्तूयन्ते ॥

ऋषवा तं इन्द्र स्थविरस्य ब्राह्म ॥ ऋ० ६ । ४७ । ८ ॥

यत्संद्गृभृणा मघवन्काशिरित्तं ॥ ऋ० ३ । ३० । ५ ॥

अथापि पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैः ॥

आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याहि ॥ ऋ० २ । १८ । ४ ॥

कल्प्याणीर्जाया सुरगं गृहे तं ॥ ऋ० ३ । ५३ । ६ ॥

अथापि पौरुषविधिकैः कर्मभिः ॥

अर्द्धीन्द्र पित्रं च प्रस्थितस्य ॥ ऋ० १० । ११६ । ७ ॥

आश्रुत्कर्णं श्रुधी हवंम् ॥ ऋ० १ । १० । ६ ॥ ६ ॥ २ ॥

अपुरुषविधाः स्युरित्यपरमपि तु यद् दृश्यतेऽपुरुषविधं तद्यथाग्निर्वायुरादित्यः पृथिवी चन्द्रमा इति । यथो एतच्चेतनावद्बद्धि स्तुतयो भवन्तीत्यचेतनान्यप्येवं इत्यन्ते यथान्तरभृतीन्योपधिपर्यन्तानि । यथो एतत्पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्त इत्यचेतनेष्वप्येतद्भवति । अभि क्रन्दन्ति हरितेभिरासभिः (ऋ० १० । ६४ । २) इति प्रावस्तुतिः । यथो एतत्पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैरित्येतदपि तादृशमेव । सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विनम् (ऋ० १० । ७५ । ६) इति नदीस्तुतिः । यथो एतत्पौरुषविधिकैः कर्मभिरित्येतदपि तादृशमेव । होतुश्चित्पूषे हविरद्यमाशत (ऋ० १० । ६४ । २) इति प्रावस्तुतिरेव । अपि बोभयविधाः स्युरपि वा पुरुषविधानामेव सतां कर्मात्मान एते स्युर्यथा यज्ञो यजमानस्यैव चारुन्यानसमयः ॥ ७ ॥ ३ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य, द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

तिस्र एव देवता इत्युक्तं पुरस्तात्तासां भक्तिसाहचर्यं व्याख्यास्यामः । अथैतान्यग्निभक्तीन्ययं लोकः प्रातः सवनं वसन्तो गायत्री त्रिवृत्स्तोमो रथन्तरं साम ये च देवगणाः समाभ्नाताः प्रथमे स्थानेऽग्नायी पृथिवीलेनि स्त्रियः । अथास्य कर्म वहनं च हविषामावाहनं च देवतानां यच्च किञ्चिद् दाष्ट्रिविपथिकमग्निर्मतत् । यथास्य संस्तविका देवा इन्द्रः सोमो वरुणः पर्जन्य ऋतव आग्नावेष्यावं हविर्न त्वृक्संस्तविकी दशतयीषु त्रियते । अथाप्याग्नापेष्यां हविर्न तु संस्तवः । तत्रैतां विभक्तिस्तुतिमृचमुदाहरन्ति ॥ ८ ॥ १ ॥

पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः ।

स त्वैतेभ्यः परि ददत्पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः ॥

ऋ० १० । १७ । ३ ॥

पूषा त्वेतः प्रच्यावयतु विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपा इत्येव हि सर्वेषां भूतानां गोपाधिरादित्यः । स त्वैतेभ्यः परि ददत्पितृभ्य इति सांशयिकस्तृतीयः पादः पूषा पुरस्तत्तस्यान्वादेश इत्येकमग्निरुपरिष्टात्तस्य प्रकीर्तनेत्यपरम् । अग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः । सुविदत्रं धनं भवति विन्दतेर्वैकोपसर्गाद् ददातेर्वा स्याद् ह्युपसर्गात् ॥ ६ ॥ २ ॥

अथैतानीन्द्रभक्तीन्यन्तरिक्षलोको माध्यन्दिनं सवनं म्रीष्मस्त्रिष्टुप्पृच्छदशस्तोमो वृहत्साम ये च देवगणाः समाभ्नाता मध्यमे स्थाने याश्च स्त्रियः (निघ० ५ । ४-५) । अथास्य कर्ममानुषदानं वृत्रवधो या च का च धञ्कृतिरिन्द्रवर्मेव तत् । अथास्य संस्तविका देवा अग्निः सोमो वरुणः पूषा पृहस्पतिर्गणास्पतिः पर्वतः वृत्तो विष्णुर्वायुः । अथापि मित्रो वरुणेन संस्तुर्यते पृष्णा रुद्रेण च सोमोऽग्निना च पूषा वातेन च पर्जन्यः ॥ १० ॥ ४ ॥

अथैतान्यादित्यभक्तीन्यसौ लोकस्तृतीयसवनं वर्षा जगती सप्तदशस्तोमो वैरूपं साम
ये च देवगणाः समाप्नाता उत्तमे स्थाने याश्च स्त्रियः (निघं० ५ । ६) । अथास्य
कर्म रसादानं रश्मिभिर्य रसाधारणं यद्य किं चित्प्रवल्हितमादित्यकर्मैव तद्यन्त्रमसा
वायुना संघत्सरेणोति संस्तव ॥

एतेष्वेवस्थानव्यूहेष्वृतुञ्जन्दस्तोमपृष्ठस्य भक्तिशेषमनुकल्पयित । शरदनुष्टुब्रेकविंश-
स्तोमो वैराजं सामेति पृथिव्यायतनानि । हेमन्त पङ्क्तिस्त्रिणवस्तोमः शाकरं सामेत्य-
न्तरिक्षायतनानि । शिशिरोऽतिञ्जन्त्रास्त्रयस्त्रिंशस्तोमो रैवतं सामेति शुभक्तीनि ॥ ११ ॥ ४ ॥

मन्त्रा मननाञ्जन्दांसि ह्यादनास्तोमः स्तवनाद्यनुर्जतः साम सम्मितमृचा स्य-
तेर्चा समं मेन इति नैदानाः । गायत्री गायनेः स्तुतिकर्मणस्त्रिगमना वा त्रिपरीता
गायतो मुखानुदपतदिति च ब्राह्मणम् ॥

उष्णिगुत्सनाता भवति स्निह्यनेर्वा स्यात्कान्तिकर्मण उष्णीपिणी वेत्यौपमिकमुष्णी-
पं स्नायते । फकुम्फकुमिनी भवति फकुपच कुञ्जश्च कुजतेर्वाञ्जतेर्वा । अनुष्टुबनुष्टो-
भनाद् गायत्रीमेव त्रिपदा सती चतुर्थेन पादेनानुष्टोभनीति च ब्राह्मणम् ॥

वृहती परिवर्हणात् । पङ्क्तिः पञ्चपदा । त्रिष्टुप्स्तोभत्युत्तरपदा का तु त्रिता
स्यात्तीर्णतमं छन्दस्त्रिष्टुप्त्रिंशस्तस्य स्तोमतीति च । यत्त्रिरस्तो मतीतिषु मरिष्युस्त्रिपिति
विज्ञायते ॥ १२ ॥ ५ ॥

जगती गततमं छन्दो जलचरगतिर्वा जलगल्पमानोऽसृजदिति च ब्राह्मणम् ।
विराट्त्रिराजनाद्वा विराघनाद्वा विप्रापणाद्वा विराजनात्सम्पूर्णाकारा विराघनादुनाक्षरा
विप्रापणादधिकान्तरा । पिपीलिकमध्येत्यौपमिकं पिपीलिका पेल्लतेर्गतिर्मणः ॥

इतीमा देयतु अनुवांताः । सूक्तभाजो हविर्भाज ऋग्भाजश्च भूयिष्ठाः काश्चि-
न्निपातभाजः । अथोताभिधानैः संयुज्य हविश्चोदयतीन्द्राय वृषधने (ऋ० ६ । ६८ ।
१०) इन्द्राय वृषतुर, इन्द्रायोहोसुच (मै० सं० ३ । १५ । ११) इति । तान्य-
प्येके समामनन्ति भूयोसि तु समान्तिनाद्यत्तु सविज्ञानभूर्न स्यात्प्राधान्यस्तुति तत्समामने ।
अथोत कर्मभिर्भ्रष्टिर्देवता स्तोति वृषहा पुरन्दर इति । तान्यप्येके समामनन्ति भूयोसि
तु समान्तिनाद् व्यञ्जनमात्रं तु तत्तस्याभिधानस्य भवति यथा ब्राह्मणाय नुमुक्तितायोदनं
वेदि स्नात्तायानुलेपनं पिपासने पानीयमिति ॥ १३ ॥ ६ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥

अथातोऽनुत्तमिष्यामः । अग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामः । अग्निं
 ऋत्मादमर्गाभिरत्यग्रं यज्ञेषु प्रगीयतेऽहं नयति सन्नगमान् । अहोपनो भवतीति रथौ
 साष्टीविर्न कनोपयति न स्नेहयति । त्रिम्य आग्न्यातेभ्यो जायत इति शाकपूषिारिता
 दक्षाद् दग्धाद्वा नीतात् । स खल्वेतेरकारमादृष्टे गकारमनक्तेर्वा देहतेर्वा नीः परः ।
 तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥ १ ॥

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

होतारं रत्नधातमम् ॥ ऋ० १ । १ । १ ॥

अग्निमीलेऽग्निं याचामीलिरध्येषणाकर्मा पूजाकर्मा वा पुरोहितो व्याख्यातो
 यज्ञश्च । देवो दानाद्वा दीपनाद्वा घोननाद्वा शुस्थानो भवतीति वा यो देवः सा देवता ।
 होतारं हातारम् । जुहोतेहोतैत्योर्णाभः । रत्नधातमं रमणीयानां घनानां दातृत्वम्
 तस्यैषापरा भवति ॥ १५ ॥ २ ॥

अग्निः पूर्वेभिर्हृषिभिरीड्यो नूतनेरुन ।

स देवाँ एह वक्षति ॥ ऋ० १ । १ । २ ॥

अग्निर्न्य. पूर्वैर्हृषिभिरीडितव्यो घन्दिनव्योऽरमाभिश्च नवतैरेः स देवानिहावद-
 त्तिवति । स न मन्येतायमेवाग्निरित्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी अग्नी वक्ष्येने । ततो तु
 मध्यमः ॥ १६ ॥ ३ ॥

अभि प्रवन्तु शर्मन्तु योषाः कल्याण्यः स्मर्यमानासो
 अग्निम् । घृतस्य धाराः समिधो नसन्त ता जुषाणो
 हृष्यति जातवेदाः ॥ ऋ० ४ । ५८ । २ ॥

अभिनमन्त समनस इषं योषाः । समनं समननाद्वा सम्माननाद्वा । कल्याण्यः
 स्मर्यमानासो अग्निमित्यौषमिकम् । घृतस्य धारा बहुस्य धाराः समिधो नसन्त नस-
 त्तिप्रोर्कमा वा नमतिकर्मा वा । ता जुषाणो हृष्यति जातवेदाः । हृष्यतिः प्रेप्साकर्मा
 विह्वयतीति । समुद्राद्गर्मधुमो उदारत् (ऋ० ४ । ५८ । १) इत्यादित्यमुक्तं मन्यन्ते
 समुद्राद्देवोऽदृश्य वदेति (को० प्रा० २५ । १) इति च ब्राह्मणमथापि ब्राह्मण्यं
 भवन्मग्निः सर्वा देवता (ऐ० प्रा० २ । ३) इति । तस्योत्तरा भूयसे
 निर्बचनाय ॥ १७ ॥ ४ ॥

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो

शरुत्मान् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरि-
श्वानराहुः ॥ ऋ० १ । १६४ । ४६ ॥

इममेवाग्निं महान्तमात्मानमेकमात्मानं बहुधा मेधाविनो वदन्तीन्द्रं मित्रं बहुराम-
ग्निं दिव्यं च गरुत्मन्तम् । दिव्यो दिविजो गरुत्मान्गर्गान्गुरन्तमा महात्मेति वा ।
यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरुप्यतेऽयमेव सोऽग्निर्निपातमयैव उत्तरे ज्योतिषी एतेन
नामधेयेन भजेते ॥ १८ ॥ ५ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अथ पञ्चमः पादः ॥

जातवेदा कस्माज्जाताणि वेदं ज तानि वै न विदुर्जातिजाते विगत इति वा जा-
तवित्तो वा जातवनो जातविद्यो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशून्विन्दतेति तज्जात-
वेदसो जातवेदस्तरामिति प्राक्षणा तस्मात्सर्वान्चतुर्पशवोऽग्निमभिसर्पन्तीति च । तस्यै-
षा भवति ॥ १६ ॥ १ ॥

प्र नूनं जातवेदसमश्वं हिनोत वाजिनम् ।

इदं नो वार्हिरासदे ॥ ऋ० १० । १८८ । १ ॥

प्रहिणुव जातवेदस कर्मभिः समश्नुवानमपि चोपमार्थं स्यादश्वमिज जातवेदस-
मिति । इदं नो वार्हिरासीत्त्रिमि । तदेकमेव जातवेदस गायत्रं तृच दशतयीपु
विगने । यत्तु किं चिद्वाग्नेयं तज्जातवेदसाना स्थाने युज्यत । स न मन्वेतायमेवाग्नि-
रित्गप्येने उत्तरं ज्योतिषी जातवेदसी चक्षेने । ततो तु मध्यम । अभिप्रवन्त
समोय योषा इति तत्पुस्त्याद् (७ । १७) व्याख्यातम् । अथासावादित्यं उदुत्यं जात-
वेदसम् (ऋ० १ । ५० । १) इति तदुपरिष्ठाद् (१२ । १५) व्याख्यास्याम् ।
यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरुप्यतेऽयमेव सोऽग्निर्गर्गान्गुरा निपातमयैने उत्तरे ज्यो-
तिषी एतेन नामधेयेन भजेते ॥ २० ॥ २ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥

अथ षष्ठः पादः ॥

वेधात्त कस्माद्विदव प्रराद्ययति विदव एत नरा नयन्तीति यापि वा विधात्त
पप स्यात्प्रत्ययान् सर्वाग्निं भूतानि तस्य वेधान् ॥ तस्यैषा भवति ॥ २१ ॥ १ ॥

वैश्वानरस्य सुमनो स्यात् राजा हि कं भुवनानाम-
भिःश्रीः । इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे वैश्वानरो यंतते
सूर्येण ॥ ऋ० १ । ६८ । १ ॥

इतो जात सर्वमिदमभिविपश्यति वैश्वानरः संयतते सूर्येण राजा यः सर्वेषां
भूतानामभिश्रयणीयस्तरय वयं वैश्वानरस्य कल्याणयां मतो स्यामेति । तत्को वैश्वा-
नरो मध्यम-इत्याचार्या वर्षकर्मणा ह्येनं स्तौति ॥ २२ ॥ २ ॥

प्र नू महित्वं वृषभस्य दोचं यं पूर्वो वृत्रहणं सचन्ते ।
वैश्वानरो दस्युर्मग्निजघन्वाँ अधूनोत्काष्टा अत्र शम्बरं
मेतु ॥ ऋ० १ । ५६ । ६ ॥

प्रप्रतीमि तन्महित्वं माहाभाग्य वृषभस्य वर्षितुषां यं पूर्व- पूयितव्या मनु-
ष्या वृत्रहणं मेघहनं सचन्ते सचन्ते वर्षकामाः । दस्युर्दस्यते. क्षयार्थादुपदस्य-त्यरिम-
नसा उपदासयति कर्माणि । तमग्निर्वैश्वानरो घ्नन्नवाधूनोदप काष्टा अभिनच्छम्बर
मेघम् । अथासावादित्य इति पूर्वं याज्ञिका ॥

एषा लोकाणा रोहेण सवनाना रोह आम्नातो रोहात् प्रत्यवरोहश्चिकीर्षितस्ता-
मनुकृतिं होताग्निमारुते शस्त्रे वैश्वानरीयेण सूक्तेन प्रतिपद्ये सोऽपि न स्तोत्रियमा-
त्रियेताग्नेयो हि भवति तत आगच्छति मध्यस्थाना देवता रुद्र च मरुत्श्च ततो-
ऽग्निमिहस्थानमत्रैव स्तोत्रियं शंसति ॥

अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवत्येतस्य हि द्वादशविध कर्म । अथापि
प्राङ्गणं भवत्यसौ वा आदित्योऽग्निर्वैश्वानर इति । अथापि निवित्तोर्यवैश्वानरी
भनति । आ यो आं भात्वापृथिवीशू (सा० ओ० ८ । २२ । १) इति । एष
हि यावापृथिव्यावाभासयति । अथापि छान्दोमिक सूक्त सौर्यवैश्वानर भवति । द्विवि
पृष्टो अरोचत (य० ३३ । ६२) इति । एष हि द्विवि पृष्टो अरोचतेति । अथापि हविष्पा-
न्तीषं सूक्तं (ऋ० १० । ८८) सौर्यवैश्वानर भवति ॥

अयमेवान्निर्वैश्वानर इति शाकपुण्ड्रिविश्वानरावित्यन्येते उत्तरे ज्योतिषी वैश्वा-
नरोऽयं यक्षाभ्या जायते । कथं त्वयमेताभ्या जायत. इति । यत्र वैद्युतः शरणाभि-
हन्ति यावदनुपात्तो भवति मध्यमधर्मेव तावद्भवत्युदकेन्धन शरीरोपशमन- उपादीय-
मान एवाय सम्पद्यत उदकोपशमन शरीरदीप्ति ॥

अथादित्यात् । उदीचि प्रथमसमावृत्त आदित्ये कसं वा मणिं वा परिमृज्य प्रतिस्वरे

यत्र शुष्कगोमयमसंस्पर्शयन्धारयति तत्प्रदीप्यते सोऽयमेव सम्पद्यते । अथाप्याह वै-
श्वानरो यतते सूर्येण (ऋ० १ । ६८ । १) इति । न च पुनरात्मनात्मानं
संयततेऽन्येनैवान्य संयतत इत इममादधात्यमुतोऽमुप्य रश्मयः प्रादुर्भवन्तीतोऽस्याधिष्-
स्तयोर्भासोः संसङ्गं दृष्ट्वैवमवचयन् ॥

अथ यान्येतान्योत्तमिहानि सूक्तानि भागानि वा सावित्राणि वा सौर्याणि वा
पौष्णाणि वा वैष्णात्रानि वा वैश्वदेव्यानि वा तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादा अभविष्यन्ना-
दित्यकर्मणा चैनमस्तोष्यन्नित्युदेपीत्यस्तमेपीति विपर्येपीति । अग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु
वैश्वानरीयाः प्रवादा भवन्त्यग्निनकर्मणा चैनं स्तोतीति वहसीति पचसीति दहसीति ॥

यथो एतद्वर्षकर्मणा ह्येनं स्तोतीत्यस्मितन्नप्यतदुपपद्यते ॥

समानमेतदुदकमुच्चैत्यत्र चाहभिः-

भूमिं पुर्जन्त्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः ॥

ऋ० १ । १६४ । ५१ ॥

इति सा निगदक्याख्याता ॥ २३ ॥ ३ ॥

इति प्रथमाऽध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

अथ सप्तमः पादः ॥

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वर्साना दिवमुत्पतन्ति ।
त आ बवृत्रन्तसर्दनादृतस्यादिद्यूतेन पृथिवी व्युद्यते ॥ ऋ०
१ । १६४ । ४७ ॥

कृष्णं निरयणं रात्रिरादित्यस्य हरयः सुपर्णा हरणा आदित्यरश्मयस्ते यदासु-
तोऽर्वाञ्चः पर्यावर्तन्ते सहमथानाहुदकस्यादित्यादथ घृतनोदकेन पृथ्वी व्युद्यते ।
घृतमित्युदकनाम जिघत्सं सिञ्चतिकर्मणाः । अथापि ब्राह्मणं भवत्यग्निर्वा इतो वृष्टिं
ममीरयति धामच्छदिव खलु वै भूत्वा वर्षति मरुतः सृष्टां वृष्टिं नयन्ति । यदा
खलु वा असावादित्यो न्यहरश्मिभिः पर्यावर्तन्तेऽथ वर्षतीति । यथो एतद्रोहा-
त्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षित इत्याम्नायचनादंतद्भवति ॥

यथो एतद्वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवतीत्यनिर्वचनं कपालानि भवन्त्यस्ति हि
सौर्यं एककपालं पञ्चकपालञ्च । यथो एतद् ब्राह्मणं भवतीति षट्भक्तिवादीनि हि
ब्राह्मणानि भवन्ति पृथिवी वैश्वानरः सवत्सरो वैश्वानरो ब्राह्मणो वैश्वानर इति । यथो
एतन्निविस्सौर्यवैश्वानरो भवतीत्यस्यैव सा भवति । यो विद्भ्यो मानुषीभ्यो दीदेदि-
त्येव हि विद्भ्यो मानुषीभ्यो दीप्यते । यथो एतच्छान्दोमिरु सूक्तं सौर्यवैश्वानरं
भवतीत्यस्यैव तद्भवति । जमदग्निभिराहुत इति । जमदग््नयः प्रजमित्राग्नेयो वा

प्रञ्जयति तन्मयो वा तेरभिहुतो भवति । यथो एतद्विष्ण्वन्तीयं सूक्तं (ऋ० ३० । ८८)
सौर्यवैश्वानरं भवतीत्यस्यैव तद्भवति ॥ २४ ॥ १ ॥

हविष्पान्तमजरं स्वविदि दिविस्पृश्याहुतं जुष्टमग्नौ । तस्य भर्मणे
भुवनाय देवा धर्मणे कं स्वधयापप्रथन्त ॥ ऋ० १० । ८८ । १ ॥

हविर्यत्पानीयमजरं सूर्यविदि दिविस्पृश्याहुतं जुष्टमग्नौ तस्य भर्णाय च भावनाय
च धारणाय चनेभ्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्यो देवा इगमग्निमन्त्रेनापप्रथन्त अधाप्याह ॥ २५ ॥ २ ॥

अपामुपस्थे महिषा अष्टभ्यत विशो राजानमुप तस्थु-
र्भृग्मियम् । आ दूतो अग्निमभरद्विवस्वतो धैश्वानरं मा-
तरिश्वा परावतः ॥ ऋ० ६ । ८ । ४ ॥

अपामुपस्थ उपस्थाने महत्पन्तरिज्ञाजोऽ आसीना महान्त इति वागृद्धनं माध्यमि-
का देवगणा विश इव राजानमुपतस्थुर्भृग्मियमृग्मन्तमिति वाचनीयमिति वा पूजनीय-
मितिवाहस्यं दूतो देवानां विवस्वत आदित्याद्विवस्वान्विवासनयान् । प्रेरितवतः परा-
गताद्वास्याग्नेर्वैश्वानरस्य भातरिश्वानमाहर्तागमाह । मातरिश्वा वायुमार्तयन्तर्गिद्धो
श्चसिति मातर्यश्चनेतीति वा । अथैनमेताभ्यां सर्वाणि स्थानान्यभ्यापादं स्तोति
॥ २६ ॥ ३ ॥

मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् ।
मायामू तु यज्ञियानामेतामपो यत्तर्णिश्चरति प्रजानन् ॥ ऋ०
१० । ८८ । ६ ॥

मूर्धा मूर्तमस्मिन्धीयते मूर्धा यः सर्वेषां भूतानां भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो
जायते प्रातरुद्यन्त एव । प्रजा त्प्रेता मभ्यन्ते यज्ञियानां देवानां यज्ञसम्पाद्विनामपो
यत्कर्म चरति प्रजानन्तसर्वाणि स्थानान्यनुसञ्चरति त्वरमाणाः । तस्योत्तरा भूयसे
निर्वचनाय ॥ २७ ॥ ४ ॥

स्तोमेन हि दिवि देवासो अग्निमजीजनञ्छक्तिभी
रोदासिप्राम् । तमूं अकृणवन्त्रेधा भुवे कं स आपर्धीः पच-
ति विश्वरूपाः ॥ ऋ० १० । ८८ । १० ॥

स्तोमेन यं हि दिवि देवासो अग्निमजजनयञ्छक्तिभिः कर्मभिर्द्यावापृथिव्योरपूरुगां
तमकुर्वन्त्रेधाभावांय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपृणिः । यदस्य दिवि तृतीयं तद-
साबादित्य इति हि प्रादाणं तदग्नीकृत्य स्तोति । अथैनमेतयादित्यो कृत्य स्तोति
॥ २८ ॥ ५ ॥

यदेदेनमदधुर्यज्ञियाभो दिवि देवाः सूर्यमादितेयम् ।
 यदा चरिष्णुमिधुनावभूतामादित्प्रापश्यन्भुवनानि विश्वा ॥
 ऋ० १० । ८८ । ११ ॥

यदेनमदधुर्यज्ञिया सर्वे दिवि देवा सूर्यमान्तिेयमदिते पुत्र यदा चरिष्णु मिधुनो
 प्रादुरभूता सर्वदा सहचारिष्णावुपाश्नादित्यश्च । मिधुनो फरमान्निनोति श्रयतिकर्मा
 थु इति नामकरणास्थकारो वा नयति परो वनिर्वा समाश्रितावन्योन्य नयतो वनुतो
 वा । मनुष्यमिधुनावप्यतरमादेव मेथन्तावन्यो-य वनुत इति वा श्रथैतमेतयाग्नीकृत्य
 स्तोति ॥ २६ ॥ ६ ॥

यत्रा वदेते अक्षरं परश्च यजन्पोः कतरो नो नि वेद ।
 आ शेकुरित्संधुमादं सखायो नचन्त यज्ञं क इदं वि वोचत् ॥
 ऋ० १० । ८८ । १७ ॥

यत्र विदेते दैव्यो होताराय चाग्निरसौ च गध्यम कतरो नो यहे भूयो
 वेदेत्याशकनुवन्ति तत्सहमदन समाख्याना ऋत्विजस्तेषा यज्ञ समश्नुवानाना को न
 इद विवक्षयतीति । तस्योत्तरा भूयसे निर्देचणाय ॥ ३० ॥ ८ ॥

यात्रन्मात्रमुपसो न प्रतीकं सुपर्ययोः वसते मातरिश्वः ।
 तावद्दधास्युपं यज्ञमायन्त्राह्यसो होतुरधरो निषीदन् ॥
 ऋ० १० । ८८ । १६ ॥

यावन्मात्रमुपस प्रत्यक्त भवति प्रतिदर्शयामिति वा । अस्त्युपमानस्य सम्प्रत्यर्थे
 प्रयोग इहेव निषीदति यथा । सुपर्य सुपतता एता रागयो वसते मातरिश्वर्ययो
 तिर्वर्णस्य तावदुपदधाति यक्षमागच्छन्प्रादाण्यो होतास्याग्नेर्होतुरधरो निषीदन् । होतृ
 जपस्त्वयागिर्वागारीयो भवति । देव सनितरेतं त्वा वृणतेऽग्निं होत्राय सह
 पित्रा वैश्वानरेण (आ० श्रौ० १ । ३ । २३) इति । इगमत्रागिं सवितारमाद्
 सर्वस्य प्रसन्नितार गध्यम वोचम वा पितरम् । यस्तु सूक्त भजन यस्मै हविर्निष्प्यतेऽय
 मेव सोऽगिर्वेधागरो निपासमयैव उत्तर ज्योतिषी एतेन तामधयेन भजेत ॥ ३१ ॥ ६ ॥

इति प्रथमाऽध्यायस्य सप्तमः पादः ॥

समाप्तश्चायमध्यायः ॥

निरुक्ते सप्तमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

अथ द्वितीयाऽध्यायारम्भः ॥

तत्र प्रथमः पादः ।

द्रविणोदाः षस्माद्धनं द्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवन्ति षलं वा द्रविणं यदेनेनाभिद्रवन्ति तस्य दाता द्रविणोदाः तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

• द्रविणोदा द्रविणसो ग्रावहस्तासो अध्वरे ।
यज्ञेषु देवमीळते ॥ ऋ० १ । १५ । ७ ॥

द्रविणोदा यस्त्वं द्रविणस इति द्रविणसादिन इति वा द्रविणसानिन इति वा द्रविणसरत्स्मात्पिषत्विनि वा । यज्ञेषु देवमीळते । याचन्ति स्तुवन्ति बर्धयन्ति पूजयन्तीति वा ॥

तत्को द्रविणोदाः । इन्द्र इति क्रौष्टुकिः स षण्णधनयोर्दातृतमस्तस्य च सर्वा षण्णकृतिरोजसो जातमुत मन्य एनम् (ऋ० १० । ७३ । १०) इति चाह । अथाप्यग्निं द्राविणोदसमाहैष पुनरेतस्माज्जायते । यो अश्विनोरन्तरग्निं जजान (ऋ० २ । १२ । ३) इत्यपि निगमो भवति । अथाप्यृतुयाजेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपानमिति भवति । अथाप्येनं सोमपानेन स्तोति । अथाप्याह द्रविणोदाः पिषतु द्राविणोदसः- (ऋ० २ । ३७ । ४) इति ।

अथमेवाग्निर्द्रविणोदा इति शाकपूणिराग्नेयैव्वेव हि सूत्रेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति । देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् (ऋ० १ । ६६ । १) इत्यपि निगमो भवति । यथो एनत्स षण्णधनयोर्दातृतम इति सर्वासु देवतास्वैरवर्यं विद्यते । यथो एतद्रोजसो जातमुत मन्य एनमिति चाहेत्ययमप्यग्निरोजसा षलेन मध्यमानो जायते तस्मादेनमाह सहसस्पृशं, सहसः सूनुं, सहसो यद्गुम् । यथो एतदर्निं द्राविणोदसमाहेत्यृत्विजोऽत्र द्रविणोदस उच्यन्ते हविषो दाताररते चैनं जतयन्ति । ऋषीणां पुत्रो अधिराज एष इत्यपि निगमो भवति । यथो एतत्तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपानमिति भवतीति भक्तिमात्रं तद्भवति यथा वायज्यानीति सर्वेषां सोमपात्राणाम् । यथो एतत्सोमपानेनैनं स्तोतीत्यग्निं उच्येतदुपपद्यते । सोमं पिब मन्दसानो गणाश्रिभिः (ऋ० ५ । ६० । ८) इत्यपि निगमो भवति । यथो एतद् द्रविणोदाः पिषतु द्राविणोदस इत्यस्यैव तद्भवति ॥२॥

मेघन्तु ते वह्नयो येभिरीयन्तेऽरिषण्मन्वीळयस्वा वन-
स्पते । आचूपां धृष्णो अभिगूर्या त्वं नेष्ट्रात्सोमं द्रविणोदः
पिबं ऋतुभिः ॥ ऋ० २ । ३७ । ३ ॥

मेघन्तु ते वह्नयो वोढारो चैर्यास्यरिष्यन्दृढीभवाचूय धृष्णो अभिगूर्य त्वं नेष्ट्री-
याद्विषययात् । धिष्णो धिषण्यो त्रिपणाभवः । धिषणा वाग्धिषेधात्यर्थे धीसादिनी
वा धीसानिनीति वा । वनस्पत इत्येनमाहैष हि वनानां पाता वा पालयिता वा ।
वनं वनोतेः । पिषतुभिः काले ॥ ३ ॥

इति द्वितीयाऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

अथात आप्रियः ॥ आप्रियः कस्मादाप्नोतेः प्रीणातेर्वा । आप्रीभिराप्रीणाति
(ऐ० ब्रा० २ । ४) इति ब्राह्मणम् । तासामिध्मः प्रथमागामी भवतीध्मः समिन्धनात् ।
तस्यैषा भवति ॥ ४ ॥ १ ॥

समिद्धो अथ मनुषो दुरण्ये देवो देवान्यजसि जातवेदः ।

आ च वहं मित्रमहश्चिकित्वां त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः ॥

ऋ० १० । ११० । १ ॥

समिद्धोऽथ मनुष्यस्य मनुष्यस्य गृहे देवो देवान्यजसि जातवेद आ च वह
मित्रमहश्चिकित्वांश्चेतनावांस्त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः प्रवृद्धचेताः । यज्ञेध्म इति
कात्थक्योऽग्निरिति शाकपूणिः ॥

तनूनपादाज्यं भवति नपादित्यनन्तराया प्रजाया नामधेयं निर्याततमा भवति
गौरत्र तनूरुच्यते ततो अस्या भोगास्तस्याः पयो जायते पयस आज्यं जायते ।
अग्निरिति शाकपूणिरायोऽत्र तन्व उच्यन्ते तता अन्तरिक्षे ताभ्य ओषधिनस्पतयो
जायन्त ओषधिवनस्पतिभ्य एष जायते । तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥ २ ॥

तनूनपात् पथ ऋतस्य यानान्मध्वां समञ्जन्त्स्वर्दयां
सुजिह्व । मन्मानि धीभिरुत यज्ञमून्धन्वेवत्रा दंक्-
ण्णध्वरं नः ॥ ऋ० १० । ११० । २ ॥

तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्यद्दस्य यानान्मधुना समञ्जन्त्स्वदय फलयाणा-
जिह्व मननानि च नो धीभिर्घ्नं च समर्धय देवाञ्चो यद्गं गमय ॥

नराशंसो यद्ग इति कात्थस्यो नरा अस्मिन्नासीनाः शसन्ति । अग्निरिति शा-
फपूयिनैः प्रशस्यो भवति । तस्यैषा भवति ॥ ६ ॥ ३ ॥

नराशंसस्य महिमानमेपासुपं दतोपाम यजुतस्य यज्ञैः ।
ये सुकृतवः शुचयो धियुन्धा स्वदान्ति देवा उभयानि
हव्या ॥ ऋ० ७ । २ । २ ॥

नराशंसस्य महिमानमेपासुपस्तुमो यज्ञियस्य यज्ञैरे सुकर्माणः शुचयो धियं धार-
यितारः रादयन्तु देवा उभयानि हवींषि सोमं चेतगणि चेति वा तान्त्राणि चानापि-
फानि चेति वा ॥

ईह ईष्टे स्तुतिकर्मण इ-धतेर्ना । तस्यैषा भवति ॥ ७ ॥ ४ ॥

आजुह्वान ईडयो वन्द्यश्चा चाहाग्ने वभुभिः सजोपाः ।
स्वं देवानामसि चह्व होता स एनान्यक्षीपतो यजीयान् ॥
ऋ० १० । ११० । ३ ॥

शाहूयमान ईजितव्यो वन्दितव्यश्चायाहग्ने वभुभिः सहजोपणस्त्वं देवानामसि
यह्व होता । यह्व इति महतो नामधेय चातश्च हूतश्च भवति । स एनान्यक्षीपितो
यजीयान् । इपित, प्रेपित इति वाधीष्ट इति वा यजीयान्यष्टतरः ॥

वर्हिः परिषर्हणात् । तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥ ५ ॥

प्राचीनं वर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते
अग्ने अहाम् । व्यु प्रथते वितरं वरीयो देवभ्यो अदितये
स्योनम् ॥ ऋ० १० । ११० । ४ ॥

प्राचीनं वर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वसनायास्या प्रवृज्यतेऽग्रहनां वर्हिः पूर्वाह्नो
तद्विप्रथने वितर विस्तीर्णतरमित वा वरीयो वरतरमुत्तर वा देवभ्यश्चादितये च
स्योनम् । स्योनमिति सुरनाम स्यतेवरयन्त्येतत्सेवितव्यं भवतीति वा ॥

द्वारो जपतेर्वा द्ववतेर्वा वारयतेर्वा । तासामेषा भवति ॥ ६ ॥ ६ ॥

उचस्वतीरुर्विया वि श्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः
शुभमानाः । देवीर्द्वारो वृहतीर्विश्वमिन्वा देवभ्यो भवत
सुप्राययाः ॥ ऋ० १० । ११० । ५ ॥

व्यरुचनवत्य वृहत्वेन विश्रयन्तां पतिभ्य इव जाया ऊरू मैथुने धर्मे शुशोभि-
पमाणाः । वरतममङ्गमूर्ख । देव्यो द्वारो बृहत्स्यो महत्स्यो विश्रमिन्वा विश्रमाभिरेति ।
यज्ञे गृहद्वार इति कात्थन्योऽग्निरिति शाकपूणि ॥

उपासानक्तोपाश्च नक्ता चोपा व्याख्याता । नक्तेति रात्रिनामानक्ति भूतान्यव-
श्यायेनापि वा नक्ताव्यक्तयेणा । तयोरेषा भवति ॥ १० ॥ ७ ॥

आ सुष्वयन्ती यज्ञे उपांके उपासानक्ता सदतां नि
योनी । दिव्ये योषणे बृहती सुहृत्सु अग्निश्रियं शुक्रपिशं
दधाने ॥ ऋ० १० । ११० । ६ ॥

सेष्मीयमाणे इति वा सुष्वापयन्त्याविति वा सीदतामिति वा न्यासीदतामिति
वा यज्ञिये उपकान्ते दिव्ये योषणे बृहत्स्यो महत्स्यो सुहृत्सु सुगोचने अग्निदधाने शुक्रपेशसं
श्रियम् । शुक्रं शोचतेऽर्जलतिकर्मणः । पेश इति रूपनाम पिशनेर्धिपिशितं भवति । देव्या
होतारा देव्यो होतारावयं चाग्निरसौ च मध्यमः । तयोरेषा भवति ॥ ११ ॥ ८ ॥

देव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमाना यज्ञं मनुषो
यज्ञध्वे । प्रचोदयन्ता विदथेषु कारु प्राचीनं ज्योतिः
प्रदिशां दिशन्ता ॥ ऋ० १० । ११० । ७ ॥

देव्यो-होतारो प्रथमो सुवाचो निर्मिमानो यज्ञं मनुष्यस्य मनुष्यस्य यजनाय ।
प्रचोदयमानो यज्ञेषु कर्तारो पूर्वस्या दिशि यष्टव्यमिति प्रदिशन्तौ ॥

तिस्रो देवस्तिस्रो देव्यः । तासामेषा भवति ॥ १२ ॥ ९ ॥

आ नो यज्ञं भारती तूर्यमेत्विळा मनुष्वद्विह चेतयन्ती ।
तिस्रो देवीर्द्विर्हिरेदं स्योनं सरस्वती स्वर्षसः सदन्तु ॥
ऋ० १० । ११० । ८ ॥

एतु नो यज्ञं भारती क्षिप्रम् । भरत आदित्यस्तस्य भाः । इजा च मनुष्यवद्विह
चेतयमाना तिस्रो देव्यो बर्हिरेदं सुखं सरस्वती च सुकर्माणा आसीदन्तु । त्वष्टा
तूर्णामरनुत इति नैरुक्तास्त्वियेर्वा स्याद् दीप्तिकर्मणास्त्वक्तैर्वा स्यात्करोत्तिकर्मणः ।
तस्येषा भवति ॥ १३ ॥ १० ॥

य इमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरपि शब्दुवनानि विश्वा ।
तमद्य होतरिपितो यजीयान्देवं स्वष्टारमिह यच्चि विद्वान् ॥
ऋ० १० । ११० । ६ ॥

य इमे द्यावापृथिव्यौ जनयित्री रूपैः करोद्भूतानि च सर्वाणि तमद्य होतरि-
पितो यजीयान्देवं स्वष्टारमिह यज विद्वान् । माध्यमिह स्वष्टारमिहोर्मध्यमे च स्थाने
समाप्ततोऽग्निरिति शाकपूणि । तस्यैषापरा भवति ॥ १४ ॥ ११ ॥

आविष्टयो वर्धते चारुवासु जिह्वानामूर्ध्वः स्वयंशा उप-
स्थे । उभे स्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात्प्रतीची सिंहं प्रति जो-
पयेते ॥ ऋ० १ । ६५ । ५ ॥

आत्रिरावेदनात्तस्यो वर्धते चारुवासु । चारुचरते जिह्व । जिह्वीते रूर्ध्वं उच्छिन्नो
भवति स्वयंशा आत्मयशा उपस्थ उपस्थाने । उभे स्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात् । प्रतीची
सिंहं प्रति जोपयेते । द्यावापृथिव्याविनि वाहोरात्रे इति वारुणी इति वा प्रत्यक्ते
सिंहं सहनं प्रत्यासेवेते ॥ १५ ॥ १२ ॥

इति द्वितीयऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

वनस्पतिर्व्याख्यात (८ । ३) । तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥ १ ॥

उपावं सृजु रमन्यासमञ्जन्देवानां पार्थ ऋतुथा हवींषिं ।
वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः स्वदन्तु हव्यं मधुना
घृतेन ॥ ऋ० १० । ११० । १० ॥

उपावसृजात्मनात्मानं समञ्जन्देवानामन्नमृताघृतौ हवींषि कालेकाले । वनस्पति
शमिता देवो अग्निरित्येते त्रयः स्वदन्तु हव्यं मधुना च घृतेन च । तत्को वनस्पति ।
यूप इति कात्थक्योऽग्निरिति शाकपूणि । तस्यैषापरा भवति ॥ १७ ॥ २ ॥

अञ्जन्ति त्वामध्वरे देव्यन्तो वनस्पते मधुना
 दैव्येन । यदूर्ध्वं स्थिता द्रविणह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातु-
 रस्या उपस्थे ॥ ऋ० ३ । ८ । १ ॥

अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवान्कामयमाना वनस्पते मधुना दैव्येन च घृतेन च ।
 यदूर्ध्वं स्थास्यसि द्रव्यानि च नो दास्यसि यद्वा ते कृत क्षयो मातुरस्या उपस्थ
 उपस्थाने । अग्निरिति शाकपूणि । तस्यैवापरा भवति ॥ १८ ॥ ३ ॥

देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्णं प्रदिवस्ते अर्थम् ।
 प्रदक्षिणिद्रशनया नियूर्य ऋतस्य वक्षि पथिभी रजिष्ठेः ॥
 मै० सं० ४ । १३ । ७ ॥

देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्णं ऋतपर्णापि वोपमार्थं स्याद्विरण्यवर्णपर्थेति
 प्रदिवस्ते अर्थं पुराणस्ते सोऽर्थो यं ते प्रब्रूमो यज्ञस्य वह पथिभी रजिष्ठेऽञ्जुतमैः
 रजस्वजतमैस्तपिष्ठतमैरिति वा । तस्यैवापरा भवति ॥ १६ ॥ ४ ॥

वनस्पते रशनया नियूर्य पिष्टतमया वयुनानि विद्वान् ।
 वह देवत्रा दिधिपो हवींषि प्रच दातारममृतेषु वोचः ॥
 मै० सं० ४ । १३ । ७ ॥

वनस्पते रशनया नियूर्य सुरूपतमया वयुनानि विद्वान् प्रज्ञानानि प्रज्ञानन्वह
 देवान् यज्ञे दातुर्हवींषि प्रब्रुहि च दातारममृतेषु देवेषु ॥

स्वाहाकृतय स्वाहेत्येतत्सु आहेति वा स्वा वागाहेति वा स्वं प्राहेति वा स्वाहुतं
 हविर्जुहोतीति । तासामेवा भवति ॥ २० ॥ ५ ॥

सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः ।
 अस्य द्योतुः प्रदिश्यृतस्य वाचि स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः ॥
 ऋ० १० । ११० । ११ ॥

सद्यो जायमानो निरमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाम्यस्य द्योतु प्रदिश्यु-
 तस्य वाच्यास्ये स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवा इति यजन्ति ॥

इतीमा आप्रीदेवता अनुक्रान्ताः । अथ क्रिदेवता प्रयाजानुयाजा । आग्नेया
 इत्येके ॥ २१ ॥ ६ ॥

प्रयाजान्मे अनुयाजाँश्च केवलानूर्जस्वन्तं हविषो दत्त
भागम् । घृतं चापां पुरुषं चौर्षधीनामग्नेश्च दीर्घमायुरस्तु
देवाः ॥ ऋ० १० । ५१ । ८ ॥

तव प्रयाजा अनुयाजाँश्च केवल ऊर्जस्वन्तो हविषः
सन्तु भागाः । तवाग्ने यजोऽयमस्तु सर्वस्तुभ्यं नमन्तां
प्रदिशश्चतस्रः ॥ ऋ० १० । ५१ । ९ ॥

आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा इति च ब्राह्मणम् । छन्दोदेवता इत्य-
परं छन्दोमि वै प्रयाजाश्छन्दोऽयनुयाजा इति च ब्राह्मणम् । ऋतुदेवता इत्यपरमृतवो
वै प्रयाजा ऋतवोऽनुयाजा इति च ब्राह्मणम् । पशुदेवता इत्यपरं पशवो वै प्रयाजाः
पशवोऽनुयाजा इति च ब्राह्मणम् । प्राणदेवता इत्यपरं प्राणा वै प्रयाजाः प्राणा वा
अनुयाजा इति च ब्राह्मणम् । आत्मदेवता इत्यपरमात्मा वै प्रयाजा आत्मा वा
अनुयाजा इति च ब्राह्मणम् । आग्नेया इति तु स्थितिः । भक्तिमात्रमितरत् । किम-
र्थं पुनरिदमुच्यते । यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वपट्करिष्यन्निति
ह विश्वायते ॥ तान्येतान्येकादशाग्नीसूक्तानि । तेषां वासिष्ठमात्रेयं वाच्युश्वं गार्स-
मदमिति नाराशंसवन्ति मैथानिधं दैर्घतमसं प्रैषिकमित्युभयवन्त्यतोऽन्यानि तनून-
पात्वन्ति ॥ २२ ॥ ७ ॥

इति द्वितीयाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

समाप्तश्चायमध्यायः ॥

निरुक्त अष्टमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

अथ तृतीयाऽध्यायारम्भः ॥

तत्र प्रथमः पादः ॥

अथ यानि पृथिव्यायत्नानि सत्वानि स्तुतिं लभन्ते ता-यतोऽनुकृमिष्याम ।
तेषामरव प्रथमागामी भवति । अत्रोच्यारुयात् (२ । २७) । तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

अश्वो वोळ्हा सुखं रथं हसनामुपमन्त्रियाः । शेषो रोम-
गवन्तो भेदो वारिन्मयडूक इच्छति इन्द्रायेन्द्रो परि खव ॥

ऋ० ६ । ११२ । ४ ॥

अथो वोढा सुख वोढा रथ वोढा । सुखमिति कल्याणानाम कल्याण पुण्य
सुहित भवति सुहित गम्यतीति वा । हसिता वा पाता वा पात्रयिता वा । शेषमृच्छतीति
वारि वारयति ॥

मानो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ २ ॥

मानो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्र इभुक्षा मरुतः परिख्यन् ।
यद्वाजिनो देवजातस्य सप्ते प्रवक्षामो विदधे वीर्याणि ॥

ऋ० १ । १६२ । १ ॥

यद्वाजिनो देवजातस्य सप्ते सारण्यय प्रवक्षामो यक्षे विदधे वीर्याणि मानरत्व
मित्रन्व वरुणश्चार्यमा चायुश्च वायुरथन इन्द्रश्चोरुक्तयण इभुक्षा राजति वा मरुतश्च
परिख्यन् । शकुनि शक्नोत्युनेतुमात्मान शक्नोति त्रिभुमिति वा शक्नोति त्रिभु
मिति वा सर्वत शक्नोतिरिच्छति वा शक्नोतेवा । तस्यैषा भवति ॥ ३ ॥

कनिक्रदङ्गनुषं प्रक्षुणाण इयति वाचमरितेव नावम् ।
सुमङ्गलंश्च शकुने भवांसि मा त्वा का चिदभिभा विश्व्या
विदत् ॥ ऋ० २ । ४२ । १ ॥

न्यक्रदीङ्ग-म प्रक्षुणाणो यथास्य शब्दस्तथा नामेरयति वाचमीरयितेव नावम् ।
सुमङ्गलंश्च शकुने भव कल्याणमङ्गल । मङ्गल गिरतर्गुणात्यर्थं गिरत्यर्थानिति वाङ्गल
मङ्गल-मङ्गलयति पापकमिति नैरुक्ता मा गच्छत्विति वा । मा च त्वा का चिदभि-
भूति सर्वतो विदत् । गूत्समदमर्धमभ्युत्थितं कपिञ्जलोऽभिवराशे । तन्मिवादि य
परमवति ॥ ४ ॥

भद्रं वद दक्षिणतो भद्रमुत्तरतो वद ।

भद्रं पुरस्ताद्भो वद भद्रं पश्चात्कपिञ्जलतः ॥

इति सा निगदव्याख्याता । गृत्समदो गृत्समदनो गृत्स इति मेधाविनाम गृणातेः स्तुतिकर्मणः ॥

मण्डूका मञ्जूका मञ्जनान्मन्दतेर्वा मोदतिकर्मणो मन्दतेर्वा तृप्तिकर्मणः । मण्ड-
यतेरिति वैयाकरणा मण्ड एषामोक इति वा मण्डो मदेर्वा मुदेर्वा । तेषामेषा भवति ॥ ५ ॥

संवत्सरं शशयाना ब्राह्मणा व्रतचारिणः ॥

वाचं पर्जन्यजिन्वितां प्र मण्डूकां अवादिषुः ॥ ऋ० ७ ।

१०३ । १ ॥

संवत्सरं शिरयाना ब्राह्मणा व्रतचारिणोऽनुवाणा अपि धोपमार्थे स्याद् ब्राह्मणा
इव व्रतचारिण इति वाचं पर्जन्यप्रीतां प्रावादिपुर्मण्डूकाः । वसिष्ठो वर्षकामः पर्जन्यं
तुष्टाव तं मण्डूका अन्वमोदन्त स मण्डूकाननुमोदमानान्दृष्ट्वा तुष्टाव । तदभिवादि-
न्येषां भवति ॥ ६ ॥

उप प्र वद मण्डूकि वर्षमा वद तादुरि ।

मध्ये हृदस्य प्रवस्वं विगृह्य चतुरः पदः ॥ अथ० ४ ।

१५ । १४ ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥

अता अस्तुवत एनानिति वाभ्यश्नुवत एभिरिति वा । तेषामेषा भवति ॥ ७ ॥

प्रावेपा मां बृहतो मां दयन्ति प्रवातेजा हरिणो बध्नुताना ।

सोमस्येव मौजवत्स्य भक्षो विभीदको जागृविर्मह्यम-

च्छान् ॥ ऋ० १० । ३४ । १ ॥

प्रवेपिणो मा महतो विभीदकस्य फजानि मादयन्ति प्रवातेजाः प्रवयोमा हरियो
वर्षमानाः । हरियां निम्नं मृणातेरपार्या भवत्यपरता अस्मादोपधय इति वा । सोमस्येव
मौजवत्स्य भक्षः । मौजवतो मूजवति जानो मूजवान् पर्वतो रुक्जवान्मुञ्जो विमु-
च्यत इपीकयेपीकेपतेर्गतिकर्मणः इयमपीतरेपीकैतस्मादेव । विभीदको विमेदनाञ्जा-
गृविर्जागरणान्मह्यमचच्छदत् । प्रसंसतेयेना प्रथमया निन्दत्युत्तराभिर्नपेरकपरिपू-
स्यैतदार्थं वेदयन्ते ॥

प्रावाणो हन्तेर्वा गृणातेर्वा गृह्णातेर्वा तेषामेषा भवति ॥ ८ ॥

प्रेते वदन्तु प्र वयं वदाम् प्रावभ्यो वाचं वदता वद-
द्भयः । यदद्भयः पर्वताः साकमाशवः श्लोकं घोषं भरथेन्द्राय
सोमिनः ॥ ऋ० १० । ६४ । १ ॥

प्रवदन्त्वेते प्रवदाम वयं प्रावभ्यो वाचं वदत वदद्भयो यदद्भयः पर्वता अदग्गी-
याः सह सोममाशवः क्षिप्रकारिणः । श्लोक शृणोतेर्घोषो ध्रुयते । सोमिनो यूयं
- स्मेति वा सोमिनो गृहेष्विति वा ॥

येन नराः प्रशस्यन्ते स नाराशंसो मन्त्रस्तस्यैवा भवति ॥ ६ ॥

अमन्दान्स्तोमान्प्रभरे मनीषा सिन्धावधिं क्षियतो
भाव्यस्य । यो मे सहस्रममिमीत सवानतूर्तो राज्ञा श्रवं
इच्छमानः ॥ ऋ० १ । १२६ । १ ॥

अमन्दान्स्तोमान्वाजिशाननल्पान्वा । वालो बलवर्तो भर्तव्यो भवत्यम्ब स्मा अक्षं
भवतीति वाग्वास्मे वक्षं भवतीति वा वक्षो वा प्रतिषेधव्यवहित । प्रभरे मनीषया
मनस ईषया स्तुत्या महत्या वा सिन्धावधि निघसतो भाव्यव्यस्य राज्ञो यो मे सहस्र
निरमिमीत सवानतूर्तो राज्ञातूर्ण इति वात्वरमाण इति वा प्रशंसामिच्छमान ॥ १० ॥

इति तृतीयाऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

यज्ञसंयोगाद्राजा स्तुतिं लभेत राजसंयोगाद्युद्धोपकरणानि । तेषां रथः प्रथमागाभी
भवति । रथो रंहतेर्गतिकर्मण स्थिरतेर्वा स्याद्विपरीतस्य रममाणोऽस्मिस्तिष्ठतीति वा
रपतेर्वा रसनेर्वा । तस्यैवा भवति ॥ ११ ॥ १ ॥

वनस्पते वीड्डुङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः ।
गोभिः सन्नद्धो असि वीळयस्वास्थाता ते जयतु जेत्वानि ॥
ऋ० ६ । ४७ । २६ ॥

वनस्पते वृद्धाङ्गो हि भवास्मत्सखा प्रतरण सुवीरः कल्पाणवीरो गोभिः सन्नद्धो
असि वीलयस्वेति संस्तम्भस्वास्थाता ते जयतु जेतव्यानि ॥

दुन्दुभिरिति शब्दानुकरणां द्रुमो भिन्न इति वा दुन्दुभ्यतेर्वा र्याच्छब्दकर्मणः ।
तस्यैषा भवति ॥ १२ ॥ २ ॥

उपश्वासय पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रा ते मनुतां विष्टितं जगत् ।
स दुन्दुभे सज्जुरिन्द्रेण देवैर्दूराद्वीयो अप सध शत्रून् ॥
ऋ० ६ । ४७ । २६ ॥

उपश्वासय पृथिवी च दिवं च बहुधा ते धीपं मन्यता विष्टितं स्थावरं जगमं
च यत्स दुन्दुभे सहजोपया इन्द्रेण च देवैश्च दूराद् दूरतरमपसेध शत्रून् ॥

इषुधिरिपूर्णां निधानम् । तस्यैषा भवति ॥ १३ ॥ ३ ॥

बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्चा कृणोति समनावगत्य ।
इषुधिः साङ्गः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः ॥
ऋ० ६ । ७५ । ५ ॥

बहूनां पिता बहुरस्य पुत्र इतीपूनभिप्रैत्य प्रथमयत् इवापाविषमाणा शब्दानुकर-
णं वा । साङ्गः सचते, सपूर्वाद्वा किमतेः । पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूत इति व्याख्यातम् ॥

हस्तघ्नो हस्ते हन्यते । तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥ ४ ॥

अहिरिव भोगैः पर्यति वाहुं ज्यायां हेतिं पञ्चाभमानः ।
हस्तघ्नो विश्वां व्युनानि विद्वान्पुमान्पुमांसं परि पातु
विश्वतः ॥ ऋ० ६ । ७५ । १४ ॥

अहिरिव भोगैः परिवेष्टयति वाहुं ज्यायावधात्परित्रायमाणो हस्तघ्नः सर्वाणि
प्रजानानि प्रजानन्पुमान्पुरुमना भवति पुंसतेर्वा ॥

अभीशवो व्याख्यातः । तेषामेषा भवति ॥ १५ ॥ ५ ॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्र यत्र कामयते सुपारथिः ।
अभीशूनां महिमानं पनायत् मनः पश्चादनु यच्छन्ति
रथमयः ॥ ऋ० ६ । ७५ । ६ ॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरस्तात्मनो यत्र यत्र कामयते सुपारथिः तत्प्राणसा-
थिर्अभीशूनां महिमानं पूजयामि मनः परप्रासन्तोऽनुयच्छन्ति रथमयः ॥

धनुर्धन्यतेर्गनिकर्मणो दण्डकर्मणो वा धन्यन्त्यस्मादिषाः । तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥ ६ ॥

धन्वना गा धन्वनाजि जयेम धन्वना तीष्ठाः समदो जयेम ।
धनुः शत्रोरपक्रामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥

ऋ० ६ । ७५ । २ ॥ -

इति सा निगदव्याख्याता । समदः समदो वात्ते सम्मदो वा मदते ॥

ज्या जयतेर्वा जिनातेर्वा प्रजावयतीपनिति वा । तस्या एषा भवति ॥ १७ ॥ ७ ॥

वृद्धन्ती वेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिष्वजाना ॥
योषेव शिङ्क्ते वितताधि धन्वञ्ज्या इयं समने पारयन्ती ॥

ऋ० ६ । ७५ । ३ ॥

वृद्धन्तीवागच्छती कर्णं प्रियमिय सखायमिपुं परिष्वजमाना योषेव शिङ्क्ते
शब्दं करोति वितताधि धनुषि ज्येय समने सङ्ग्रामे पारयन्ती पारं नयन्ती ॥

इपुरिपतेर्गतिकर्मणो वधकर्मणो वा । तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥ ८ ॥

सुपर्णं वस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः सन्नद्धा पततिप्रसूता ।
यत्रा नरःसं च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषं वः शर्म यंसन् ॥

ऋ० ६ । ७५ । ११ ॥

सुपर्णं वस्त इति वाजानभिप्रेत्य मृगमयोऽस्या दन्तो मृगयतेर्वा गोभिः सन्नद्धा
पतति प्रसूतेति व्याख्यातम् (३ । ५) । यत्र नराः सन्द्रवन्ति च विद्रवन्ति च तत्रास्मभ्यमि-
षवः शर्म यच्छन्तु शरणां सङ्ग्रामेषु ॥

अश्वाजनी कशेत्याहु । कशा प्रकाशयति भयमश्वाय कृष्यतेर्वाणूभावाद्वाकूपुनः
प्रकाशयत्यर्थान्खशया क्रोशतेर्वा । अश्वकशाया एषा भवति ॥ १९ ॥ ९ ॥

आ जङ्घन्ति सान्वेषां जघनां उप जिघ्नते ।

अश्वजनि प्रचेतसोऽश्वान्तसमत्सु चोदय ॥ ऋ० ६ । ७५ । १३ ॥

आघ्नन्ति सान्वेषेण सरणानि सक्थीनि । सक्थि सक्तेरासक्तोऽस्मिन्कायः ।
जघनानि चोपघ्नति । जघनं जङ्घन्यते । अश्वजनि प्रचेतसः प्रवृद्धचेतसोऽश्वान्तस-
मत्सु सनरयोपु सङ्ग्रामेषु चोदय ॥

चक्षुरजमुदकरं वोक्करं वोर्ध्वखं वा । उरु मे हृषित्यग्रवीसदुलूखलमभवदुरु-
करं पैतदुलूखलमित्याचक्षते परोक्षेणेति च द्राक्ष्याम् । तस्यैषा भवति ॥ २० ॥ १० ॥

यच्चिद्धि त्वं गृहेष्टहं उलूखलक युज्यसे ।

इह शुभ्रत्तमं वदु जयतामिव दुन्दुभिः ॥ ऋ० १ । २८ । ५ ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ २१ ॥ ११ ॥

इति तृतीयाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

वृषभः प्रजां वर्पतीति यातिवृहति रेत इति वा तद्वृषभकर्मा वर्पत्यावृषभः ।
तस्यैवा भवति ॥ २२ ॥ १ ॥

न्यक्रन्दन्नपयन्तं एनममेहयन्वृषभं मध्यं आजेः ।

तेन सूभ्रं शतधंसहस्रं गवां मुद्गलः प्रधने जिगाय ॥

ऋ० १० । १०२ । ५ ॥

न्यक्रन्दन्नपयन्तं एनमिति व्याख्यातममेहयन्वृषभं मध्यं आजेरानपनस्था
जवनस्येति वा तेन सं सूभ्रं राजानम् (भ्रंभनिरत्तिकर्मा) तद्वा सूभ्रं सहस्रं गवा
मुद्गलः प्रधने जिगाय । प्रधन इति सङ्ग्रामनाम प्रकीर्णान्यस्मिन्धनानि भवन्ति ॥

दुषणो द्रुमयो घणः । तत्रेतिहासमाचक्षते—मुद्गलो भास्वरव ऋषिर्धृषभं च द्रु-
घणं च युक्त्वा सङ्ग्रामे व्यवहृत्याजि जिगाय । तदभिवादिष्येपर्भवति ॥ २३ ॥ २ ॥

इमं तं पश्य वृषभस्य युञ्जं काष्ठाया मध्ये द्रुघणं शयानम् ।

यने जिगाय शतधंसहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु ॥

ऋ० १० । १०२ । ६ ॥

इमं तं पश्य वृषभस्य सहस्रं काष्ठाया मध्ये द्रुघणं शयानं येन जिगाय शत-
धंसहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु । पृतनाज्यमिति सङ्ग्रामनाम पृतनानामजनाद्वाक-
यनाद्वा । मुद्गलो मुद्गवात् मुद्गिलो वा मदनं गिलतीति वा मद्गुगिलो वा
मुद्गुगिलो वा । भास्वरवो भृम्यरवस्य पुनो भृम्यरवो भृम्योऽस्वारवा ध्रुवभग्नाद्वा ।
पितुरित्यमनाम पातेर्वा पियतेर्वा प्यायतेर्वा तस्यैवा भवति ॥ २४ ॥ ३ ॥

पितुं नु स्तोत्रं महो धर्माणां तविधीम् ।

यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विष्वमर्दयत् ॥ ऋ० १ । १८७ । १ ॥

तं पितुं स्तौमि महतो धारयितार बलस्य तविपीति बलनाम तवतेर्वा वृद्धिकर्मण
यस्य त्रित ओजसा बलेन त्रितस्त्रिस्थान इन्द्रो वृत्रं विपर्वाणं व्यर्दयति ॥

नद्यो व्याख्याताः (२ । ३४) । तासामेवा भवति ॥ २५ ॥ ४ ॥

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचत्ता परुष्ण्या
असिक्न्या मरुद्बुधे वितस्तयार्जीकीये शृणुह्या सुपोमया ॥

श्रु० १० । ७५ । ५ ॥

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि परुष्ण्या स्तोममासेवध्वमसिक्न्या च
सह मरुद्बुधे वितस्तया चार्जीकीय आशृणुहि सुपोमया चेति समस्तार्थः । अथैकप
दनिरुक्तम् । गंगा गमनाद्यमुन् प्रयुवति गच्छतीति वा प्रवियुतं गच्छतीति वा । स
रस्वती सर इत्युदकनाम सतैस्तद्वती । शुतुद्री शुद्राविणि क्षिप्रद्राविएयाशु तुल्येव
द्रवतीति वा । इरावती परुष्ण्यात्याहु, पर्णवती भास्वती कुटिलगामिनी । असिक्न्य-
शुक्लासिता सितमिति वर्णनाम तत्प्रतिषेधोऽसितम् । मरुद्बुधाः सर्वा नद्यो परुत एना
वर्धयन्ति । वितस्ता विदग्धा विवृद्धा महाकृत्वा । आर्जीकीयां विपाडित्याहुर्भृजूक-
प्रभवा वर्जुगामिनी वा । विपाड्विपाटनाद्वा विपाशनाद्वा विप्रापणाद्वा पाशा अस्यो
व्यपारयन्त वशिष्ठस्य सुमूर्पतस्तस्माविपाडुच्यते पूर्वमासीदुरुञ्जिरा । सुपोमा सि-
न्धुर्देनामभिप्रसुवन्ति नद्य सिन्धुः स्यन्दनात् ॥

आप आप्नोते, तासामेवा भवति ॥ २६ ॥ ५ ॥

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन ।

सहै रणाय चक्षते ॥ श्रु० १० । ६ । १ ॥

आपो हि स्थ सुखभुवस्ता नोऽन्नाय धत्त महते च नो रणाय रमणीयाय च
दर्शनाय । ओषधय ओषद्वयन्तीति वीपत्येना धयन्तीति वा दोषं धयन्तीति वा ।
तासामेवा भवति ॥ २७ ॥ ६ ॥

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।

मने नु बभ्रूणामहं शतं धामानि सप्त च ॥ श्रु० १० । ६७ । १ ॥

या ओषधयः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रीणि युगानि पुरा मन्ये नु तद् बभ्रूणामहं
बभ्रूवर्णानां हरणानां भरणानामिति वा शत धामानि सप्त चेति । धामानि त्रयाणि
भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति । जन्मान्यत्राभिप्रेतानि सप्तशतं पुरुषस्य
मर्मणा तेष्वेना दपतीति वा ॥

रात्रिर्व्याख्याता (२ । १८) । तस्या एषा भवति ॥ २८ ॥ ७ ॥

आ रात्रिं पार्थिवं रजः पितुरंप्रापि धामभिः । दिवः
सदांसि बृहती वि तिष्ठस आ त्वेपं वर्त्तते तमः ॥

अध० १६ । ४७ । १ ॥

आपूपुरस्त्वं रात्रिं पार्थिवं रजः स्थानैर्मध्यमस्य दिवः सदांसि बृहती महती
वितिष्ठस आवर्त्तते त्वेपं तमोरजः ॥

अरण्यान्यरण्यस्य पत्न्यरण्यमपार्णं प्रामादरमणं भवतीति वा । तस्या एषा
भवति ॥ २६ ॥ ८ ॥

अरण्यान्यरण्यान्यसौ या प्रेव नश्यसि । कथा ग्रामं
न पृच्छसि न त्वा भीरिवि दिन्दती ॥ ऋ० १० ।

१४६ । १ ॥

अरण्यानीत्येनामामन्त्रयते यासावरण्यानि वनानि पराचीव नश्यसि कथं ग्रामं
न पृच्छसि न त्वा भीरिविन्दतीवेति । इयः परिभूयार्थे वा ॥

अद्वा अद्धानात् । तस्या एषा भवति ॥ ३० ॥ ६ ॥

श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धया हूयते हविः ।

श्रद्धां भगस्य मूर्धनि वचसा वेदयामसि ॥

ऋ० १० । १५१ । १ ॥

अद्वायाग्निः साधु समिध्यते श्रद्धया हविः साधु हूयते श्रद्धां भगस्य भागधेयस्य
मूर्धनि प्रधानारुगे वचनेनावेदयामः ॥

पृथिवी व्याख्याता (१ । १४) । तस्या एषा भवति ॥ ३१ ॥ १० ॥

इयोना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी ।

यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥ ऋ० १ । २२ । १५ ॥

मुखा नः पृथिवि भवानृक्षराः निवेशन्यक्षरः षण्टकं ऋच्छतेः । षण्टकः कंतपो
षा कृतन्तेषां षण्टतेषां स्याद्गणिकर्मण्यं सद्गततमो भवति । यच्छा नः शर्म शरण्यं
सर्वतः पृथु ॥

अप्वा व्याख्याता (६ । १२) । तस्या एषा भवति ॥ ३२ ॥ ११ ॥

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्वे परेहि ।
अभिप्रेहि निर्दह हृत्सु शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम् ॥
अ० १० । १०३ । १२ ॥

अमीषा चित्तानि प्रज्ञानानि प्रतिलोभयमाना गृहाणाङ्गान्यप्वे परेऽभिप्रेहि
निर्दहेषा हृदयानि शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा संसेव्यन्ताम् ॥

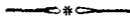
अग्नाय्यग्ने पत्नी । तस्या एषा भवति ॥ ३३ ॥-१२ ॥

इहेन्द्राणीमुप ह्वये वरुणानी स्वस्तये ।

अग्नार्थी सोमपीतये ॥ अ० १ । २१ । १२ ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ ३४ ॥ १२ ॥

इति तृतीयाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥

८

अथातोऽष्टौ द्वन्द्वानि ॥ अलृगजमुसल, अन्धूजन्त्याख्यातम् (६ । २०) ।

मुसल मुहु साम् । तयोरेषा भवति ॥ ३५ ॥ १ ॥

आयजी वाजसातमा ता ह्युच्चा विजर्भतः ।

हरी इवान्धाम्नि वक्तता ॥ अ० १ । २८ । ७ ॥

आयष्टये अज्ञाना सम्भक्ततमे ते ह्युर्ध्वेर्विद्विषेते हरी इवान्धानि भुञ्जाने । हविर्बाने
हविषा निधाने । तयोरेषा भवति ॥ ३६ ॥ २ ॥

आ वासुपस्थमद्रुहा देवाः सीदन्तु यज्ञियाः ।

इहाय सोमपीतये ॥ अ० २ । ४१ । २१ ॥

आसीदन्तु वासुपस्थमुपस्थानमद्रोग्धये इति वा यज्ञिया देवा यज्ञसम्पादिन इहाय
सोमपानाय ॥

यावापृथिव्यौ व्याख्याते । तयोरेषा भवति ॥ ३७ ॥ ३ ॥

धावा नः पृथिवी इमं सिधमद्य द्विविस्पृशम् ।

यज्ञं देवेषु चच्छताम् ॥ ऋ० २ । ४१ । २० ॥

धावापृथिव्यौ न इमं साधनमद्य द्विविस्पृशं यज्ञं देवेषु नियच्छताम् ॥

विपाद्भ्रुतुद्री व्याख्याते (६ । २४) । तयोरेषा भवति ॥ ३८ ॥ ४ ॥

प्र पर्वतानामुशती उपस्थावश्वे इव विविते हासमाने ।

गार्ध्वेव शुभ्रे मातरां रिहायो विपाद्भ्रुतुद्री पर्यसा जवेते ॥

ऋ० ३ । ३३ । १ ॥

पर्वतानामुपस्थादुपस्थानादुशत्यौ कामयमाने अश्वे इव विमुक्ते इति वा विपण्ये इति वा हासमाने हासति स्पर्धाया हर्षमायो वा । गार्ध्वविव शुभ्रे शोभने मातरो संरिहायो विपाद्भ्रुतुद्री पयसा प्रजाते ॥

आर्त्नी अर्हन्त्यौ वारय्यौ वारिषण्यौ वा । तयोरेषा भवति ॥ ३६ ॥ ५ ॥

ते आचरन्ती समनेव योषां मातेषु पुत्रं विभृतामुपस्थे । अप
शत्रून्विध्यतां संविदाने आर्त्नी इमे विष्फुरन्ती अमित्रान् ॥

ऋ० ६ । ७५ । ४ ॥

ते आचरन्त्यो समनसाविव योषे मातेषु पुत्रं विभृतामुपस्थे उपस्थानेऽपविध्यतां शत्रून्संविदाने आर्त्न्याविमे विघ्नत्यावमित्रान् ॥

शुनासीरो शुनो वायु शु एत्यन्तरिक्षे सीर. आदित्यः सरणात् । तयोरेषा भवति ॥ ४० ॥ ६ ॥

शुनासीराविमां वाचं जुषेथां यद्विवि चक्रथुः पर्यः ।

तेनेमामुप सिञ्चतम् ॥ ऋ० ४ । ५७ । ५ ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥

देवो जं प्री देव्यो जोषयिष्यौ धावापृथिव्याविति वाहोरात्रे इति सस्य च समाचेति कार्थक्य । तयोरेष सन्प्रेणो भवति ॥ ४१ ॥ ७ ॥

देवी जोषी वसुधित्नी ययोरन्पाघा द्वेषांसि यूयवदान्या । वसुधित्नु वार्यांसि यजमानाय वसुधने वसुधेष्य वीतायजं ॥ मै० सं० ४ । १३ । ८ ॥

देवी जोष्ट्री देव्यौ जोषयिष्यौ वसुधितौ वसुधान्यौ ययोरन्याघानि द्वेषोऽस्यवया-
वयत्यावहृत्यन्या वसुनि वननीयानि यजमानाय वसुधननाय च वसुधानाय च धीता
पिबेता कामयता वा । यजेति सम्प्रैप ॥

देवी ऊर्जाहुती देव्या ऊर्जाह्वान्यौ षावापुधिष्याविति वाहोरात्रे इति वा
सस्यं च समाचेति कात्थक्यः । तयोरेप, सम्प्रैषो भवति ॥ ४२ ॥ ८ ॥

देवी ऊर्जाहुती इषमूर्जमन्या वक्षत्सग्धि सपीतिमन्या
नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम पुराणेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती
ऊर्जयमाने अधातां वसुधने वसुधेयस्य वीतां यज ॥
मै० सं० ४ । १३ । ८ ॥

देवी ऊर्जाहुती देव्या ऊर्जाह्वान्यावन्नं च रसं चावहृत्यावहृत्यन्या सहजग्धि
च सहपीति चान्या नवेन पूर्वं दयमाना स्याम पुराणेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्ज-
यमाने अधाता वसुधननाय च वसुधानाय च धीता पिबेता कामयेता वा । यजेति
सम्प्रैप ॥ ४३ ॥ ६ ॥

इति तृतीयाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्चायमध्यायः ॥

निरुक्ते नवमाऽध्यायश्च समाप्तः ॥

श्रीशुभ

अथ चतुर्थाऽध्यायारम्भः ॥

तत्र प्रथमः पादः ॥

अथाता मध्यस्थाना देवताः । तासां वायुः प्रथमागामी भवति ।
वायुर्वातेर्बेनेर्वा स्यद्गतिकर्मणः । एनेरिति स्थौलाष्टीविरनर्थको वकारः । तस्यैषा
भवति ॥ १ ॥

वायवा याहि दर्शनेमे सोमा अरङ्कृताः ।

तेषां पाहि श्रुधी हवम् ॥ ऋ० १ । २ । १ ॥

वायवायाहि दर्शनीयेमे सोमा अरङ्कृता अरङ्कृतास्तेषां पिव शृणु नो हान-
मिति । कमन्यं मध्यमादेवमवचयत् । तस्यैषापरा भवति ॥ २ ॥

आसस्रायासः श्वसानमच्छेद्रं सुचक्रे रथ्यासो अश्वाः ।

अभि श्रव ऋज्यन्तो वहेयुर्नू चिधु वायोरमृतं वि वस्येत् ॥

ऋ० ६ । ३७ । ३ ॥

आसस्रायासोऽभिषलायमानमिन्द्रं कन्याणचक्रे रथे योगाय रथ्या अश्वा रथस्य
बोढार शृज्यन्त ऋजुगामिनोऽन्नमभिवहेयुर्नवं च पुगणं च । अथ इत्यन्ननाम श्रूयत
इति सतः । वायोश्वास्य भक्तो यथा न विदस्येदिति । इन्द्रगधानेरथ्येके नैपण्डुकं वायु-
कर्मोभयप्रधानेरथपरम् ॥

वरुणो वृणोतीति सतः । तस्यैषा भवति ॥ ३ ॥

नृचीनंवारं वरुणः कवन्धं प्रससर्ज रोवन्सी अन्तरिक्षम् ।

नेन विश्वस्य सुवन्स्य राज्ञा यवं न वृष्टिर्युनक्ति भूमं ॥

ऋ० ५ । ८५ । ३ ॥

नीचीनद्वारं वरुणः कवन्धं मेघम् । कवनमुद्रकं भवति तदस्मिन्धीयत उदकमपि
कवन्धमुच्यते षण्धिरनिभृतस्ये कमनिभृतं च । प्रसृजति द्यावापृथिव्यौ चान्तरिक्षं
च । महस्त्रेण तेन सर्वस्य भुवनस्य राजा यवमिव वृष्टिर्युनक्ति भूमिम् । तस्यैषापरा
भवति ॥ ४ ॥

तसू षु संमना गिरा पितॄणां च मन्मभिः ।

नाभाकस्य प्रशस्तिभिर्यः सिन्धूनामुपोदये सप्तस्वसा

स मध्यमो नभन्तामन्यके समे ॥ ऋ० ८ । ४१ । २ ॥

तं स्वभिष्टौमि समानया गिरा गीरया गुरुत्या पितॄणां च मननीयैः स्तोमैर्नाभाकस्य
प्रशस्तिभिः । ऋषिर्नाभाको बभूव । यः स्यन्दमानानामासामपामुपोदये सप्तस्वसार-
मेनमाह वाग्भिः स मध्यम इति निरुच्यतेऽथैष एव भवति । नभन्तामन्यके समे ।
मा भूवन्नन्यके समे ये नो द्विपन्ति दुर्धियः पापधियः पापसङ्कल्पाः ॥

रुद्रो रौतीति सतो रोरुयमाणो द्रवतीति वा रोदयतेर्वा । यदरुदत्तद्रुद्रस्य रुद्र-
स्वमिति काठकम् । यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रस्वमिति हारिद्रविकम् । तस्यैषा भवति ॥५॥

इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रेष्वे देवाय स्वधाठने ।

अषाढहाय सहमानाय वेधसे तिम्रायुधाय भरता
शृणोतु नः ॥ ऋ० ७ । ४६ । १ ॥

इमा रुद्राय दृढधन्वने गिरः क्षिप्रेष्वे देवायाज्ञवतेऽपाढायान्ये । सहमानाय
विधात्रे तिम्रायुधाय भरता शृणोतु, नस्तिगमं तेजतेरुत्साहकर्मणा आयुधमायोधनात् ।
तस्यैषापरा भवति ॥ ६ ॥

या ते दिष्टुदवस्तृष्टा दिवस्परे दमया चरति परि सा
वृषाक्नु नः । सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा मा नस्तोकेषु
तनयेषु रीरिषः ॥ ऋ० ७ । ४६ । ३ ॥

या ते दिष्टुदवस्तृष्टा दिवस्परे दिवोऽधि । विष्टुद् द्यतेर्वा द्युतेर्वा द्योततेर्वा । दम-
या चरति । दमा पृथिवी । तस्या चरति तया चरति विद्वमापयन्ती चरतीति वा
परिवृषाक्नु नः सा । सहस्रं ते स्वाप्तब्रचनभैपज्यानि मा नस्त्वं पुत्रेषु च पौत्रेषु च
रीरिषः । तोकं तुद्यतेस्तनयं तनोतेः अग्निरपि रुद्र उच्यते । तस्यैषा भवति ॥७॥

जराबोध तद्विविद्धि विशेविशे यज्ञियाथ ।

स्तोमं रुद्राय दृशीकम् ॥ ऋ० १ । २७ । १० ॥

जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्मणास्तां बोध तथा बोधयित्तरिति वा तद्विविद्धि तत्कुुरु मनुष्यस्य मनुष्यस्य यजनाय । स्तोमं रुद्राय दर्शनीयम् ॥

इन्द्र इरां दृणातीति वेगं ददातीति वेगं दधातीति वेगं दारयत इति वेरां धारयत इति वेन्दवे द्रवतीति वेःदौ रमत इति वेधे भूतानीति वा । तद्यदेन माणैः समैधंसनदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायते । इन्द्रं करणादित्याभयणा । इन्द्रं दर्शनादित्योपमन्यवः । इन्द्रतेर्वैश्वर्य्यकर्मणा इच्छन्तूणां दारयिता वा द्रावयिता वादरयिता च यज्वनाम । तस्यैवा भवति ॥ ८ ॥

अदंर्दुरुत्समसृजो वि खानि त्वमर्शावान्ब्रह्मधाना अरम्णाः ।
महान्तमिन्द्र पर्वतं वि यद्रः सृजो वि धारा अर्ब
दानवं हन् ॥ ऋ० ५ । ३२ । १ ॥

अदृणा उत्सम् । उत्स उत्तरणाद्दोत्सदनाद्दोत्स्यन्दनाद्दोनत्तेर्वा । व्यसृजोऽस्य खानि त्वमर्शावानर्श्वयत एतान्माभ्यमिकान्तसंस्त्यायान्वाबध्यमानानरम्णाः । रम्णातिः संयमनकर्मा विसर्जनकर्मा वा । महान्तमिन्द्र पर्वतं मेघं यद् व्यष्टयोर्ब्यसृजोऽस्य धारा अर्बहश्रेणं दानवं दानकर्माणम् । तस्यैवापरा भवति ॥ ९ ॥

यो जात एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान्क्रतुना पर्य-
भूपत् । यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृण्यस्य मह्नास
जनास इन्द्रः ॥ ऋ० २ । १२ । १ ॥

यो जायमान एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान्क्रतुना कर्मणा पर्यभवत्पर्यगृह्णात्पर्यरेत्तद्रत्यक्रामदिति वा यस्य यथाद् द्यावापृथिव्यावप्यधिभीतां नृण्यस्य मह्नास यज्ञस्य महस्त्वेन स जनास इन्द्र इत्यृपेहंष्टार्थस्य प्रीतिर्भवायारुन्यानसंयुक्ता ॥

पर्जन्यस्रृपेराद्यन्तविपरीतस्य तर्पयिता जन्यः परो जेता वा जनयिता वा प्रार्जयिता वा रसानाम् । तस्यैवा भवति ॥ १० ॥

वि वृक्षान्हन्त्युत हन्ति रक्षसो विश्वं विभाय

भुवनं महावधात् । उतानागा ईषते वृण्यर्पावतो यस्प-
र्जन्यं रतनयन्हन्ति दुष्कृतं ॥ ऋ० ५ । ८३ । २ ॥

विहन्ति वृत्तान्विहन्ति च रक्षांसि सर्वाणि चास्मान्भूतानि विभ्यति महावधा-म-
हा-णस्य वध । अप्यनपराधो भीत पलायते वर्षकर्मवतो यत्पर्जन्य रतनय-हन्ति
दुष्कृत पापवृत ॥

वृहस्पतिर्वृहत पाता वा पाजयिता वा । तस्यैवा भवति ॥ ११ ॥

अश्नापिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यं न दीन उदनिं क्षियन्तम् ।
निष्टज्जंभार चमसं न वृक्षाद्बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्यं ॥
ऋ० १० । ६८ । ८ ॥

अशनयता मेषनापिनद्ध मधु पर्यपश्यन्मत्स्यमिव दीन उदके निवसन्तम् ।
निर्गहार तच्चमसमिव वृक्षाद्यमस क्षम चमत्त्यरिमन्निति । वृहस्पतिर्विरवेणा शब्देन
निवृत्त्य ॥

ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मण पाता वा पलायिता वा । तस्यैवा भवति ॥ १२ ॥

अश्मास्यमन्नतं ब्रह्मणस्पतिर्मधुगारमभि यमोजसात्-
यात् । तमेव विश्वे पपिरे स्वर्दृशो बहु साकं सिन्धुत्स-
मुद्रिणम् ॥ ऋ० २ । २४ । ४ ॥

अशनयन्तमास्य-दनवन्तमवाति त ब्रह्मणस्पतिर्मधुगारमभि यमोजसा बलेनाभ्य-
गृह्यन्ते सर्वे पितृन्ति रश्मय सूर्यदशो बहेन सह सिन्धुत्समुद्रिणमुद्रकव-
न्तम् ॥ १३ ॥

इति चतुर्थाऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

क्षेत्रस्य पति क्षेत्र क्षियतेर्निवासकर्मणस्तस्य पाता वा पाजयिता वा । तस्यैवा
भवति ॥ १४ ॥ १ ॥

क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनैव जयामसि ।

गामश्वं पोषयित्वा स नो मृळान्तीदृशे ॥ ऋ० ४ । ५७ । १ ॥

क्षेत्रस्य पत्तिना वयं सुहितेनेव जयामो गामश्च पुष्टं पोपयितृ चाहरेति स नो
 सृळातीदृशे बलेन वा धनेन वा । मृळतिर्दानकर्मा । तस्यैवापरा भवति ॥ १५ ॥ २ ॥

क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्ध्नि धेनुरिव पयोऽस्मासु धुचेति मधुश्चुतं घृतमिवोदकं
 मधुश्चुतं घृतमिव सुपूतमृतस्य नः पतयो मृळयन्तु ॥
 ऋ० ४ । ५७ । २ ॥

क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्ध्नि धेनुरिव पयोऽस्मासु धुचेति मधुश्चुतं घृतमिवोदकं
 सुपूतमृतस्य नः पातारो वा पालयितारो वा मृळयन्तु । मृळयतिरुपद्रयाकर्मा पूजाकर्मा
 वा । तद्यत्समान्यामृचि समानाभिव्याहारं भवति तज्जामि भवतीत्येवम् । मधुमन्तं
 मधुश्चुतमिति यथा । यदेव समाने पादे समानाभिव्याहारं भवति तज्जामि भवती-
 त्यपरम् । हिरण्यरूपः स हिरण्यसनदृगिति यथा । यथा कथा च विशेषोऽजामि भव-
 तीत्यपरम् । मण्डूका इवोदकान्मण्डूका उदकादिवेति यथा ॥

वास्तोष्पतिर्वास्तुर्धसतेर्निनासर्म्मणस्तस्य पाता वा पालयिता वा । तस्यैवा
 भवति ॥ १६ ॥ ३ ॥

अमीवहा वास्तोष्पते विस्वा रूपाण्याविशन् ।

सखा सुशेव एधि नः ॥ ऋ० ७ । ५५ । १ ॥

अभ्यमगहा वास्तोष्पते सर्वाणि रूपाण्याविशन्सखा नः सुसुखो भव । शेव इति
 ग्लताम शिष्यतेर्विकारो नामकरणोऽन्तस्थान्नरोपलिङ्गी विभाषितगुणः शिवमि-
 ष्यस्य भवति । यत्तद्रूपं कागयने तत्तद् देवता भवति । रूप रूपं मघवा घोभवी-
 त्यपि निगमो भवति ॥

वाचस्पतिर्गोच पाता वा पालयिता वा । तस्यैवा भवति ॥ १७ ॥ ४ ॥

पुनरेहि वाचस्पते देवेन मनसा सह ।

वसोष्पते नि रस्य स्येव सन्वं सन् ॥ अथ० १ । १ । २ ॥

इति सा निगद्रव्याख्याता ॥

अपा नपाचनून्प्रा व्याख्यातः । तस्यैवा भवति ॥ १८ ॥ ५ ॥

यो अनिध्मो दीदयद् दीप्यतेऽन्तरमत्सु यं मेधाविन स्तुवन्ति यशेषु सोपा

अपां न पान्मधुमतीरपो दा याभिरिन्द्रो वावृधे वीर्याय ॥

ऋ० १० । ३० । ४ ॥

योऽनिध्मो दीदयद् दीप्यतेऽन्तरमत्सु यं मेधाविन स्तुवन्ति यशेषु सोपा
 मधुमतीरपो देहाभिप्राय याभिरिन्द्रो वर्धते वीर्याय धीरर्म्मणे ॥

यमो यच्छ्रतीति सत । तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥ ६ ॥
 परैयिवांसं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानम् ।
 वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य ॥
 ऋ० १० । १४ । १ ॥

परेयिवांसं पर्यागतघन्त प्रघत घृत्तो निघत इत्यथतिर्गतिकर्मा बहुभ्य पन्था-
 नमनुपस्पाशयमानम् । वैवस्वत सङ्गमन जनाना यम राजान हविषा दुवस्येति ।
 दुवस्यती राधनोतिकर्मा । अग्निरपि यम उच्यते । तमेता श्रुचोऽनुप्रवदन्ति ॥ २० ॥ ७ ॥

सेनेव सृष्टामं दधारयस्तुर्न दिव्युषेपप्रतीको । यमो ह
 जातो यमो जनिरवं जारः कनीनां पतिर्जनीनाम् ॥ ऋ०
 १ । ६६ । ४ ॥
 तं वश्चराथा वयं वसत्यास्तं न गावो न चान्त इन्द्रम् ॥ ऋ०
 १ । ६६ । ५ ॥

इति द्विपदा । सेनेव सृष्टा भय वा बर्ज वा दधारयस्तुरिव दिव्युषेपप्रतीका भय-
 प्रतीका बलप्रतीका महाप्रतीका दीप्तप्रतीका वा ॥ यमो ह जात इन्द्रेण सह सङ्गत ।
 यमाविद्देशातरा (ऋ० ६ । ५६ । २) इत्यपि निगमो भवति ॥ यम इव जातो
 यमो जनिष्यमाणो जार कनीना जरयिता कन्याना पतिर्जनीनां पालयिता जायानाम् ।
 तत्प्रधाना हि यज्ञसयोगेन भवन्ति । तृतीयो अग्निष्टे पतिः (ऋ० १० । ८५ । ४०)
 इत्यपि निगमो भवति ॥ त वश्चराथा चरन्त्या पश्वाहुत्या वसत्या च निवसन्त्यौपधाहु-
 र्चास्त यथा गाव आप्नुवन्ति तथाप्नुयामेद्व समुद्र भोगे ॥

मित्र प्रमीतेखायते सम्मिथानो द्रवतीति वा मेदयतेर्षा । तस्यैषा भवति ॥ २१ ॥ ८ ॥
 मित्रो जनान्यातयति श्रुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत धाम् ।
 मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत ॥
 ऋ० ३ । ५६ । १ ॥

मित्रो जनानायातयति श्रुवाणा शब्द कुर्वन्मित्र एव धरति पृथिवीं च दिव च ।
 मित्र कृष्टीरनिमिषाभिविपरयतीति । कृष्टय इति मनुष्यानाम कर्मवन्तो भवन्ति विष्टष्ट-
 देहा वा । मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोतति न्याय्यातम् । जुहोनिर्दानकर्मा ॥

क कमनो वा क्रमणो वा सुखो वा । तस्यैषा भवति ॥ २२ ॥ ६ ॥
 हिरण्यगर्भः समवर्तताग्ने भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
 स दाधार पृथिवीं धामुतेमां कर्भे देवाय हविषा दिधेत् ॥
 ऋ० १० । १२१ । १ ॥

हिरण्यगर्भो हिरण्यमयो गर्भो हिरण्यमयो गर्भोऽस्येति वा । गर्भो गृभेर्गुणात्यर्थे गिरत्यनर्थानिति वा । यदा हि स्त्री गुणान्गृह्णाति गुणाश्चास्यां गृह्णन्तेऽथ गर्भो भवति । समभवदमे भूतस्य जातः पतिरेको यभूव । स धारयति पृथिवीं च दिवं च । क्रमै देवाय हविषा विधेमेति व्याख्यातम् । विधतिर्दानकर्मा ॥

सरस्वान्वाख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ २३ ॥ १० ॥

ये ते सरस्व ऊर्मयो मधुमन्तो घृतश्चुतः ।

तेभिर्नोऽविता भव ॥ ऋ० ७ । ६६ । ५ ॥

इति सा निगद्व्याख्याता ॥ २४ ॥ ११ ॥

इति चतुर्थाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

विश्वकर्मा सर्वेष कर्ता । तस्यैषा भवति ॥ २५ ॥ १ ॥

विश्वकर्मा विमना आद्विहाया धाता विधाता परमोत्त सन्दृक् । तेषामिष्टानि समिषा मदन्ति यत्रा सप्तशृषीन्पर एकमाहुः ॥ ऋ० १० । ८२ । २ ॥

विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता च विधाता च परमश्च सन्द्रष्टा भूतानां तेषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वाङ्किः सह सम्मोदन्ते यत्रेतानि सप्तशृषीणानि ज्योतीषि तेभ्यः पर आदित्यस्तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यधिदेवतम् । आधाध्यात्मं विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता च विधाता च परमश्च सन्दर्शयितेन्द्रियाणामेषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वाञ्छेन सह सम्मोदन्ते यत्रेतानि सप्तशृषीणानीन्द्रियाण्येभ्यः पर आत्मा तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यात्मगतिमाचष्टे । तत्रेतिहासमाचक्षते-विश्वकर्मा भौवनः सर्वमेघे सर्वाणि भूतानि जुहवाब्चकार स आत्मानमप्यन्ततो जुहवाब्चकार । तदभिवादिन्येयार्भवति य इमा विश्वा भुवनानि जुहदिति । तस्योत्तम भूयसे निर्घचनाय ॥ २६ ॥ २ ॥

विश्वकर्मन्हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व पृथिवीमुत
 याम् । सुह्यन्त्वन्ये अभितो जनास इहास्माकं मघवा सुरि-
 रस्तु ॥ ऋ० १० । ८१ । ६ ॥

विश्वकर्मन्हविषा वर्धयमानः स्वयं यजस्व पृथिवीं च दिवं च सुह्यन्त्वन्ये अभितो
 जनाः सपत्ना इहास्माकं मघवा सुरिरस्तु प्रज्ञाता ॥

तादर्यस्त्वष्ट्रा व्याख्यातः (८ । १४) । तीर्थेऽन्तरिक्षे क्षियति तूर्णमर्थं रक्तत्य-
 शनोतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ २७ ॥ ३ ॥

ह्यमू पु वाजिनं देवजूतं सहावानं तरुतारं रथानाम् ।
 अरिष्टनेमि पृतनाजमाशुं स्वस्तये तादर्यमिहा ह्वेवम ॥
 ऋ० १० । १७८ । १ ॥

तं भृशमन्नवन्तं जृतिर्गतिः प्रीतिर्वा देवजूतं देवगतं देवप्रीतं वा सहस्वन्तं तार-
 यितारं रथानामरिष्टनेमि पृतनाजितमाशुं स्वस्तये तादर्यमिहा ह्वयेमेति । कमन्यं मध्य-
 नादेवमवचयत् । तस्यैषापरा भवति ॥ २८ ॥ ४ ॥

सद्यश्चिद्यः शवंसा पञ्च कृष्टीः सूर्यं इव ज्योतिषापस्ततानं ।
 सहस्रसाः शंतसा अस्य रंहिर्न स्मां वरन्ते युवति न शर्याम् ॥
 ऋ० १० । १७८ । ३ ॥

सद्योऽपि यः शवसा षलेन सनोत्यपः सूर्यं इव ज्योतिषा पंच मनुष्यजातानि
 सहस्रसानिनी शतसानिन्यस्य सा गतिर्न स्मैनां वारयन्ति प्रयुवतीमिव शरमयीमि-
 पुम् ॥ मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणो बधकर्मणो वा मन्युन्त्यस्मादिषवः ॥
 तस्यैषा भवति ॥ २९ ॥ ५ ॥

त्वया मन्यो सरथमारुजन्तो हर्षमाणासोऽधृषिता मरुत्वः ॥
 तिग्मेषव आयुधा संशिशाना अभि प्र यन्तु नरो अग्निरूपाः ॥
 ऋ० १० । ८४ । १ ॥

त्वया मन्यो सरथमारुह्य रुजन्तो हर्षमाणासोऽधृषिता मरुत्वस्तिग्मेषव आयु-
 धानि संशिशयमाना अभिप्रयन्तु नरो अग्निरूपा अग्निकर्माणः सन्नद्धाः कवचिनः
 इति वा ॥ दधिक्रा व्याख्यातः (२ । २७) । तस्यैषा भवति ॥ ३० ॥ ६ ॥

आ दधिक्राः शवंसा पञ्च कृष्टीः सूर्यं इव ज्योति-
 षापस्ततानं । सहस्रसाः शंतसा वाज्यर्वा पृणक्तु मघ्वा
 समिमा वचांसि ॥ ऋ० ४ । ३८ । १० ॥

आतनोति दधिका शवसा यलेनाप सूर्य इव ज्योतिषा पंच मनुष्यजातानि
 भह्वसा शतसा वाजी वेजनवानेवैरणावान्तसम्पृणक्तु नो गधुनोदकेन वचनानीमानीति ।
 मयु धमतर्विपरीतस्य ॥

सविता सर्वस्य प्रसविता । तस्यैषा भवति ॥ ३१ ॥ ७ ॥

सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्यादस्कम्भने सविता व्यामदृंहत् ।
 अश्वमिवाधुक्षुनिमन्तरिक्षमूर्ते वरुं सविता समुद्रम् ॥
 ऋ० १० । १४६ । १ ॥

सविता यन्त्रे पृथिवीमरमयदनारम्भ्योऽन्तरिक्षे सविता व्यामदृंहदश्वमिवाधुक्षु-
 न्निमन्तरिक्षे मेघ षड्मूर्ते वरुमूर्तौ इति वा त्वरमाण इति वा सविता समुद्रिता-
 गमिनि । कमन्य मध्यमादेवमवचयत् । आदित्योऽपि सन्नितोच्यते । तथा च हिरण्यस्तूपे-
 स्तुतोऽर्चन्धिरण्यस्तूपश्रुतिरिदं सूक्त प्रोवाच तदभिवादित्येपरमभवति ॥ ३२ ॥ ८ ॥

हिरण्यस्तूपः सवितर्यथा स्वाङ्गिरसो जुह्वे वाजे अस्मिन् ।
 गवा त्वार्चन्नवसे वन्दमानः सोमस्येवांशुं प्रति जागराहम् ॥
 ऋ० १० । १४६ । ५ ॥

हिरण्यस्तूपो हिरण्यमय स्तूपो हिरण्यमयः स्तूपोऽस्येति वा । स्तूप स्त्यायतेः
 संपात । सविनर्यथा त्वाङ्गिरसो जुह्वे वाजेऽग्नेऽस्मिन्नेव त्वार्चन्नवनाय वन्दमान सो-
 मस्येवांशु प्रतिजागर्म्यहम् ॥

त्वष्टा व्याख्यात (८ । १४) । तस्यैषा भवति ॥ ३३ ॥ ६ ॥

देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः पुपोषं प्रजाः पूरुधा जजान ।
 हुमा च विश्वा भुवन्तान्यस्य महद्देशानामसुरत्वमेकम् ॥
 ऋ० ३ । ५५ । १६ ॥

देवस्त्वष्टा सविता सर्वरूप पोपति प्रजा रसानुप्रदानेन बहुधा चेमा जनयती-
 मानि च सर्वाणि भूतान्युदकान्यस्य महद्घास्मे देवानामसुरत्वमेकं प्रज्ञावत्त्व वानवत्वं
 वापि वासुरिति प्रज्ञानामास्यत्यनर्थानस्ताश्चास्यामर्था असुरत्वमादिल्लुप्तम् ॥

वातो वातीति सत । तस्यैषा भवति ॥ ३४ ॥ १० ॥

वात आ वातु भेषजं शम्भु मयोभु नो हृदे ।
 प्र ण श्युपिं तारिपत् ॥ ऋ० १० । १८६ । १ ॥

धात आवातु भैपज्यानि शम्भु मयोभु च नो हृदयाय प्रवर्धयतु च न आयु ।
अग्निर्व्याख्यात । तस्यैषा भवति ॥ ३५ ॥ ११ ॥

प्रति त्वं चारुमध्वरं गोपीथाय प्र हूयसे ।

मरुद्भिरग्न आ गंहि ॥ ऋ० १ । १६ । १ ॥

त प्रति चारुमध्वर सोमपानाय प्रहूयसे सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छेति । कमन्य
मध्यमादेवमवक्ष्यत् । तस्यैषापरा भवति ॥ ३६ ॥ १२ ॥

अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु ।

मरुद्भिरग्न आ गंहि ॥ ऋ० १ । १६ । ६ ॥

अभिसृजामि त्वा पूर्वपीतये पूर्वपानाय सोम्यं मधु सोमगय सोऽग्ने मरुद्भिः
सहागच्छेति ॥ ३७ ॥ १३ ॥

इति चतुर्थाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥

वेनो वेनते कान्तिकर्मण । तरयैषा भवति ॥ ३८ ॥ १ ॥

अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने ।

इममपां सङ्गमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति ॥

ऋ० १० । १२३ । १ ॥

अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा प्राष्टवर्णगर्भा आप इति वा ज्योतिर्जरायुर्व्योतिरस्य
जरायुस्थानीय भवति । जरायु जरया गर्भस्य जरया यूयत् इति वा । इममपा च
सङ्गमने सूर्यस्य च शिशुमिव विप्रा मतिभी रिहन्ति लिहन्ति स्तुवन्ति वर्धयन्ति
पूजयन्तीति वा । शिशु संसनीयो भवति शिशुतेषां स्याद् दातृकर्मणश्चिरलब्धो
गर्भो भवति ॥

असुनीतिरसूत्रयनि । तस्यैषा भवति ॥ ३९ ॥ २ ॥

असुनीते मनो अस्मासुं धारय जीवातवे सुप्रतिरा न आयुः ।

रारन्धि नः सूर्यस्य सन्दृशि घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व ॥ ऋ०

१० । ५६ । ५ ॥

असुनीते मनोऽस्मासु धारय चिरं जीवनाय प्रवर्धय च न ध्यायू रन्धय च नः
सूर्यस्य सन्दर्शनाय । रघ्यतिर्वशागमनेऽपि दृश्यते । मा रषाम द्विपते सोम राजन्
(ऋ० १० । १२८ । ५) इत्यपि निगमो भवति । घृतेन त्वमात्मानं तन्वं वर्धयस्व ॥
ऋतो व्याख्यातः (३ । २५) । तस्यैषा भवति ॥ ४० ॥ ३ ॥

ऋतस्य द्वि शुरुधः सन्ति पूर्वीर्ऋतस्य धीतिर्वृजिनानि हन्ति ।
ऋतस्य श्लोकां वधिरा तंतर्दं कर्णां बुधानः शुचमानः आयोः ॥
ऋ० ४ । २३ । ८ ॥

ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीर्ऋतस्य प्रजावर्जनीयानि हन्त्युतस्य श्लोको
वधिरस्यापि कर्णावातृणात्ति । वधिरौ मद्यश्रोत्रः कर्णौ बोधयन्दीप्यमानश्चायोरयनस्य
मनुष्यस्य ज्योतिषो वीदकस्य वा ॥

इन्दुरिन्देहनचेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ ४१ ॥ ४ ॥

प्र तद्वोच्यं भव्यायेन्द्रवे हव्यो न य इषवान्मन्म रेजति
रक्षोहा मन्म रेजति । स्वयं सो अस्मदा निदो वधैरजेत
दुर्मतिम् । अत्र स्ववेदघशंसोऽवतरम् । अत्र जुद्रमिव स्ववेत् ॥
ऋ० १ । १२६ । ६ ॥

प्रप्रवीमि तद्गव्यान्धेदेवे हवनाहं इव य इषवान्मन्मकामवान्वा मननानि च नो
रेजयति रक्षोहा च मलेन रेजयति । स्वयं सोऽस्मदभिनिन्दितारं वधैरजेत दुर्मतिम् ।
अवस्त्रेदघशंसस्तत्रावतरं जुद्रमिवावस्त्रवेत् । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते यथाहो
दर्शनीयाहो दर्शनीयेति । तत्परुच्छेपस्य शीलम् । परुच्छेप ऋषिः पर्ववच्छेपः परुषि
परुषि शेषोऽस्येति वा ॥

द्वीमानि, मन्मतिशक्तिर्देवतातामधेयान्यनुदाह्वानि, १, सूक्तमाञ्जि, इतिर्भाञ्जि, १,
तेषामेतान्यद्विर्भाञ्जि वेनोऽसुनीतिर्ऋत इन्दुः ॥

प्रजापतिः प्रजानां पाता वा पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ ४२ ॥ ५ ॥

प्रजापतेः न त्वदेतान्यन्यो विश्वां जातानि परि ता वंभूव ।
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥
ऋ० १० । १२१ । १० ॥

प्रजापते न हि त्वदेतान्यन्यः सर्वाणि जातानि सानि परिवभूव । यत्कामास्ते
जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणामित्याशिः ॥

अहिन्याख्यात (२ । १७) । तस्यैषा भवति ॥ ४३ ॥ ६ ॥

अब्जामुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजस्सु पीदन् ॥

अ० ७ । ३४ । १६ ॥

अप्सुजमुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजस्सुदकेषु पीदन् । बुध्नमन्तरिक्षे बद्धा
अस्मिन्धृता आप इति वेदमपीतरद् बुध्नमेतस्मादेव बद्धा अस्मिन्धृता प्राणा इति ।
योऽहिः स बुध्न्यो बुध्नमन्तरिक्षं तन्निवासात् । तस्यैषा भवति ॥ ४४ ॥ ७ ॥

मा नोऽहिविर्बुध्न्यो रिपे धान्मा यज्ञो अस्य स्त्रियदृतायोः ॥

अ० ७ । ३४ । १७ ॥

मा च नोऽहिविर्बुध्न्यो रिपणाय धान्मास्य यज्ञोखा च स्त्रियदृताकामस्य ॥

सुपर्णो व्याख्यात (३ । १२) । तस्यैषा भवति ॥ ४५ ॥ ८ ॥

एकः सुपर्णः स समुद्रमा विश्वे स इदं विश्वं भुवनं वि चष्टे ।
तं पाकेन मनसा पश्यमन्तितस्तं मातारं लिह स उं रेळिहमा-
तरम् ॥ अ० १० । ११४ । ४ ॥

एक सुपर्ण स समुद्रमाविशति स इमानि सर्वाणि भूतान्यभिविपश्यति तं
पाकेन मनसा पश्यमन्तित । इत्युपेष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता । तं माता
रेडि वागेषा माध्यमिका स उ मातरं रडि ॥

पुरुरवा बहुधा रोरुयते । तस्यैषा भवति ॥ ४६ ॥ ९ ॥

समस्मिञ्जायमान आसत् ग्ना उतेमं वर्धन्नद्यः स्वर्गताः ।

महे यत्त्वा पुरुरवो रणायावर्धयन्दस्युहत्याय देवाः ॥ अ०

१० । ६५ । ७ ॥

समासतास्मिञ्जायमाने ग्ना गमनादापो देवपत्न्यो वापि चैनमवर्द्धयन्नद्य स्व-
र्गताः स्वयंगामिन्यो महते च यत्त्वा पुरुरवो रणाय रमणीयाय संप्रामायावर्धय-
न्दस्युहत्याय च देवाः ॥ ४७ ॥ १० ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्चायमध्यायः ॥

निरुक्ते चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ पञ्चमाध्यायारम्भः ॥

तत्र प्रथमः पादः ॥

श्वेनो व्याख्यात (४ । २४) । तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

आदाय श्वेनो अभरत्सोमं सहस्रं सवाँ अयुतं च सार्कम् ।
अत्रा पुरन्धिरजहादरातीर्मदे सोमस्य मूरा अमूरः ॥ अ०
४ । २६ । ७ ॥

आदाय श्वेनोऽहरत्सोम सहस्रं सवानयुत च सह सहस्र सहस्रसाव्यमभिप्रेत्य
तत्रायुत सोमभक्षारत्सम्बन्धेनायुत दक्षिणा इति वा । तत्र पुरन्धिरजहादमित्रान
दानानिति वा । मदे सोमस्य मूरा अमूर इति । ऐन्द्रे च सूके सोमदानेन च स्तुत-
स्तस्मादिन्द्र मन्यन्ते ॥

श्रीषधि सोम सुनोतर्यदेनमभिपुणवन्ति । बहुलमस्य नैघण्टुक वृत्तमाश्चर्यमिव
प्राधान्येन । तस्य पावमानीषु निदर्शनायोदाहरिष्याम ॥ २ ॥

स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम रियाध ।

इन्द्राय पातवे सुतः ॥ अ० १६ । १ । १-॥

इति सा निगदव्याख्याता । अथैषापरा भवति चन्द्रमसो वैतस्य वा ॥ ३ ॥

सोमं मन्यते पवित्रान्यत्सम्पिपन्त्योपधिमि । सोमं यं

ब्रह्माणो विदुर्न तस्याश्नाति कश्चन ॥ अ० १० । ८५ । ३ ॥

सोम मन्यते पवित्रान्यत्सम्पिपन्त्योपधिमिति बृहस्पतिसोममाह सोम य ब्रह्माणो
विदुरिति न तस्याश्नाति कश्चनायज्यत्यधियज्ञम् । अथाधिदैवत सोम मन्यते पवित्रा-
न्यत्सम्पिपन्त्योपधिमिति बृजु सुतमसोममाह सोम य ब्रह्माणो विदुश्चन्द्रमस न
तस्याश्नाति कश्चनादेव इति । अथैषापरा भवति चन्द्रमसो वैतस्य वा ॥ ४ ॥

यत्त्वा देव प्रपिबन्ति तत् आ प्यायसे पुनः । वायुः

सोमस्य रजिता समानां मास आकृतिः ॥ अ० १० । ८५ । ५ ॥

यस्त्वा देव प्रपिबन्ति तत आप्यायसे पुनरिति माराशसानभिप्रेत्य पूर्वपक्षापरप
 चाविति वा । वायु सोमस्य रक्षिता वायुमस्य रक्षिताग्माह साहचर्यादिसहरणाद्वा
 समाना संवत्सराणा मास आकृति । सोमो रूपत्रिशेषैरोपधिश्चन्द्रमा वा । चन्द्रमा-
 श्चायन्द्रमति चन्द्रो माता चान्द्र मानमस्येति वा । चन्द्रश्च दत्त कान्तिप्रमणश्चन्द-
 ममित्यप्यस्य भवति चारु द्रमति चिर द्रमति चमर्वा पूर्वम् । चारु रुचेर्विपरीतस्य ।
 तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥

नवोनवो भवति जायमानोऽह्नीं केलुरुपसामित्यग्रम् ।

भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन्द्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायु ॥

ऋ० १० । ८५ । १६ ॥

नवोनवो भवति जायमान इति पूर्वपक्षादिमभिप्रेत्याहनां केलुरुपसामित्यग्रमित्यपरप-
 प्क्षान्तमभिप्रेत्य । आदित्यदेवतो द्वितीय पाद इत्येके । भाग देवभ्यो विदधात्यायन्नि
 त्यर्थमासेज्यामभिप्रेत्य । प्रवर्धयते चन्द्रमा दीर्घमायु ॥

मृत्युमारयतीति सतो मृत च्यापयतीति वा शतवलाक्षो मौद्गल्य । तस्यैषा भवति ॥ ६ ॥

परं मृत्यो अन्तु परेहि पन्थां यस्ते स्व इतरो देवयानात् ।

चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मानः प्रजारीरिषो मोत वीरान् ॥

ऋ० १० । १८ । १ ॥

पर मृत्यो भ्रुव मृत्यो भ्रुव परेहि मृत्यो कथितं तेन मृत्यो मृत च्यावयते भवति
 मृत्यो मदेवा मुदेर्वा । तषामेषा भवति ॥ ७ ॥

त्वेषमित्था समरंण शिमीवतो रिन्द्रादिप्या सुतपा वामुरुष्यति ।

या मर्याय प्रतिधीषमानमिकृशानेरस्तु रमानामुरुष्यथः ॥

ऋ० १ । १५५ । २ ॥

इति सा निगदव्यारचाला ॥
 विश्वानरो व्याख्यात । तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥

प्र वो महे मन्दमानायान्धनऽर्वा विश्वानराय विश्वासुरे ।

इन्द्रस्य यस्य सुमंख सहो माह श्रवो नृग्य च गर्दसी सपतः ॥

ऋ० १० । ५० । १ ॥

प्रार्थत यूय स्तुति महतेऽग्धसोऽन्नस्य दात्रे मन्दमानाय मोदमानाय स्तुयमानाय
 शब्दायमानायैति वा विश्वानराय सर्व विभूतायैन्द्रस्य यस्य प्रीतो सुमहद् बल महत्त्वं
 श्रवणीय यशो नृग्य च बल नृजन द्यावापृथिवी व परिचरत इति । वपुष्ये मध्य-
 मादेवमवद्यत् । तस्यैषापरा भवति ॥ ९ ॥

उदु ज्योतिरमृतं विश्वजन्यं विश्वानरः सविता देवो अश्वेतु ।
 ऋ० ७ । ७६ । १ ॥

षडशिश्रियञ्ज्योतिरमृतं सर्वजन्यं विश्वानरः सविता देव इति ॥

धाता सर्वस्य विधाता । तस्यैषा भवति ॥ १० ॥

धाता ददातु द्वाशुषे प्रार्चो जीवातुमर्चिताम् । वयं दे-
 वस्य धीमहि सुमतिं सत्यधर्मणः ॥ अथर्व० ७ । १७ । २ ॥

धाता ददातु दत्तवत्रे प्रवृद्धां जीविकामनुपत्तीणां वयं देवस्य धीमहि सुमतिं
 कल्याणीं मतिं सत्यधर्मणः ॥

विधाता धात्रा व्याख्यातः । तस्यैष निपातो भवति बहुदेवतायामृचि ॥ ११ ॥

सोमस्य राजो वरुणस्य धर्मणि बृहस्पतेरनुमत्या उ शर्मणि ।
 तवाहमद्य मघवन्नृपस्तुतो धातुर्विधातः कलशां अभक्षयम् ॥
 ऋ० १० । १६७ । ३ ॥

इत्येताभिर्देवताभिरभिप्रसूतः सोमकजरानभक्षयमिति । कजशः कस्मात्कजा अस्मि-
 न्छेस्ते माद्राः । कलिश्च कलाश्च किरतेर्विकीर्णमात्राः ॥ १२ ॥

इति पञ्चमाऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

अथातो मध्यस्थाना देवगणाः ॥ तेषां मरुतः प्रथमगामिनो भ-
 वेति । मरुतो मितराविणो वा मितरोचिनी वा महद्रवन्तीति वा । तेषामेषां
 भवति ॥ १३ ॥ १ ॥

आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्के रथैर्भिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपथैः ।

आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पंसता सुमायाः ॥ ऋ० १ । ८८ । १ ॥

विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्केः स्वञ्चनेरिति वा स्वर्चनेरिति वा स्वर्चिभिरिति वा रथै-
 रायात ऋषिमद्भिरश्वपथैरश्वपथैर्वर्षिष्ठेन च नोऽन्नेन यय इवापतत सुमायाः कल्या-
 याकर्माणो वा कल्याणप्रदा वा ॥

रुद्रा व्याख्याता । तेषामेषा भवति ॥ १४ ॥ २ ॥

आ रुद्रासु इन्द्रवन्तः सजोषसो हिरण्यथाः सुविताय गन्तन ।
इयं वा अस्मत्प्रति हर्षते मतिस्तृणजे न दिव उत्सा उदन्यवे ॥
ऋ० ५ । ५७ । १ ॥

आगच्छत रुद्रा इन्द्रेण सहजोषयाः सुविताय कर्मण इयं वोऽस्मदपि प्रतिकामयते मतिरतृणजे इव दिवा उत्सा उदन्यवे । तृणजकृत्यते रुद्रन्युरुदन्यतेः ॥

ऋभव उरु भान्तीति वत्सेन भान्तीति वत्सेन भयन्तीति वा । तेषामेषा भवति ॥ १५ ॥ ३ ॥

धिष्ठा शर्मा तरणित्वेन वाघतो मर्त्तसः सन्तो अमृतत्वमानशुः ।
सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः ॥
ऋ० १ । ११० । ४ ॥

कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन वोढारो मेधाविनो वा मर्त्तसः सन्तोऽमृतत्वमानशिरे सौधन्वना ऋभवः सूरख्याना वा सूरप्रज्ञा वा संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः कर्मभिः । ऋभुर्विभ्वा वाज इति सुधन्वन अङ्गिरसस्य त्रयः पुत्रा नभूयुस्तेषां प्रथमोत्तमाभ्यां बहुवज्रिगमा भवन्ति न मध्यमेन । तदेतदृभोश्च बहुवचनेन चमसरय च संस्तवेन षड्भिः दशतथीषु सूक्तानि भवन्ति । आदित्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यन्ते ॥

अगोह्यस्य यदसस्तना गृहे तद्येदमृभवो नानु गच्छथ ।
ऋ० १ । १६१ । ११ ॥

अगोह्य आदित्योऽगूहनीयस्तस्य यदस्वपथ गृहे यावत्त्र भवथ न तावदिह भवथेति ॥ अङ्गिरसो व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ १६ ॥ ४ ॥

विरूपास इदृष्यस्त इदृग्म्भीरवेषसः ।

ते अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परिं जज्ञिरे ॥

ऋ० १० । ६२ । ५ ॥

बहुरूपा ऋषयस्ते गम्भीरकर्मागो वा गम्भीरप्रज्ञा वा तेङ्गिरसः पुत्रास्तेऽग्नेरधिजङ्गिर इत्यग्निजन्म ॥

पितरो व्याख्याता । तेषामेषा भवति ॥ १७ ॥ ५ ॥

उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असुं य इयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥

ऋ० १० । १५ । १ । यजु० १६ । ४६ ॥

उदीरतामवर उदीरतां पर उदीरतां मध्यमाः पितरः सोम्याः सोम्यसम्पादिनुस्तेऽसुं ये प्राणमन्वीयुरवृका अन्नमित्राः सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा ते न आगच्छन्तु पितरो हानेषु । माध्यमिकी यम् इत्याहुस्तन्माध्यमिकान्पितृमन्यन्ते ॥

अङ्गिरसो व्याख्याताः पितरो व्याख्याता भृगवो व्याख्याता । अथर्वाणोऽथ-
नवन्तस्थर्वतिश्चरतिकर्मा तत्प्रतिषेध । तेषामेषा साधारणा भवति ॥ १८ ॥ ६ ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवगवा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।
तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सोमनसे स्याम ॥
ऋ० १० । १४ । ६ । यजु० १६ । ५० ॥

अङ्गिरसो न पितरो नवगतयो नवनीतगतयो वाधर्वाणो भृगवः सोम्याः
सोमसम्पादिनस्तेषा वयं सुमतौ कल्याणयया मतो यज्ञियानामपि चेषा भद्रे भन्दनीये
भाजनवति वा पटयाणो मनसि स्यामेति । माध्यमिको देवगण इति नैरुक्ता. पितर
इत्याख्यानम् । अथाप्यपय स्तूयन्ते ॥ १६ ॥ ७ ॥

सूर्यस्येव वक्षथो ज्योतिरेषां समुद्रस्येव माहिमा गभीरः ।
वातस्येव प्रज्वो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्वेतवे वः ॥
ऋ० ७ । ३३ । ८ ॥

इति यथा ॥

आप्त्या आप्रोते । तेषामेव निपातो भवत्येन्यामृचि ॥ २० ॥ ८ ॥

स्तुषेद्यं पुरुवर्षसमृभ्वमिनतममाप्त्यमाप्त्यानाम् ।
आ दर्शते श्वसा सप्त दानुन्प्र साधते प्रतिमानानि भूरि ॥
ऋ० १० । १२० । ६ ॥

स्तोतव्यं षड्गुरुभूतमीश्वरतममाप्त्यानामाहणाति य श्वसा षलेन सप्त
दानुनिति वा सप्त दानवानिति वा प्रसाधते प्रतिमानानि षड्नि । साधतिराप्नोति-
कर्मा ॥ २१ ॥ ६ ॥

इति पञ्चमाऽध्यायस्य द्वितीय पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

अथातो मध्यस्थानाः स्त्रीपः ॥ तासामदिति प्रथमागामिनी भवति ।

अदिनिन्यान्त्याता । तस्या एषा भवति ॥ २२ ॥ १ ॥

दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते राजाना मित्रावरुणा विवाससि ।
अतर्तपन्थाः पुरुरथो अर्यमा सप्तहोता विपुरुषेषु जन्मसु ॥
ऋ० १० । ६४ । ५ ॥

दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते कर्मणि राजानो मित्रावरुणो परिचरसि । विवासति परिचर्याया इविष्मानाविवासति (ऋ० १ । १३ । ९) इत्याशास्तर्वा । अतर्त-
पन्था अत्वरमाणपन्था बहुमथोऽयमादित्योऽरीन्नियच्छति । सप्तहोता सप्तार्यमै रश्मयो
रसानभिसन्नामयन्ति सप्तैनमृपय स्तुवन्तीति वा विपमरूपपु जन्मसु कर्मसूदयपु ।
अदित्यो दक्ष इत्याहुगादित्यमध्ये च स्तुताऽदितिर्दायायणी । अदितेर्दत्तो अर्जायत्त
दक्षद्रुहेतिः परि (ऋ० १० । ७२ । ४) इति च तत्कथमुपपद्यत । समानजन्मानो
स्यातामित्यपि वा देवधर्मेषोत्तरेतरजन्मानो स्यातामितरतरप्रकृती ॥ अग्निरप्यदितिरुच्यत ।
तस्यैवा भवति ॥ ०३ ॥ २ ॥

यस्मै त्व सुद्रविणो ददाशोऽनागास्त्वमदिते सर्वताता ।
यं भद्रेण शवसा चोदयासि प्रजावता राधसा ते स्याम ॥
ऋ० १ । ६४ । १५ ॥

यस्मै त्व सुद्रविणो ददाशयनागास्त्वमनपराधत्वमदिते सर्वासु कर्मततिपु । आग
आङ्पूर्वाद् गमेरेण एते क्लिष्टप क्लिभद् सुकृतकर्मणो भय कीर्तिस्य भिनत्तीति
या । यं भद्रेण शवसा बलेन चोदयासि प्रजावता च राधसा धनेन ते वयमिह स्याम
मेति ॥ सरमा सरणात् । तस्या एवा भवति ॥ २४ ॥ ३ ॥

किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानद् दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः ।
कास्मेहित्तिः का परितक्म्यासीत्कथ रसाया अतरः पयांसि ॥
ऋ० १० । १०८ । १ ॥

किमिच्छन्ती सरमेद् प्रानद् दूरे ह्यध्वा जगुरिर्जिह्म्येते पराञ्चने रचित का
तेऽस्मास्वर्धदितिरासीत्कि परितक्नम् । परितक्म्या रात्रि परित एना तक्म । तक्मे-
त्युष्णानाम तक्त इति सत । कथ रसाया अतर पयासीति । रसा नदी रसते श-
ब्दकर्मणः कथ रसानि तान्युदकानीति वा । देवशुनी द्वेष्य प्रहिता पणिभिरधुरै स-
सूद् इत्याख्यानम् ॥

सरस्वती व्याख्याता । तस्या एवा भवति ॥ २५ ॥ ४ ॥

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । युञ्जं वष्टु
धियार्वसुः ॥ ऋ० १ । ३ । १० ॥

पावका नः सरस्वत्यैऋतवती यज्ञं वष्टु धियावसुः कर्मवसुः । तस्या एवापरा भवति ॥ २६ ॥ ५ ॥

महो अर्णः सरस्वती प्रचेतयति केतुना ।

धियो विश्वा वि राजति ॥ ऋ० १ । ३ । १२ ॥

महर्षयः सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया वेमानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिविराजति । वागर्थेषु विधीयते तस्मान्माध्यमिकां वाचं मन्यन्ते ॥ वाग्व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ २७ ॥ ६ ॥

यद्वाग्बदन्त्यविचेतनानि राष्ट्रीं देवानां निपसादं मन्द्रा ।

चतस्र ऊर्जं दुदुहे पयांसि क्व सिवदस्याः परमं जगाम ॥

ऋ० ८ । ८६ । १० ॥

यद्वाग्बदन्त्यविचेतनान्यविज्ञातानि राष्ट्रीं देवानां निपसादं मन्द्रा मदना । चतस्रोऽनुदिश ऊर्जं दुदुहे पयांसि क्व सिवदस्याः परमं जगामेति यत्पृथिवीं गच्छतीति वा यदादित्यरश्मयो हरन्तीति वा । तस्या एवापरा भवति ॥ २८ ॥ ७ ॥

देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति ।

सा नो मन्द्रेषुमूर्त्रं दुहाना धेनुर्वाग्स्मानुषे सुष्टुतेतु ॥

ऋ० ८ । ८६ । ११ ॥

देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां सर्वरूपाः पशवो वदन्ति व्यक्तवाचश्चाव्यक्तवाचश्च । सा नो मदनाञ्च च रसं च दुहाना धेनुर्वाग्स्मानुषेण सुष्टुता ॥

अनुमती राकेति देवपत्न्यांविति नैरुक्ताः पौर्यामास्याविति याज्ञिका या पूर्वा पौर्यामासी सानुमतियोश्चरा सा राकेति विज्ञायते ॥

अनुमतिरनुमननात् तस्या एषा भवति ॥ २९ ॥ ८ ॥

अन्विदनुमते त्वं मन्यासि शं च नरकृषि । ऋत्वे दक्षाय

नो हिनु प्र ण आर्योपे तारिषः ॥ यजु० ३४ । ८ ॥

अनुमन्यस्वानुमते त्वं सुप्तं च नः कुर्वन् च नोऽपत्याय घेहि प्रवर्धय च न ध्यायुः ॥ राका रातेर्दानकर्मणः । तस्या एषा भवति ॥ ३० ॥ ९ ॥

राकामहं सुहवां सुष्टुती हुंवे शृणोतुं नः सुभगा बोधंतु रमनां ।

सीव्यत्वर्षः सूच्याच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यम् ॥

ऋ० ३ । ३२ । ४ ॥

राकामह सुहाना सुष्टया ह्ये शृणोतु न सुभगा बोधत्वात्मना सीव्यत्वप प्रजन-
नकर्म सूच्याच्छिद्यमानया सूची सीव्यत । ददातु वीर शतप्रटमुन्ध्य वक्ष्यप्रशंसम् ॥

सिनीवाली कुहूरिति देवपत्न्याविति नैरुक्ता अमावास्ये इति याज्ञिका या पूर्वा-
भाषास्या सा सिनीवाली योचरा सा कुहू । इति विज्ञायते ।

सिनीवाली सिनमन्न भवति सिताति भूतानि वाज परे शृणोतेस्तस्मिन्नप्रवती ।
चालिनी वा बालेनैवास्यामणुत्वाच्चन्द्रमा सवित्यो भवतीति वा । तस्या एषा म-
ति ॥ ३१ ॥ १० ॥

सिनीवालि पृथुके या देवानामसि स्वसा ।

जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिद्वि नः ॥ ऋ० २ ।

३१ । ६ । यजु० ३४ । १० ॥

सिनीवालि पृथुमघने । स्तुक स्त्यायते सङ्घात पृथुशस्तुके पृथुस्तुके वा ।
या स्व देवानामसि स्वसा । स्वसा सु असा रोपु सीदतीति वा । जुषस्व हव्यमदन
प्रजा च देवि दिश न ॥

कुहूर्गृहते क भूदिति वा क सती हूयत इति वा काहुत हविर्जुहोतीति वा ।
तस्या एषा भवति ॥ ३२ ॥ ११ ॥

कुहूमहं सुवृतं विद्वानापसमास्मिन्यज्ञे सुहवां जोहवीमि ।

सा नो ददातु श्रवणं पितृणां तस्यै ते देवि हविषा विधेम ॥

अथर्व० ७ । १० । ५ ॥

कुहूमह सुवृत विदितकर्माणामस्मिन्यज्ञे सुहानामह्वये ॥ सा नो ददातु श्रवण
पितृणां पित्र्य धनमिति वा पित्र्य यश इति वा । तस्यै ते देवि हविषा विधेमिति
व्याख्यातम् । यमो व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३३ ॥ १२ ॥

अन्यमु षु त्वं यम्यन्य उ त्वां परि ष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ।

तस्य वा त्वं मनं इच्छा स वा तवाधां कृणुष्वं संविदं सुभद्राम् ॥

ऋ० १० । १० । १४ ॥

अन्यमेव हि त्व यम्यन्यस्त्वा परिष्वह्ययते लिबुजेव वृक्ष तस्य वा त्व मन
इच्छ स वा तवाधानेन कुरुष्व सविद सुभद्रा षट्याणभद्राम् । यमी यम चक्रमे वा
प्रत्याचक्षत इत्याख्यानम् ॥ ३४ ॥ १३ ॥

इति पञ्चमाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥

स्वशी व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३५ ॥ १ ॥

विद्युत् या पतन्ती दविद्योद्गरन्ती मे अप्या काम्पानि ।
जनिष्ठो अपो नर्यः सुजातः प्रोवशी तिरत दीर्घमायुः ॥

श्रु० १० । ६५ । १० ॥

विद्युदिव या पतन्त्यद्योतत हरन्ती मे अप्या काम्यान्युदकान्यन्तरिक्षलोकस्य
यदा भूतमयं जायेताद्गणोऽध्यप इति नर्यो मनुष्यो नृभ्यो हितो नरापत्यमिति वा
सुजातः सुजाततरोऽथोर्वशी प्रवर्धयते दीर्घमायुः ॥

पृथिवी व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३६ ॥ २ ॥

षष्ठ्या पर्वतानां खिद्रं विभर्षि पृथिवि ।
प्रं या भूमिं प्रवत्सति महा जिनीषि महिनि ॥

श्रु० ५ । ८४ । १ ॥

सत्यं त्वं पर्वतानां मेघानां खेदने छेदने भेदने दक्षममुत्र धारयसि पृथिवि प्र-
जिन्वसिया भूमिं प्रवत्सति महत्वेन महनीत्युदकवतीति वा ॥

इन्द्राणीन्द्रस्य पत्नी । तस्या एषा भवति ॥ ३७ ॥ ३ ॥

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमश्रवम् । नहस्या अपरं
चन जरसा मरते पतिः । विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ श्रु०
१० । ८६ । १२ ॥

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमश्रवम् नहस्या अपरामपि समा जरया प्रियते
पतिः सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् भूम. । तस्या एषापरा भवति ॥ ३८ ॥ ४ ॥

नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृपाकपेर्भृते । यस्येदमप्यं
हविः प्रियं देवेषु गच्छति । विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ श्रु०
१० । ८६ । १२ ॥

नाहमिन्द्राणि रमे सख्युर्वृपाकपेर्भृते यस्येदमप्यं हविरेषु श्रुतमग्निः संवृत्त-
मिति वा प्रियं देवेषु निगच्छति सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् भूमः ॥

गौरी रोचनेर्ष्वज्ञतिकर्मणोऽपमपीतरो गौरी वर्गा पत्नस्मादेव प्रशस्यो भवति ।
तस्या एषा भवति ॥ ३९ ॥ ५ ॥

गौरीनिर्मिमाय सलिलानि तत्रत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी ।
अष्टापदी नवपदी बभ्रुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन् ॥
ऋ० १ । १६४ । ४१ ॥

गौरीनिर्मिमाय सलिलानि तत्रती कुर्वत्येकपदी मध्यमेन द्विपदी मध्यमेन चा-
दित्येन च चतुष्पदी दिग्भिरष्टापदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्च नवपदी दिग्भिश्चावान्त-
रदिग्भिश्चादित्येन च सहस्राक्षरा बहूदका परमे व्यवने । तस्या एपापरा भवति ॥ ४० ॥ ६ ॥

तस्याः समुद्रा अधि वि चरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः ।
ततः चरत्यक्षरं तद्विश्वमुप जीवति ॥ ऋ० १ । १६४ । ६० ॥

तस्याः समुद्रा अधिविचरन्ति वर्षन्ति मेघास्तेन जीवन्ति दिगाश्रयाणि भूतानि
ततः चरत्यक्षरमुदकं तत्सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति ॥

गौर्याख्याता । तस्या एपा भवति ॥ ४१ ॥ ७ ॥

गौरमीमेदनु वत्सं सिपन्तं मूर्धानं हिङ्ङ्कृणोन्मातृवा उं ।
सृकाणं घर्ममभि वावशाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः ॥
ऋ० १ । १६४ । २८ ॥ अथर्व० ६ । २७ । ६ ॥

गौरन्वमीमेद्वत्सं निमिपन्तमनिमिपन्तमादित्यमिति वा मूर्धानमस्याभिहिङ्ङकरो-
न्मननाय सृकाणं सरणं घर्मं हरणमभिवावशाना मिमाति मायुं प्रप्यायते पयोभिः ।
मायुमिवादित्यमिति वा । वागेपा माध्यमिका घर्मधुगिति यासिका ॥

धेनुर्घयतेर्वा धिनोतेर्वा । तस्या एपा भवति ॥ ४२ ॥ ८ ॥

उप ह्वये सुदुर्घां धेनुमेतां सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनाम् ।
श्रेष्ठं स्रवं सञ्चिता साविपत्रोऽभीक्ष्णो घर्मस्तदु पु प्र वोचम् ॥
ऋ० १ । १६४ । २६ ॥

उपह्वये सुदोहनां धेनुमेतां पत्न्याणाहस्तो गोधुगपि च दोहयेनाम् । श्रेष्ठं सर्वं
सञ्चिता सुनोतु न इत्येव हि श्रेष्ठं सर्वं सवानां यदुदकं यद्वा पयो यजुष्मदभीक्ष्णो
घर्मस्त्वं सु प्रव्रीमि । वागेपा माध्यमिका घर्मधुगिति यासिकाः ॥

अध्वन्याहन्तव्या भवत्यध्वनीति वा । तस्या एषा भवति ॥ ४३ ॥ ६ ॥

सुयवसान्भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम ।
अद्धि तृणमध्वये विश्वदानीं पिवं शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥
ऋ० १ । १६४ । ४० ॥

सुयवसादिनी भगवती हि भवाधेदानीं वयं भगवन्त स्यामाद्धि तृणमध्वये सर्वदा
पिव च शुद्धमुदकमाचरन्ती । तस्या एषापरा भवति ॥ ४४ ॥ १० ॥

हिङ्कृयवती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्ती मनसाभ्यागात् ।
दुहामश्विभ्यां पयो अध्वयेयं सा वर्धतां महते सौभगाय ॥
ऋ० १ । १६४ । २७ ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥

पथ्या स्वस्ति पन्था अन्तर्गच्छं तन्निवासान् । तस्या एषा भवति ॥ ४५ ॥ ११ ॥

स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वत्यभि या वाममेति ।
सा नो अमा सो अरणो नि पातु स्वावेशा भवतु देवगोपा ॥
ऋ० १० । ६३ । १६ ॥

स्वस्तिरंघ हि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वती धनवत्यभ्येति या वसूनि वननीयानि सा
नोऽमा गृहे सा निरमयो सा निर्गमने पातु स्वावेशा भवतु देवी गोपत्री देवान्गोपा-
यत्विति देवा एना गोपायन्त्विति वा ॥

उषा व्यास्याता । तस्या एषा भवति ॥ ४६ ॥ १२ ॥

अपोषा अनसः सरत्सस्विष्टाऽहं विभ्युपी ।
नि यत्सीं शिश्रथद्वृषां ॥ ऋ० ४ । ३० । १० ॥

अपामरदुषा अनस सन्निष्टान्मेघाद् विभ्युपयनो वायुगनितेरपि धोषमार्धं स्या-
दनम इय शफटादिव । अग्न जघटमानद्धर्मिश्चीरमनिनेवां स्याज्जीधनकर्मण्य
वपन्नीयस्येनग्नेषोऽप्यन एषतादेश्य । यन्निरशिभयद्वृषा वर्षिना मध्यम । तस्या
एषापरा पश्यति ॥ ४७ ॥ १३ ॥

एतदस्या अनं शये सुसम्पिष्टं विपाश्या ।

ससारं सीं परावतः ॥ ऋ० ४ । ३० । ११ ॥

एतदस्या अन आशेते सुसम्पिष्टमितरदिव विपाशि विमुक्तपाशि ससारोषा परा-
वत प्रेरितवत परामताद्वा ॥

इला व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ४८ ॥ १४ ॥

अभि न इळा यूथस्य माता स्मद्भदीभिर्दूर्वशी वा गृणातु ।

दूर्वशी वा वृहद्विवा गृणानाभ्यूर्गर्वाणा प्रभूथस्यायोः ।

सिषक्तु न ऊर्ज्वर्यस्य पुष्टेः ॥ ऋ० ५ । ४१ । १६ । २० ॥

अभिगृणातु न इला यूथस्य माता सर्वस्य माता स्मदभि नदीभिर्दूर्वशी वा गृणा-
दूर्वशी वा वृहद्विवा महद्विवा गृणानाभ्यूर्गर्वाणा प्रभूथस्य प्रभूतस्यायोरयनस्य मनुष्यस्य
ज्योतिषो बोदकस्य वा सेवता नोऽन्नस्य पुष्टे ॥

रोदसी रुद्रस्य पत्नी । तस्या एषा भवति ॥ ४६ ॥ १५ ॥

रथं नु मारुत वयं श्रवस्युमा हुंवामहे । आ यस्मिन्तस्थौ

सुरणानि विभ्रती सचा मरुत्सु रोदसी ॥ ऋ० ५ । ५६ । ८ ॥

रथं क्षिप्र मारुत मेघ वय श्रवणीयमाह्वयामहे आ यस्मिन्तस्थौ सुरमणीयान्शु-
कानि विभ्रती सचा मरुद्भि सह रोदसी ॥ ५० ॥ १६ ॥

इति पञ्चमाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्चापमध्यायः ॥

निरुक्त एकादशाऽध्यायश्च समाप्तः ॥

अथ षष्ठाध्यायारम्भः ॥

तत्र प्रथमः पादः ॥

अथातो द्युस्थाना देवताः ॥ तासामश्विनो प्रथमागामिनो भवतः ।

अश्विनो यद्व्यश्नुवाते सर्वं रसेनान्यो ज्योतिषान्यः । अश्वैरश्विनावित्यौर्णवाभः ।
तत्कारश्विनो द्यावापृथिव्यावित्येकेऽहेभ्रात्रावित्येके सूर्याचन्द्रमसावित्येके राजानो पुरय-
कृतावित्यैतिहासिकाः । तयोः काल ऊर्ध्वमर्धरात्रात्प्रकाशीभावस्यानुविष्टम्भमनुत्तमो भागो
हि मध्यमो ज्योतिर्भाग आदित्यः तयोरेषा भवति ॥ १ ॥

वसातिषु स्म चरथोऽसितौ पेट्वाविव ।

कृदेदमश्विना युवमभि देवाँ अगच्छताम् ॥

इति सा निगदव्याख्याता । तयोः समानकालयोः समानकर्मणोः संस्तुतप्राणयो-
रसंस्तवेनैषोऽर्धचो भवति । वासात्यो अन्य उच्यत ष्यः पुत्रस्तवान्य इति । तयोरेषा-
परा भवति ॥

हृहेहं जाता समवावर्शातामरेपसा तन्वाँ नामभिः स्वैः ।

जिष्णुर्वामन्यः सुमंखस्य सूरिर्दिवो अन्यः सुभगः पुत्र ऊहे ॥

ऋ० १ । १८१ । ४ ॥

इह चेह च जातो संस्तूयेत पापेनाजिप्यमानया तन्वा नामभिश्च स्वैर्जिष्णुर्वामन्यः
सुमहतो षलस्येरयिता मध्यमो दिवोऽन्यः सुभगः पुत्र ऊह्यत आदित्यः । तयोरेषापरा
भवति ॥ ३ ॥

प्रातर्पृजा वि वीधयाश्विनावेह गच्छताम् ।

अस्य सोमस्य पीतये ॥ ऋ० १ । २२ । १ ॥

प्रातर्गोमिनो विधेधयाश्विनावेह गच्छतामस्य सोमस्य पानाय । तयोरेषापरा
भवति ॥ ४ ॥

प्रातर्यजध्वमशिवनां हिनोतु न सायमस्ति देवया अर्जु-
ष्टम् । उतान्यो अस्मद्यजते वि चावः पूर्वं पूर्वं यजमानो
वनीयान् ॥ अ० ५ । ७७ । २ ॥

प्रातर्यजध्वमशिवनो प्रहिणुत न सायमस्ति देवेज्या अर्जुष्टमेतत् । अप्यन्योऽस्म-
द्यजते वि चावः । पूर्वं पूर्वं यजमानो वनीयान्वनयितृतमः । तयोः कालः सूर्योदय-
पर्यन्तस्तस्मिन्नन्या देवता ओप्यन्ते ॥

वपां वष्टेः कान्तिकर्मण उच्छतेरितरा माध्यमिका । तस्या एषा भवति ॥ ५ ॥

उपस्तच्चित्रमा भरास्मभ्यं वाजिनीवति ।

येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ अ० १ । ६२ । १३ ॥

उपस्तच्चित्रं चायनीयं मंहनीयं धनमाहरास्मभ्यमन्नवति येन पुत्रांश्च पौत्रांश्च द-
धीमहि तस्या एषापरा भवति ॥ ६ ॥

एता उ त्या उपसः केतुमकृतं पूर्वं अर्धे रजसो भानु-
सञ्जते । निष्कृयवाना आयुधानीव धृष्णवः प्रति गावोऽरु-
षीर्यन्ति मातरः ॥ अ० १ । ६२ । १ ॥ साम० उ० आ०
८ । ३ । १६ । १ ॥

एतास्ता उपसः केतुमकृतं प्रधानमेकस्या एव पूजनार्थं बहुवचनं स्यात् । पूर्वार्धे-
ऽ-तरितल्लोकस्य समञ्जते भानुना । निष्कृयवानाः आयुधानीव धृष्णवः । निरित्येव
समित्येनस्य स्थाने । एषांदेशां निष्कृतं जारिणीव (अ० १० । ३४ । ५) इत्यपि
निगमो भवति । प्रति यन्ति गावो गमनादरुपीरारोचनान्मातरो भासो निर्माञ्च्यः ॥

सूर्या सूर्यस्य पत्न्येवैवाभिसृष्टकालतमा । तस्या एषा भवति ॥ ७ ॥

सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृतं सुच-
क्रम् । आ रोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये वहतुं
कृणुष्व ॥ अ० १० । ८५ । २० ॥

सुकाशनं शल्मलिं सर्वरूपमपि बोधार्थं स्यात्सुकिंशुकमिव शल्मलिमिति । कि-
शुकं क्रतनेः प्रकाशयतिकर्मणः शल्मलिः सुशरो भवति शत्वान्वा । आरोह सूर्ये

अमृतस्य लोकमुदकस्य सुखं पत्ये बहंतुं कुरुष्व । सविता सूर्या प्रायच्छत्सोमाय राशे
मजापतये वेति च ब्राह्मणम् ॥

वृषाकपायी वृषाकपेः पत्न्येवैवाभिसृष्टकालतमा । तस्या एषा भवति ॥ ८ ॥

वृषाकपायि रेवति सुपुत्र द्यौदु सुस्नुषे । घसत्त इन्द्र
उक्षणः प्रियं काचित्करं हविर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ अ०
१० । ८६ । १३ ॥

वृषाकपायि रेवति सुपुत्रे मध्यमेन सुस्नुषे माध्यमिकया वाचा । स्तुषा साधु-
सादिनीति वा साधुसानिनीति वा स्वपत्यं तत्सनोतीति वा । प्राशनात् त इन्द्र
उक्षणा एतान्माध्यमिकान्तसंस्त्यायान् । उक्षणा उक्षतेर्बृद्धिकर्मणा उक्षन्त्युदकेनेति वा ।
प्रियं कुरुष्व सुखचयकरं हविः सुखकरं हविः सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् भ्रूम
आदित्यम् ॥

सरण्यूः सरणात् । तस्या एषा भवति ॥ ९ ॥

अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सर्वर्णामददुर्विवस्वते ।

उताश्विनावभरयत्तदासीदजहादु द्वा मिथुना सरण्यूः ॥

अ० १० । १७ । २ ॥

अप्यगूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सर्वर्णामददुर्विवस्वतऽप्यश्विनावभरयत्तदासीद-
जहाद् द्वौ मिथुनौ सरण्यूः । मध्यमं च माध्यमिकां च वाचमिति नैरुक्ता यमं च यमीं
चेत्यैतिहासिकाः । तत्रेतिहासमात्रात् । त्वाष्ट्री सरण्यूर्विवस्वत आदित्याद्यमौ मि-
थुनौ जनयाञ्चकार । सा सर्वर्णामिन्यां प्रतिनिधायाम् रूपं कृत्वा प्रदुद्राव स विव-
स्वानादित्य आश्वमेव रूपं कृत्वा तामनुसृत्य सम्बभूव ततोऽश्विनौ जघाते सर्वर्णायाम्
मनुः । तदभिवादिन्येपरमवति ॥ १० ॥

त्वष्टा दुहित्रे बहंतुं कृणोतीतीदं विश्वं भुवनं समेति ।

यमस्य माता पर्युक्षमाना महो जाया विवस्वतो ननाश ॥

अ० १० । १७ । १ ॥

त्वष्टा दुहितुर्बहनं करोतीतीदं विश्वं भुवनं समेतीमानि च सर्वाणि भूतान्य-
भिसमागच्छन्ति यमस्य माता पर्युक्षमाना महतो जाया विवस्वतो ननाश । रात्रि-
दित्यास्यादित्योदयेऽन्तर्धीयते ॥ ११ ॥

इति षष्ठाऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

सविता व्याहृतात् । तस्य काणो यदा द्यौरपहनतमस्का कीर्णशिमर्भवति । तस्यैषा भवति ॥ १० ॥ १ ॥

विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्रासावीन्द्रं द्विपदे चतुष्पदे ।
वि नाकं मख्यत्सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुषसो वि राजति ॥
ऋ० ५ । ८१ । २ ॥

सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रतिमुञ्चते मेधावी कवि क्रान्तदशनो भवति क्वचतेर्वा प्रसुवति भद्र द्विपाद्भ्यश्च चतुष्पाद्भ्यश्च व्यचिरुयपन्नाक सविता वरणीय प्रयाण-
मनूपसो विराजति । अधोरागः सावित्र इति पशुसमाम्नाय विज्ञायते । कस्मात्
सामान्यादित्यधस्तात्तद्वेदाया तमो भवत्येतस्मात्सामान्यादधस्ताद्रामोऽधस्तात्कृष्ण कस्मा-
त्सामान्यादित्यर्गिन चित्वा न रामामुपेयात् । रामा रमणाद्योपयत न धर्माय कृष्णजाती-
येतस्मात्सामान्यात् । कृकवाकः सावित्र इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते । कस्मात्सामा-
न्यादिति फालानुवाद परीत्य । कृकवाको पूर्व शब्दानुकरणा वचेरुत्तरम् ॥

भगो व्याख्यात । तस्य काण प्रागुत्सर्पणाम् । तस्यैषा भवति ॥ १३ ॥ २ ॥

प्रातर्जितं भगमुग्रं ह्येव वय पुत्रमदितैर्यो विधृत्ता ।
आध्रश्चिथं मन्यमानस्तुरश्चिद्राजा चिथं भगं भृचीत्याह ॥
ऋ० ७ । ४१ । २ ॥

प्रातर्जित भगमुग्र ह्येव वय पुत्रमदितैर्यो विधारयिता सर्वस्याध्रश्चिथ मन्यमान
आध्र्याहुर्दरिद्रस्तुरश्चिचनुर इति यमनाम तरतर्वा त्वरतर्वा त्वरया तूर्णागतैर्यमो राजा
चिथ भग भृचीत्याह । अन्वो भग इत्याहुर्मुत्सतो न दृश्यत । माशिश्रमस्याक्षिणी
निर्जघाति च प्राक्षणा जन भगो गच्छतीति वा जन गच्छत्यान्तित्य उदयेन ॥

सूर्यं सतेवा सुपतेर्वा स्वीर्यतर्वा । तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥ ३ ॥

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ॥

दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥ ऋ० १ । ५० । १ ॥

उद्गहन्ति त जातवेदस रश्मय वेनव सर्षेणा भूताना दर्शनाय सूर्यमिति । कम-य-
मादित्यादेवमवचयत् । तस्यैषापरा भवति ॥ १५ ॥ ४ ॥

चिश्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आप्रा
यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्यं आत्मा जगत्स्तस्थुषश्च ॥ ऋ०
१ । ११५ । १ ॥ यजु० ७ । ४२ ॥

चायनीयं देवानामुदगमदनीकं ख्यानं मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्चापूपुरद् द्यावापृथिव्यौ
चान्तरिक्षं च महत्त्वेन तेन सूर्यं आत्मा जङ्गमस्य च स्थावरस्य च ॥

अथ यद्रश्मिपोषं पुष्यति तत्पूषा भवति । तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥ ५ ॥

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषुर्भूषे अहनी घौरिवासि ।
विश्वा हि माया अवासि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥
ऋ० ६ । ५८ । १ ॥

शुक्रं ते अन्यद्योहितं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्यज्ञियं ते अन्यद्विषमरूपे ते अहनी
कर्म घौरिवावासि । सर्वाणि प्रज्ञानान्यवस्यन्नवन्भाजनवती ते पूषन्निह दत्तिरस्तु ।
तस्यैषापरा भवति ॥ १७ ॥ ६ ॥

पयस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतो अभ्यानल्लकम् ।
स नो रसच्छुरुषश्चन्द्राग्रा भियंभियं सीषधाति प्र पूषा ॥ ऋ०
६ । ४० । ८ ॥

पयस्पथोऽधिपतिं वचनेन कामेन कृतोऽभ्यानल्लकमभ्यापनोऽर्कमिति वा । स नो
ददातु चायनीयाप्राणि धनानि कर्मकर्म च नः प्रसाधयतु पूषति ॥ अथ यद्विपितो भवति
तद्विष्णुर्भवति । विष्णुर्विशतेर्वा । व्यरनोतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥ ७ ॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् ॥

समूढमस्य पांसुरे ॥ ऋ० १ । २२ । १७ ॥

यदिदं किं च तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदं त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे
दिवीनि शाकपूणिः । समारोहणे विष्णुपदे गयाशिरसीतयोर्गवाभः । समूढमस्य पांसुरे
प्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यते । अपि वोपमार्थे स्यात्समूढमार्थे पांसुल इव पदं न
दृश्यत इति । पांसवः पादैः सूयन्त इति वा पत्राः शेरत इति वा पंसनीया भव-
न्तीति वा ॥ १९ ॥ ८ ॥

इति षष्ठाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

विश्वानरो व्याख्यात (७ । २१) । तस्यैप निपातो भवत्यै.शामृचि ॥ २० ॥ १ ॥

विश्वानरस्य वस्वपतिमनान्तस्य शर्वसः ।

एवैश्च चर्षणीनामूनी ह्वे रथानाम् ॥ ऋ० ८ । ६८ । ४ ॥

विश्वानरस्यादित्यस्थानान्तस्य शवसो महतो बलस्यैवैश्च कामैरथनैरथनैर्वा चर्षणीना मनुष्याणामूत्या च यथा रथानामिन्द्रमस्मिन्वज्रे हयामि ॥

वस्वो व्याख्यात (१० । ३) । तस्यैपा भवति ॥ २१ ॥ २ ॥

येना पावक चर्षसा भुरगयन्तं जनो अनु ।

त्वं वरुणा पश्यसि ॥ ऋ० १ । ५० । ६ ॥

भुरग्युरिति क्षिप्रनाम भुरग्यु शकृनिर्भ्रिमध्वान नयति स्वर्गस्य लोकस्यापि बोद्धा तत्सम्पाती भुरग्युरनेन पावकख्यानेन भुरग्यन्तं जनो अनु त्व वरुणा पश्यसि । तत्ते वय स्तुम इति वाक्यशेषोऽपि बोत्तरस्याम् ॥ २२ ॥ ३ ॥

येना पावक चर्षसा भुरगयन्तं जनो अनु ।

त्वं वरुणा पश्यसि ॥ ऋ० १ । ५० । ६ ॥

विद्यमिपि रजस्पृश्वहा मिमानो अक्तुभिः ।

पश्यञ्जन्मानि सूर्य ॥ ऋ० १ । ५० । ७ ॥

व्येपि वा रजश्च पृथु महान्तल्लोकमहानि च मिमानोऽक्तुभी रात्रिभि सह परपञ्जन्मानि जातानि सूर्य । अपि वा पूर्वस्याम् ॥ २३ ॥ ४ ॥

येना पावक चर्षसा भुरगयन्तं जनो अनु ।

त्वं वरुणा पश्यसि ॥ ऋ० १ । ५० । ६ ॥

प्रत्यद्दृष्टेवानां विशा प्रत्यद्दुर्देपि मानुषान् ।

प्रत्यद्द्विश्वं रवर्दृशे ॥ ऋ० १ । ५० । ५ ॥

चिभ्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आप्रा
 यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्यं आत्मा जगंतस्तस्थुषश्च ॥ ऋ०
 १ । ११५ । १ ॥ यजु० ७ । ४२ ॥

चायनीयं देवानामुदगमदनीकं ख्यानं मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्चापूपुरद् यावापृथिव्यौ
 चान्तरिक्षं च महस्त्वेन तेन सूर्यं आत्मा जङ्गमस्य च स्थावरस्य च ॥

अथ यद्रिमिपोषं पुष्यति तत्पूपा भवति । तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥ ५ ॥
 शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषु रूपे अहनी द्यौरिवासि ।
 विश्वा हि माया अवंसि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥
 ऋ० ६ । ५८ । १ ॥

शुक्रं ते अन्यद्यहोहितं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्यज्ञियं ते अन्यद्विषमरूपे ते अहनी
 कर्म द्यौरिव चासि । सर्वाणि प्रज्ञानान्यवस्यन्नवन्भाजनवती ते पूषन्निह दत्तिरस्तु ।
 तस्यैषापरा भवति ॥ १७ ॥ ६ ॥

पथस्पथः परिपति वचस्या कामेन कृतो अभ्यानल्लकम् ।
 स नो रसच्छुरुषश्चन्द्राग्रा भियंभियं सीषधाति प्र पूषा ॥ ऋ०
 ६ । ४० । ८ ॥

पथस्पथोऽधिपति वचनेन कामेन कृतोऽभ्यानल्लकमभ्यापन्नोऽर्कमिति वा । स नो
 ददातु चायनीयाप्राणि धनानि कर्मकर्म च नः प्रसाधयतु पूषति ॥ अथ यद्विपितो भवति
 तद्विष्णुर्भवति । विष्णुर्विशतेर्वा । व्यश्नोतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥ ७ ॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् ॥

समूढमस्य पांसुरे ॥ ऋ० १ । २२ । १७ ॥

यदिदं किं च तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदं त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे
 दिधीति शाकपूणिः । समारोहणे विष्णुपदे गयाशिरसीत्यौर्गवाभः । समूढमस्य पांसुरे
 प्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यते । अपि वोपमार्थे स्यात्समूढमस्य पांसुल इव पदं न
 दृश्यत इति । पांसवः पादैः सूयन्त इति वा पत्राः शेरत इति वा पंसनीया भव-
 न्तीति वा ॥ १९ ॥ ८ ॥

इति षष्ठाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

प्रत्यङ्ङिदं सर्वमुदेशि प्रत्यङ्ङिदं सर्वमभिविपर्यसीति । अपि वैतथ्यामेव ॥ २४ ॥ ५ ॥

येनां पावक चक्षसा भुरग्यन्तं जनां अनुं ।

स्वं वरुणा पश्यसि ॥ ऋ० १ । ५० । ६ ॥

तेन नो जनानभिविपर्यसि ॥

केशी केशा रश्मयस्तेस्तद्वान् भवति काशनाद्वा प्रकाशनाद्वा । तस्यैषा भवति ॥ २५ ॥ ६ ॥

केश्यग्निं केशी विषं केशी बिभर्ति रोदसी ।

केशी विश्वं स्तृष्टुशे केशीदं ज्योतिरुच्यते ॥ ऋ० १० ।

१३६ । १ ॥

केश्यग्निं च विषं च । विपमित्युदकनाम विष्णातेर्विपूर्वस्य स्नातेः शुद्धयर्थस्य विपूर्वस्य वा सचते । शावापृथिव्यौ च धारयति । केशीदं सर्वमिदमभिविपर्यसति केशीदं ज्योतिरुच्यते इत्यादित्यमाह । अथाप्येते इतरं ज्योतिषी वंशनी उच्येते धूमेनाग्नी रजसा च मध्यमः । तेषामेषा साधारणा भवति ॥ २६ ॥ ७ ॥

त्रयः केशिनं ऋतुथा वि चक्षते संवत्सरे वपत एक एषाम् । विश्वमेको अभि चष्टे शचीभिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम् ॥ ऋ० १ । १६४ । ४४ ॥

त्रयः केशिनं ऋतुथा विचक्षते कालेकालेऽभिविपर्यन्ति संवत्सरे वपत एक एषामित्यग्निः पृथिवीं दहति । सर्वमेकोऽभिविपर्यति कर्मभिरादित्यो गतिरेकस्य ददृशते न रूपं मध्यमस्य ॥ अथ यद्रश्मिभिरभिप्रक्वप्यन्तेति तद्वृषाकपिर्भवति वृषाकल्पनः । तस्यैषा भवति ॥ २७ ॥ ८ ॥

पुनरेहि वृषाकपे सुविता कल्पयावहे । य एष स्वप्न-
नंशनोऽस्तमेपि पथा पुनः । विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥

ऋ० १० । ८६ । २१ ॥

पुनरेहि वृषाकपे सुप्रसूतानि यः कर्माणि कल्पयावहे य एष स्वप्नंशनः स्वप्ना-
जारापत्यादित्य एदयेन सोऽस्तमेपि पथा पुनः । सर्वस्मात् इन्द्र उत्तरमे तद्
ब्रूम आदित्यम् ॥

पमो व्याख्यातः (१० । १६) । तस्यैषा भवति ॥ २८ ॥ ९ ॥

यस्मिन्वृत्ते सुपलाशे देवैः सन्निवृत्ते यमः ।

अत्रा नो विश्वतिः पिता पुराणाँ अनु वेनति ॥

ऋ० १० । १३५ । १ ॥

यस्मिन्वृत्ते सुपलाशे स्थाने वृत्तये वापि बोपमार्थे स्याद्दृक्ता इव सुपलाश इति वृत्तो ब्रश्चनात् पलाशं पलाशनात् । देवैः सङ्गच्छते यमो रश्मिभिरादित्यस्तत्र सर्वस्य पाता वा पालयिता वा पुराणाननुकामयेत् ॥

अज एकपादजन एक. पाद एकेन पादेन पातीति बैकेन पादेन पिबतीति बै. कोऽस्य पाद इति वा । एकं पादं नोत्तिदति (अथ० ११ । ४ । २१) इत्यपि निगमो भवति । तस्यैष निपातो भवति वैश्वदेव्यामृषि ॥ २६ ॥ १० ॥

पावीरवी तन्यतुरेकपादुजो द्विवो धृत्ता सिन्धुरापः
समुद्रियः । विश्वे देवासः शृण्वन्वचांसि मे सरस्वती सह
धीभिः पुरन्धवा ॥ ऋ० १० । ६५ । १३ ॥

पवि. शलयो भवति यद्विपुनाति कार्यं तद्वत्पवीरमायुधं तद्वानिन्द्रः पवीरवान् । अतितस्यो पवीरवान् (ऋ० १० । ६० । ३) इत्यपि निगमो भवति । तदेव वाक्पावीरवी पावीरवी च दिव्या वाक् । तन्यतुस्तनित्री वाचोऽन्यस्याः । अजरैकपाद् द्विवो धारयिता सिन्धुरचापश्च समुद्रियाश्च सर्वे च देवाः सरस्वती च सह पुरन्धवा स्तुत्या प्रयुक्तानि धीभिः कर्मभिर्युक्तानि शृण्वन्तु वचनानीमानीति ॥

पृथिवी व्याख्याता (१ । १३-१४) । तस्या एष निपातो भवत्येन्द्राग्न्या-
मृषि ॥ ३० ॥ ११ ॥

यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यामवमस्यां-
सुतस्यः । अतः परि वृषणाश्वा हि यातमथा सोमस्य पिबतं
सुतस्यं ॥ ऋ० १ । १०८ । १० ॥

इति सा निराद्व्याख्याता ॥

समुद्रो व्याख्यातः (२ । १०) । तस्यैष निपातो भवति पावमान्वा-
मृषि ॥ ३१ ॥ १२ ॥

पवित्रवन्तः परि वाचमासते पितृषां प्रत्नो अभि
रक्षति व्रतम् । महः समुद्रं वरुणस्तिरो दधे धीरा इच्छे-
कुर्धरुणेष्वारभम् ॥ ऋ० ६ । ७३ । ३ ।

पवित्रवन्तो रश्मिवन्तो माध्यामिका देवगणा पर्यासते माध्यमिका वाच पितृषा
प्रत्नं पुराणोऽभिरक्षति व्रतं कर्म । महः समुद्रं वरुणस्तिरोऽन्तर्दधात्यथ धीरा शक्नु
वन्ति धरुणेषूपद्रु कर्मण आरभमारब्धुम् ॥ अत्र एरुपाद् व्याख्यात पृथिवी व्या-
ख्याता समुद्रो व्याख्यात । तयामेवा निपातो भवत्यपरस्या बहुदवतायामृचि ॥ ३२ ॥ १३ ॥

उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोस्वञ्ज एकपात्पृथिवी समुद्रः । विश्वे
देवा ऋतावृधो हुवाना स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु ॥
ऋ० ६ । ५० । १४ ॥

अपि च नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वजश्चैकपात्पृथिवी च समुद्रश्च सर्वे च देवा सत्य-
वृधो वा यज्ञवृधो वा दूयमाना मन्त्रैः स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु मघाविशस्ता ।

दध्यङ् प्रत्यक्तो ध्यानमिति वा प्रत्यक्तमग्निन्व्यानमिति वा । अथर्वा व्याख्यात
(११ । १८) । मनुमेतनात् । तयामेव निपातो भवत्यैन्द्रायामृचि ॥ ३३ ॥ १४ ॥

यामथर्वा मनुष्विपिता दध्यङ् धियमत्नत । तस्मिन्त्र-
द्वाणि पूर्वथेन्द्रं उक्था ममंगमताचन्ननु स्वराज्यम् ॥ ऋ०
१ । ८० । १६ ॥

यामथर्वा च मनुश्च पिता मानवाना दध्यङ् च धियमतनिपत तस्मिन्त्रद्वाणि
कर्माणि पूर्वेन्द्र उक्थानि च सद्गच्छन्तामर्चयोऽनुपास्ते स्वराज्यम् ॥ ४३ ॥ १५ ॥

इति षष्ठाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥

अर्थातो द्युस्थाना देवगणाः ॥ तेषामादित्याः प्रथमागामिनो भ-
वन्ति । आदित्या व्याख्याताः (२ । १३) । तेषामेवा भवति ॥ ३५ ॥ १ ॥

इमा गिरं आदित्येभ्यो घृतस्नूः सनाद्राजभ्यो जुह्वं जुहोमि ।
शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तुविज्ञानो वरुणो दक्षो अंशः ॥
ऋ० २ । २७ । १ ॥

घृतस्नूवृतमस्ताविन्यो घृतप्रत्नात्रिययो घृतसानिन्यो घृतसारिण्य इति बाहुतीरादि-
त्येभ्यश्चिरं जुह्वा जुहोमि चिरं राजभ्य इति वाशृणोतु न इमा गिरो मित्रधार्यमा च
भगश्च बहुजातश्च धाता दक्षो वरुणोऽशरच । अंशोऽशुना व्याख्यातः ॥

सप्त(४२६) ऋषयो (२ । ११) व्याख्याताः । तेषामेवा भवति ॥ ३६ ॥ २ ॥

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति सदमप्रमा-
दम् । सप्तापः स्वपतो लोकमद्युस्तत्र जागृतो अस्वप्नजो सत्र-
सदो च देवो ॥ यजुः ३४ । ५५ ॥

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीर रश्मय आदित्ये सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादं संव-
त्सरमप्रमाद्यन्तः सप्तापनारत एव स्वपतो लोकमस्तमितमादित्यं यन्ति तत्र जागृ-
तोऽस्वप्नजो सत्रसदो च देवो वाय्वादित्यावित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं सप्त ऋ-
षयः प्रतिहिताः शरीर पण्डिन्द्रियाणि विद्या सप्तम्यात्मनि सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादं
शरीरमप्रमाद्यन्ति सप्तापनानोमान्येव स्वपतो लोकमस्तमितमात्मानं यन्ति तत्र जा-
गृतोऽस्वप्नजो सत्रसदो च देवो प्राज्ञश्चात्मा तैजसश्चेत्यात्मगतिमाचष्टे । तेषामे-
वापरा भवति ॥ ३७ ॥ ३ ॥

तिर्यग्विज्रश्चमस ऊर्ध्वबुध्नो यस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपम् ।
अत्रासंत ऋषयः सप्त साकं ये अस्य गोपा महतो बभूवुः ॥
अथ० १० । २६ । ६ ॥

तिर्यग्विज्रश्चमस ऊर्ध्वबुध्नो ऊर्ध्वबोधनो वा यस्मिन्यशो निहितं सर्वरूपमत्रासत
ऋषयः सप्त सहादित्यरश्मयो ये अस्य गोपा महतो बभूवुरित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं

तिर्यग्विश्वरचमस ऊर्ध्वबन्धन ऊर्ध्वबोधनो वा यस्मिन्यशो निहितं सर्वरूपमत्राह
 ऋषयः सप्त सहेन्द्रियाणि यान्यस्य गोमृषि महतो बभूवुरित्यात्मगतिमाचष्टे ॥

देवा व्याख्याताः (७ । १५) । तेषामेषा भवति ॥ ३८ ॥ ४ ॥

देवानां भद्रा सुमतिर्चैज्युतां देवानां रातिरभिनो निवर्त्तताम् ।
 देवानां सख सुपं सेदिमा वयं देवा न आयुः प्र तिरेन्तु जीवसे
 ॥ ऋ० १ । ८६ । २ ॥

देवानां वयं सुमती कल्याण्यां मत्रावृत्तुगामिनामृतुगामिनामिति वा देवानां दानमभि
 नो निवर्त्ततां देवानां सखसुपसीदेम वयं देवा न आयुः प्रवर्षयन्तु चिरं जीवनाय ॥

विश्वे देवाः सर्वे देवाः । तेषामेषा भवति ॥ ३९ ॥ ५ ॥

ओमांसश्वर्षणीधृतो विश्वे देवासु आ गत ।
 द्वाश्र्वांसौ द्वाशुंबः सुतम् ॥ ऋ० १ । ३ । ७ ॥

अवितारो वावनीया वा मनुष्यधृतः सर्वे च देवा इहागन्धत दत्तवन्तो दत्तवतः
 सुतमिति । तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते । यत्तु किञ्चिद्
 षड्दशैवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विश्वजिह्वमिति शाकपूषिरन्तयन्तगतत्वेप
 चदेशो भवति यच्चुरंक इति दश द्विपदा अजिह्वा भूतांसः कारयप आश्विनम् (ऋ० १० ।
 १०६) । एकजिह्वमभितष्टीयं सुक्तम् (ऋ० ३ । ३८) । एकजिह्वम् ॥

साध्या देवाः साधनात् । तेषामेषा भवति ॥ ४० ॥ ६ ॥

यजेनं यजमयजन्त देवास्तानि धर्माण्ये प्रथमान्वांसन् ।
 ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥
 ऋ० १ । १६४ । ५० ॥

यजेन यजमयजन्त देवा अग्निनाग्निमयजन्त देवा अग्निः पशुरासीत्तयाजन्त
 हेनायजन्तेति च साध्याम् । तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः
 समसेवन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः साध्याः । एतानो देवगाण इति नैहत्याः पूर्वं
 देवगुणमित्याख्यानम् ॥

वसवो यद्विवसते सर्वम् । अग्निर्वसुभिर्वासव इति समाख्या तस्मात्पृथिवीस्था-
। इन्द्रो वसुभिर्वासव इति समाख्या तस्मान्मध्यस्थानाः । वसव आदित्यश्मयो
वासनात्तस्माद् द्युस्थानाः । तेषामेषा भवति ॥ ४१ ॥ ७ ॥

पुगा वो देवाः सदनमकर्म य आजग्मुः सर्वनमिदं जुषाणाः ।
रत्तिवांसः पपिवांसश्च विश्वेऽग्ने धत्त वसवो वसूनि ॥
यजुः ८ । १८ ॥

स्वागमनानि वो देवाः सुपथान्यकर्म य आगच्छत सवनानीमानि जुषाणाः खा-
देतवन्तः पीतवन्तश्च सर्वेऽस्मात्तु धत्त वसवो वसूनि । तेषामेषापरा भवति ॥ ४२ ॥ ८ ॥

ज्मया अत्र वसवां रन्त देवा उरावन्तरिक्षे मर्जयन्त शुभ्राः ।
अर्वाक्पथ उरुज्जयः कृणुध्वं श्रोता दूतस्य जग्मुषो नो अस्य ॥
यजुः ७ । ३६ । ३ ॥

ज्मया अत्र वसवोऽरमन्त देवा ज्मा पृथिवी तस्यां भवा ररो चान्तरिक्षे मर्ज-
यन्त गमयन्त रमयन्त शुभ्राः शोभमाना अर्वाक् एनान्पथो बहुजवाः कुरुध्वं शृणु-
त दूतस्य जग्मुषो नोऽस्याग्नेः ॥

वाजिनो व्याख्याताः (२ । २८) । तेषामेषा भवति ॥ ४३ ॥ ९ ॥

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः ।
जम्भयन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि सनेभ्यस्मद्युयवन्नमीवाः ॥
यजुः ६ । १६ ॥

सुखा नो भवन्तु वाजिनो ह्वानेषु देवतातो यद्दे मितद्रवः सुमितद्रव स्वर्काः
स्वम्चना इति वा स्वर्चन इति वा स्वर्धिष इति वा जम्भयन्तोऽहिं च वृकं च रक्षां-
सि च क्षिप्रमस्मद्यावगन्त्वमीवा देवारवा इति वा ॥

देवपत्न्यो देवानां पत्न्यः । तासामेषा भवति ॥ ४४ ॥ १० ॥

देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये ।
या पार्थिवासो या अपामपि व्रते तानोर्देवीः सुहवाशर्मयच्छत ॥
यजुः ५ । ४६ । ७ ॥

देवानां पत्न्य उशत्योऽवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजयेऽपत्यजननाय चाक्षसंसननाय
य । या पार्थिवासो या अपामपि व्रतेऽर्मासि ता नो देव्यः सुहवा शर्म यच्छन्तु
शरणम् । तासामेषापरा भवति ॥ ४५ ॥ ११ ॥

उत ग्ना व्यन्तु देवपत्नीरिन्द्राय । ग्नाय्यश्विनी राद्
 आ रोदसी वरुणानी श्रृणोतु व्यन्तु देधीर्य ऋतुर्जनीनाम् ॥
 ऋ० ५ । ४६ । ८ ॥

अपि च ग्ना व्यन्तु देवपत्न्य इन्द्राणीन्द्रस्य पत्न्यग्नाय्यग्नेः पत्न्यश्विन्यश्विनोः
 पत्नी राद् राजते रोदसी रुद्रस्य पत्नी वरुणानी च वरुणस्य पत्नी व्यन्तु देव्य
 कामयन्ता य ऋतु फालो जायानाम् ॥ ४६ ॥ १२ ॥

इति षष्ठाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्चायमध्यायः ॥

निरुक्ते द्वादशाऽध्यायश्च समाप्तः ॥

अथ परिशिष्टम् ॥

अथ प्रथमाध्यायः ।

अथेमा अतिस्तुतय इत्याचक्षोऽपि वा संप्रत्यय एव स्यान्महाभागाद् देवतायाः ।
सोऽग्निमेव प्रथममाह । स्वमग्ने शुभिस्त्वमाशुशुक्षाणि । (ऋ० २ । १ । १)
इति यथैतस्मिन्सूक्ते । नहि त्वदारे निमिषश्च नेशे (ऋ० २ । २८ । ६) इति
धरुणस्य । अथैपेन्द्रस्य ॥ १ ॥

यद् द्यावं इन्द्र ते शतं शतं भूर्मीरुत स्युः ।

नत्वां वज्रिन्सहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी ॥

ऋ० ८ । ७० । ५ ॥

यदि त इन्द्र शतं दिवः शतं भूमयः प्रतिमानानि स्युर्न त्वा वज्रिन्सहस्रमपि सूर्या
न द्यावापृथिव्यावप्यभ्यशुवीतामिति । अथैपादित्यस्य ॥ २ ॥

यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगन्तन । क्वः स्य पुल्वधो

मृगः कमगञ्जनयोपनो विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ऋ० १० ।

८६ । २२ ॥

यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगन्तन क स्य पुल्वधो मृग क स बह्वादी मृगः ।
मृगो माहेंगतिर्धर्मणः । कमगम् देशं जनयोपनः सूर्यमाद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूम
आदित्यम् । अथैपादित्यरश्मीनाम् ॥ ३ ॥

वि हि सोतोःसृञ्चतु नेन्द्रं देवममंसत । यत्रामददृषाकपि-

र्यः पुष्टेषु मरसखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ऋ० १० । ८६ । १ ॥

न्यञ्चन्त हि प्रसवाय न चेन्द्रं देवममंसत यत्रामाददृषाकपिर्य ईश्वरः पुष्टेषु
योपेषु मरसखा मम सखा मदनसखा ये नः सत्यायस्ते महेति वा सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्त-
मेतद् ब्रूम आदित्यम् । अथैपादित्यनेः ॥ ४ ॥

सृष्टयैव जर्भरी तुर्फरीतु नैतोशेष तुर्फरी पर्फरीका । उदन्य-
जेव जेमना मदेरू ता मे जराय्वजरं मरायु ॥ १० । १०६ । ६ ॥

सृष्टयेवेति द्विविधा सृष्टिर्भवति भर्ता च हन्ता च तथाश्विनौ चापि भर्तरी
जर्भरी भर्तारावित्यर्थस्तुर्फरीतु हन्तारौ । नैतोशेष तुर्फरीपर्फरीका । नितोशस्यापत्यं
नैतोशं नैतोशेष तुर्फरी क्षिप्रहन्तारौ । उदन्यजेव जेमना मदेरू । उदन्यजेवेत्युदकजे
इव रत्ने सामुद्रे चान्द्रमसे वा जेमने जयमन जेमना मदेरू । ता मे जराय्वजरं
मरायु । एतञ्जरायुजं शरीरं शग्दमजीर्णम् । अथैषा सोमस्य ॥ ५ ॥

तरत्स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्धसः ।

तरत्स मन्दी धावति ॥ अ० ६ । ५८ । १ ॥

तरति स पापं सर्वं मन्दी य स्तोति धावति गच्छत्यूर्ध्वा गतिम् । धारा सुत-
स्यान्धसः । धारयाभिष्टुतस्य सोमस्य मन्त्रपूतस्य वाचा स्तुतस्य । अथैषा यज्ञस्य ॥ ६ ॥

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तांसो अस्य ।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोर्वीति महो देवो मर्त्यां आ विवेश ॥

अ० ४ । ५८ । ३ ॥

चत्वारि शृङ्गोति वेदा वा एत चत्वार्योऽस्य पादा इति सवनानि त्रीणि द्वे
शीर्षे प्रायणीयोदयनीये सप्त हस्तांस सप्त हस्तांसि त्रिधा बद्धो वृषभो मन्त्रप्रा-
ह्णकारूपैर्वृषभो रोर्वीति । रोर्वीति मस्य सत्रप्रमेणा ऋग्भिर्भुजुभिं सामभिर्भुजुभिं
सृग्भिः शंसन्ति गजुभिर्भुजुजन्ति सामभिः स्तुवन्ति । महो देव इत्येष द्वि महान्देवो
यज्ञो मर्त्यां आविशेतेत्येष द्वि मनुष्यानाविशति यज्ञनाग । तस्योत्तरा भूयसे निर्व-
चनाय ॥ ७ ॥

स्वर्च्यन्तो नापेक्षन्त आ यां रोहन्ति रोदंती ।

यज्ञं ये विश्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिरे ॥ अथ० ४ ।

१४ । ४ ॥

स्वर्गच्छन्त ईजाना वा नेजन्ने नेऽमुमेत्र लोकं गतवन्तमीजन्तमिति । आ या
रोहन्ति रोदंती । यज्ञं ये विश्वतोधारं सर्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिरे इति ।

अथैषा वाचः प्रबलितेय ॥ ८ ॥

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।
गुहा त्रीणि निहितानि नेङ्गन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥
ऋ० १ । १६४ । ४५ ॥

चत्वारि वाचः परिमितानि पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मेधाविनो गुहायां त्रीणि
निहितानि नार्थं वेदयन्ते । *गुहा गूहतेस्तुरीयं त्वरतेः । कतमानि तानि चत्वारि पदानि ।
ओंकारो महाव्याहृतयश्चेत्यार्यम् । नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति वैयाकरणाः । मन्त्रः
कल्पो ब्राह्मणं चतुर्थी व्यावहारिकीति याज्ञिकः । ऋचो यजूषि सामानि चतुर्थी व्याव-
हारिकीति नैरुक्ताः । सर्पाणां वाग्वयसा जुद्रस्य सरीसृपस्य चतुर्थी व्यावहारिकीत्येके ।
पशुषु तूष्णवेषु मृगेष्व्वात्मनि चेत्यात्मप्रवादाः । अथापि ब्राह्मणं भवति सा वै वाक्सृष्ट्या
चतुर्था व्यभवदेष्वेव लोकेषु त्रीणि पशुषु तुरीयं या पृथिव्यां साग्नौ सा स्थ-
न्तरे यान्तरिक्षे सा वायौ सा वामदेव्ये या दिवि सादित्ये सा बृहति सास्तन-
यित्नावथ पशुषु ततो या वागत्परिच्यते तां ब्राह्मणेष्वदधुस्तस्माद् ब्राह्मणा
वमयीं वाच वदन्ति या च देवानां या च मनुष्याणांमिति । अथेषान्नरस्य ॥ ६ ॥
ऋचो अक्षरं परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः ।
यस्तन्न वेद किमुचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥
ऋ० १ । १६४ । ३६ ॥

ऋचो अक्षरं परमे व्यवने यस्मिन्देवा अधिनिषयणाः सर्वे यस्तन्न वेद किं स ऋचा
करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासत इति विदुष उपदिशति । कतमत्तदेतदक्षरम् । ओ-
मित्येषा वागिति शावपूणिर्ऋचश्च अक्षरं परमे व्यवने धीयन्ते नानादेवतेषु च मन्त्रेषु । ए-
तद् वा एतदक्षरं यत्सर्वां त्रयीं विद्यां प्रतिप्रतीति च ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

आदित्य इति पुनः शाकपूणोरेपरभवति यदेनमर्चन्ति प्रत्यूचः सर्वाणि भूतानि तस्य
यदन्यन्मन्त्रेभ्यस्तदक्षरं भवति रश्मयोऽत्र देवा उच्यन्ते य एतस्मिन्नधिनिषयणा इत्यधि-
देवतम् । अथाध्यात्मं शरीरमत्र ऋगुच्यते यदेनेनाचन्ति प्रत्यूचः सर्वाणीन्द्रियाणि तस्य
यद्विनाशिघर्मं तदक्षरं भवतीन्द्रियाण्यत्र देवा उच्यन्ते यान्यस्मिन्नात्मन्येकं भवन्ती-
त्यात्मप्रवादाः ॥ ११ ॥

अक्षरं न क्षरति न क्षीयत वाक्षरं भवति वाचोऽक्ष इति वाचो यानस्याब्जनात्तत्प्र-
कृतीवरद्वर्तनसामान्यादिनि । अथ मन्त्रार्थचिन्नाभ्युद्गोऽभ्युद्गोऽपि श्रुतिवोऽपि तर्कतो

नतु पृथक्त्वेन मन्त्रा निर्वक्तव्याः प्रकरणाश एव तु निर्वक्तव्याः । न द्वेषु प्रत्यक्षमस्त्य-
नृषेरतपसो वा पारोवर्यवित्तु तु खलु वेदित्तु भूयो विद्यः प्रशस्यो भवतीत्युक्तं पुर-
स्तात् । मनुष्या वा ऋषिपूत्कामस्तु देवानमुचन्को न ऋषिर्भविष्यतीति तेभ्य एतं
तर्कमृषिं प्रायच्छन्मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहमभ्यूढम् । तस्माद्यदेव किं चानूचानोऽभ्यूहत्यार्थं
तद्भवति ॥ १२ ॥

हृदा तृष्टेषु मनसो ज्वेषु यद्ब्राह्मणाः संयजन्ते सखायः ।
अत्राहं त्वं वि जहुर्वेद्याभिरोहब्रह्मणो वि चरन्त्यु त्वे ॥ ऋ०
१० । ७१ । ८ ॥

हृदा तृष्टेषु मनसां प्रज्ञेषु यद् ब्राह्मणाः संयजन्ते समानत्वाना ऋषिवज्रोऽत्राह
त्वं वि जहुर्वेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिरोहब्रह्मण ऊहप्रज्ञाया ऊह एषां व्रजेति वा ।
सेषं विद्यां श्रुतिमतिबुद्धिः तस्यास्तपसा पारमोपितनव्यं तद्विदमायुरिच्छता न निर्व-
क्तव्यं तस्मान्छन्दस्सु शेषा उपेक्षितव्याः । अयागमो या या देवतां निराह तस्यास्त-
स्मास्ताद्भाव्यमनुभवति ॥ १३ ॥

परिशिष्टे प्रथमोऽध्यायः ॥

इति निरुक्ते त्रयोदशोऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयाध्यायः ॥

व्याख्यातं दैवतं यज्ञाङ्गं च । अथात ऊर्ध्वमार्गगतिं व्याख्यास्यामः । सूर्य आत्मा
(ऋ० १ । ११५ । १) इत्युदितस्य हि कमंद्रष्टा । अथैतदनुप्रवदन्त्यथैतं महा-
न्तमात्मानोपगर्गणः प्रथदन्ति । इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः (ऋ० १ । १६४ । ४६)
इति । अथैष महानात्मात्मजिज्ञासायात्मानं प्रोवाचाग्निरस्मि जन्मना जातवेदा अहमस्मि
प्रथमजा इत्येताभ्याम् ॥ १ ॥

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं म आसन् ।
अर्कस्त्रिधातु रजसो विमानोऽर्जसो धर्मो हविरस्मि नामं ॥
ऋ० ३ । २६ । ७ ॥

अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्य पूर्वं देवेभ्यो अमृतस्य नाभिः ।
यो मा ददाति स इदेवमावा अहमन्नमन्नमदन्तमसि ॥
तै० ब्रा० २ । ८ । ८ । १ ॥

इति स ह ज्ञात्वा प्रादुर्बभूवेवं तं व्याजहारायतमात्मानमभ्यात्मजमन्तिकमन्य-
स्मा आचचक्षेति ॥ २ ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परां च पृथिभिश्चरन्तम् ।
स सधीचीः स विषुचीवेसान् आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः ॥
ऋ० १ । १६४ । ३१ ॥

आवरीवर्ति भुवनेष्वन्तरित्यथैष महानात्मा सत्वज्ञानास्तत्परं तद् ब्रह्म तरसत्यं
तत्सजिज्ञं तद्ग्यक्तं तदस्पर्शं तद्रूपं तदरसं तदगन्धं तदमृतं तच्छुक्लं तन्निष्ठो भूता-
त्मा । सैषा भूतप्रकृतिरित्येके तत्क्षेत्रं तदज्ञानात्क्षेत्रज्ञमनुप्राप्य निरात्मजम् । अथैष
महानात्मा त्रिविधो भवति सत्त्वं रजस्तम इति । सत्त्वं तु मध्ये विद्युदं विष्टत्यभितो
रजस्तमसो इति । कामद्वेषस्तम् इत्यविज्ञातस्य विद्युभ्यतो विभूर्ति कुर्वतः चोदत्तपृथ-
क्त्वाय कल्पते प्रतिभाति जिज्ञो महानात्मा तमोजिज्ञो विद्याप्रकाशजिज्ञस्तमोजपि
निक्षयजिज्ञ आकाशः ॥ १ ॥

आकाशगुणः शब्द आकाशाद्वायुर्द्विगुणः स्पर्शेन वायोज्योतिस्त्रिगुणं रूपेण ज्योतिषि आपश्चतुर्गुणा रसेनाद्भ्यः पृथिवी पञ्चगुणा गन्धेन पृथिव्या भूतप्रामास्था-
वरजङ्गमास्तदेतदहर्द्युगसहस्रं जागर्ति । तस्यान्ते सुपुप्स्यजङ्गानि प्रत्याहरति भूतप्रामाः
पृथिवीमपि यन्ति पृथिव्यप आपो ज्योतिषं ज्योतिर्वायुं वायुराकाशमाकाशो मनो मनो
त्रियां विद्या महान्तमात्मानं महानात्मा प्रतिभां प्रतिभा प्रकृतिं सा स्वपिति युगसहस्रं
रात्रिः । तावेतावहोरात्रावजस्रं परिवर्त्तते स काजस्तदेतदहर्भवेति ॥

युगसहस्रपर्यन्तमहर्ष्यद् ब्रह्मणो विदुः ॥ *

रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदां जनाः इति ॥ ४ ॥

नं परिवर्त्तमानमन्योऽनुप्रवर्त्तते स्रष्टा द्रष्टा विभक्तातिमात्रोऽहमिति गम्यते स
मिथ्यादर्शनेद् पावकं महाभूतेषु चिरोऽवाकाशाद्वायोः प्राणश्चक्षुश्च वक्तारं च तेजसो-
ऽद्भ्यः स्नेहं पृथिव्या मूर्तिः । पार्थिवांस्त्वष्टौ गुणान्विद्यात्स्त्रीन्मातृत्स्त्रीन्पितृतोऽस्थि-
स्नायुमज्जानः पितृनस्त्रज्ज्मांसशोणितानि मत्तृतोऽन्नपानमित्यष्टौ सोऽयं पुरुषः सर्व-
मयः सर्वज्ञानोऽपि कल्पः ॥ ५ ॥

स यद्यतुरुच्यते तद्भवति । यदि धर्ममनुरुच्यते तद् देवो भवति यदि ज्ञानमनु-
रुच्यते तद्मृतो भवति यदि काममनुरुच्यते संब्यवते । इमां योनिं सन्दध्यात्तदिदमत्र
पतम् । श्लेष्मा रेतसः सम्भवति श्लेष्मणो रसो रसाद्ब्रह्मोणितं शोणितान्मांसं मांसा-
न्मेदो मेदसः स्तावा स्नाज्जोऽक्षीन्यस्थिभ्यो मज्जा मज्जातो रेतस्तदिदं योनौ रेतः
सिक्कं पुरुषः सम्भवति । शुक्रातिरंके पुमान् भवति शोणितानिरंके स्त्री भवति द्वाभ्यां
समेन नपुंसको भवति शुक्रभिलेन यमो भवति शुक्रशोणितसंयोगान्मातृपितृसंयोगाच्च ।
तत्कथमिदं शरीरं परं संयम्यते सौम्यो भवति । एकरात्रोपिनं कलजं भवति पंचरा-
त्राद् बुद्बुदाः सतरात्रात्पेशी द्विसतरात्रादर्वुद्दं पंचविंशतिरात्रः स्तस्थिनो घनो भवति
मासमात्रात्कठिणो † भवति द्विमासाभ्यन्तरे शिवाः मन्वद्यने मासत्रयेण प्रीवाज्यादेशो
मासचतुष्केण त्वाज्यादेशः पञ्चमे मासे नखरोमज्यादेशः षष्ठे मुखनासिकाक्षिश्रोत्रं च
मम्भवति सत्रमे चजनसमर्थो भवत्यष्टमे बुद्धयव्यवस्यति नवमे सर्वाङ्गसम्पूर्णो भवति ॥

मृतश्चाहं पुनर्जातो जातश्चाहं पुनर्मृतः ।

नानां योनिर्सहस्राणि मयोपितानि यानि वै ॥

* किञ्चिद् भेदेन मानने धर्मशास्त्रे (१ । ७३) वर्तते ।

† "कठिनो" इत्यपि कश्चिन् ॥

आहारा विविधा भुक्ता. पीता नानाविधा स्तनाः ।

मातरो विविधा दृष्टा पितर. सुहृदस्तेथा ॥

अवाङ्मुखः पीडयमानो जन्तुश्चैव समन्वित ।

साङ्ख्यं योगं संयभ्यस्येत्पुरुषं वा पञ्चविशकम्

इति । ततश्च दशम मासे प्रजायत जातश्च वायुना स्पृष्टस्तत्र स्मरति जन्ममर
णम् । अ ते च शुभाशुभ कर्मेतच्छरीरस्य प्रमाण्यम् ॥ ६ ॥

अष्टोत्तर सन्धिशतमष्टाकपाल शिर सम्पद्यत षोडश वषापलानि नव स्नायुश
तानि सप्त शत पुरुषस्य मर्मणामर्धचतस्रो रोमाणि कोट्यो हृदय ह्यष्टकपालानि
द्वादशकपालानि जिह्वा वृषणौ ह्यप्रसुपर्णौ तथोपस्थगुदपाच्येत-मूत्रपुरीष कस्मादाहा
रपानसिक्तत्वादानुचितकर्माणावन्योन्य जयेते इति । त विद्याकर्मणी समन्वारभेते
पूर्वप्रज्ञा च मङ्ग यज्ञानतमसि मर्गौ जरामरणज्ज्ञातिपाप्माशोकक्रोधलोभमोहमदभय
मत्सरहर्षविषादघ्न्यासूयात्मकैर्द्वन्द्वैरभिभूयमान सोऽस्मादाङ्गैव जवीभावाना तन्नि
र्मुच्यते सोऽमापात्र महाभूमिकावच्छरीरान्निमपमात्रै प्रक्रम्य प्रकृतिरधिपरीत्य तैज
स शरीर कृत्वा कर्मणोऽनुरूप फलमनुभूय तस्य सत्तय पुनरिर्मेल्लोक प्रतिपद्यते ॥ ७ ॥

अथ ये हिंसामाश्रित्य विद्यामुत्सृज्य महत्तपस्तेपि चिरगा वेदोक्तानि वा कर्मा
णि कुर्वन्ति ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्राग्नि रात्रपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्
दक्षिणायन दक्षिणायनात्पितृलोक पितृलोकश्च द्रमस च-द्रमभो वायु वायोर्वृष्टि वृष्टे
रोपधयश्चैतद्भूत्वा तस्य सप्तये पुनरिर्मेल्लोक प्रतिपद्यत * ॥ ८ ॥

अथ य हिंसामुत्सृज्य विद्यामाश्रित्य महत्तपस्तेपि ज्ञानोक्तानि वा कर्माणि
कुर्वन्ति तेऽर्चिरभिसम्भवन्त्यर्चिपऽहर्हन , आपर्यमाणपत्तमाप्यमाणपक्षाद्दुदगयनमुद
गयनाद् दवलोक देवलोकदादित्यमादित्याद्वैद्युत वैद्युतान् मानस मानस पुरुषो
भूत्वा ब्रह्मलोकमभिसम्भवन्ति ते न पुनर्गवत्त । शिष्टा दन्दशूका यत्त इद न
जानन्ति तस्मादिद वदितव्यम् । अथाप्याह ॥ ९ ॥

न तं विद्वाथ य इमा जजानान्यशुष्माकमन्तर वभूव ।

नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासंश्वरन्ति ॥

अ० १० । ८२ । ७ ॥

न तं विद्यया विदुषो यमेवं विद्वांसो षडन्त्यक्षरं ब्रह्मशास्त्रमन्यद्युष्माकमन्त-
रमन्यदेपामन्तरं बभूवेति नीहारेण प्रावृतास्तममा जल्प्या चासुतृष उक्थशासः प्राणां
सूर्यं यत्पथगामिनश्चरन्ति । अविद्वांसः क्षेत्रज्ञमनुप्रवदन्ति । अधाहो विद्वांसः क्षेत्रे-
ज्ञोऽनुकल्पते तस्य तपसा सहाप्रमादमेत्यथाप्तव्यो भवति तेनासन्ततमिच्छेत्तेन सख्य-
मिच्छेदेप हि सखा श्रेष्ठः नञ्जानाति भूतं भवद्भविष्यदिति । ज्ञाता कस्माज्जायतेः
सखा कस्मात्सख्यतेः सह भूतेन्द्रियैः शरते महाभूतानि सेन्द्रियाणि प्रज्ञया फलं
कारयतीति तस्य यदापः प्रतिष्ठाशीलमुपशम आत्मा ब्रह्मेति स ब्रह्मभूतो भवति
साक्षिमात्रो व्यवतिष्ठनेऽपन्धो ज्ञानकृतः ॥

अथात्मनो महतः प्रथमं भूतनामधेयान्युत्क्रमिष्यामः ॥ १० ॥

हंसः । घर्मः । युज्ञः । वेनः । मेधः । कुमिः । भूमिः ।
त्रिभुः । प्रभुः । शम्भुः । राभुः । वधकर्मा । सोमः । भूतम् ।
भुवनम् । भाविष्यत् । आपः । महत् । व्योम । यशः । महः ।
स्वर्णीकम् । स्मृतीकम् । स्वृतीकम् । सतीकम् । सती-
नम् । गहनम् । गभीरम् । गह्वरम् । कम् । अन्नम् ।
हविः । सद्यः । सदनम् । ऋतम् । योनिः । ऋतस्ययोनिः ।
सत्यम् । नीरम् । हविः । रयिः । सत् । पूर्णम् । सर्वम् ।
अक्षितम् । वह्निः । नाम । सर्पिः । अपः । पवित्रम् ।
अमृतम् । इन्दुः । हेम । स्वः । सर्गाः । शम्बरम् । अम्बरम् ।
त्रियत् । व्योम । वह्निः । पन्धं । अन्तरिक्षम् । आकाशम् ।
आपः । पृथिवी । भूः । स्वयम्भूः । अर्ध्वा । पुष्करम् ।
सगरः । समुद्रः । तपः । तेजः । सिन्धुः । अर्णवः । नाभिः ।
पृथ्वः । ऊर्ध्वः । तत् । गत् । किम् । ब्रह्म । परैर्यम् ।

हंसः । आत्मा । भवति । बुधन्त्यध्वानम् । यद्वाहिष्या ।
शरीराणि । अव्ययं च संस्क्रुते । यज्ञः । आत्मा । भवति ।
यदेनं तन्वते ॥

अथैत महान्तमात्मानमेतानि सूक्तान्येता ऋचोऽनुप्रवदन्ति ॥ ११ ॥

सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।
जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः ॥
ऋ० ६ । ६६ । ५ ॥

सोमः पवते सोमं सूर्यः प्रसवनाञ्जनिता मतीना प्रकाशकर्मणामादित्यरश्मीनां
दिवो द्योतनकर्मणामादित्यरश्मीना पृथिव्या. प्रथनकर्मणामादित्यरश्मीनाग्नेर्गति-
कर्मणामादित्यरश्मीनां सूर्यस्य स्वीकरणकर्मणामादित्यरश्मीनामिन्द्रस्यैश्वर्यकर्मणा-
मादित्यरश्मीना विष्णोर्व्याप्तिकर्मणामादित्यरश्मीनामित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्म सोम
आत्माप्येतस्मादेन्द्रियाणा जनितेत्यर्थ । अपि वा सर्वाभिर्विभूतिभिर्विभूतत । आत्मे-
त्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १२ ॥

ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणां ।
श्येनो गृध्राणां स्वधित्तिर्वनानां सोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥
ऋ० ६ । ६६ । ६ ॥

ब्रह्मा देवानामित्येष हि ब्रह्मा भवति देवाना देवनकर्मणामादित्यरश्मीना पदवी-
कवीनामित्येष हि पदं वेत्ति कवीना कवीयमानानामादित्यरश्मीनामृषिर्विप्राणामित्येष
हि ऋषिणो भवति विप्राणा व्यापनकर्मणामादित्यरश्मीना महिषो मृगाणामित्येष
हि महाम् भवति मृगाणा मार्गणकर्मणामादित्यरश्मीना श्येनो गृध्राणामिति श्येन
आदित्यो भवति श्यायतेर्गतिकर्मणो गृध्र आदित्यो भवति गृध्र्यते स्थानकर्मणो यत्
एतस्मिंस्तित्ति स्वधित्तिर्वनानामित्येष हि स्वयं कर्माण्यादित्यो धत्ते वनानां वननक-
र्मणामादित्यरश्मीना सोम पवित्रमत्येति रेभन्मित्येष हि पवित्र रश्मीनामत्येति स्तूय-
मान एष एवैतत्सर्वमकारमित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं ब्रह्मा देवानामित्ययमपि ब्रह्मा
भवति देवाना देवनकर्मणामिन्द्रियाणा पदवी कवीनामित्ययमपि पदं वेत्ति कवीना
कवीयमानानामिन्द्रियाणांमृषिर्विप्राणामित्ययमपि ऋषिणो भवति विप्राणा व्यापन-
कर्मणामिन्द्रियाणा महिषो मृगाणामित्ययमपि महान्भवति मृगाणा मार्गणकर्मणा-
मिन्द्रियाणा श्येनो गृध्राणामिति श्येन आत्मा भवति श्यायतेर्ज्ञानकर्मणो गृध्राणां-
न्द्रियाणा गृध्र्यतेर्ज्ञानकर्मणो यत् एतस्मिंस्तित्ति स्वधित्तिर्वनानामित्ययमपि स्वयं
कर्माण्यात्मनि घत्ते वनाना वननकर्मणामिन्द्रियाणा सोम पवित्रमत्येति रेभन्मित्यय-
मपि पवित्रमिन्द्रियाण्येत्येति स्तूयमानोऽप्येवैतत्सर्वमनुभवत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १३ ॥

तिस्रो वाच ईरयति प्र वह्निर्भूतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषाम् ।
गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः सोमं यन्ति सुतयो वावशानाः ॥
ऋ० ६ । ६७ । ३४ ॥

वह्निगदित्यो अयति स तिस्रो वाचः प्रेरयत्यृचो यजुषि सामान्यतस्यादित्यस्य
कर्माणि ब्रह्मणो मतान्येष एवैतत्सर्वमक्षरमित्यधिदेवतम् । अथाध्यात्मं बाहिरात्मा
भवति स तिस्रो वाच ईरयति प्रेरयति विद्यामतिबुद्धिमतामृतस्यात्मनः कर्माणि ब्रह्मणो
मतान्ययमेवैतत्सर्मनुभवत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १४ ॥

सोमं गावो धेनवो वावशानाः सोमं विप्रा मतिभिः पृच्छमानाः ।
सोमः सुतः पूयते अज्यमानः सोमे अर्कास्त्रिष्टुभः सं नवन्ते ॥
ऋ० ६ । ६७ । ३५ ॥

एत एव सोमं गावो धेनवो रश्मयो वावश्यमानाः कामरमाना आदित्यं यन्त्येषमेव
सोमं विप्रा रश्मयो मतिभिः पृच्छमानाः कामयमाना आदित्यं यन्त्येषमेव सोमः सुतः
पूयते अज्यमान एतमेवाकांश्च त्रिष्टुभश्च सन्नवन्ते तत एतस्मिन्नादित्य एकं भवन्ती-
त्यधिदेवतम् । अथाध्यात्ममेत एव सोमं गावो धेनव इन्द्रियाणि वावश्यमानानि
कामयमानान्यात्मानं यन्त्येषमेव सोमं विप्रा इन्द्रियाणि मतिभिः पृच्छमानानि
कामयमानान्यात्मानं यन्त्येषमेव सोम सुत पूयते अज्यमान इममेवात्मा च सप्त
ऋषयश्च सन्नवन्ते तान्येतस्मिन्नात्मन्येकं भवन्तीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १५ ॥

अक्रान्तसमुद्रः प्रथमे विधर्मञ्जनयन्प्रजा भुवनस्य राजा ।
वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये वृहत्सोमो वावधे सुवान इन्दुः ॥
ऋ० ६ । ६७ । ४० ॥

। अत्यन्तमीत्समुद्र आदित्यः परमे व्यवने वर्षकर्मणा जनयन्प्रजा सुवनस्य राजा
सर्वस्य राजा । वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये वृहत्सोमो वावधे सुवान इन्दुरित्यधि-
देवतम् । अथाध्यात्ममत्यक्रमीत्समुद्र आत्मा परमे व्यवने ज्ञानकर्मणा जनयन्प्रजा
भुवनस्य राजा सर्वस्य राजा । वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये वृहत्सोमो वावधे सुवान
इन्दुरित्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १६ ॥

महत्तत्सोमो महिपश्चकारापां यद्गर्भोऽवृणीत देवान् ।
अदधादिन्द्रे पवमान् श्रीजोऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुः ॥
ऋ० ६ । ६७ । ४१ ॥

महत्तत्सोमो महिपश्चकारापां यद्गर्भोऽवृणीत देवानाधिपत्यमदधादिन्द्रे पवमान
शोभोऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुगदित्य इन्दुरात्मा ॥ १७ ॥

विधुं दद्राणं समने वहूनां युवानं सन्तं पलितो जंगार ।
 देवस्य पश्य काव्यं महित्वाद्या ममार स ह्यः समान ॥
 अ० १० । ५५ । ५ ॥

विधुं विधमनशीलं दद्राणं दमनशीलं युवानं चन्द्रमसं पलित आदित्यो गिरति सद्यो
 त्रियते स दिवा समुदितेत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं विधुं विधमनशीलं दद्राणं दमनशीलं
 युवानं महान्तं पलित आत्मा गिरति रात्रौ त्रियते रात्रिः समुदितेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १८ ॥

साकञ्जानां सप्तथमाहुरेकजं पळिद्यमा ऋषयो देवजा इति ।
 तेषामिष्टानि विहितानि धामशु स्थात्रे रेजन्ते विकृतानि रूपशुः ॥
 अ० १ । १६४ । १५ ॥

सहजातानां परणामृषीणामादित्यः सप्तमस्तेषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि
 वा गतानि वा मतानि वा नतानि वाद्भिः सह सम्मोदन्ते यत्रेतानि सप्तऋषीणानि
 ज्योतीषि तेभ्यः पर आदित्यस्तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं सह-
 जातानां परणामिन्द्रियाणामात्मा सप्तमस्तेषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा
 गतानि वा मतानि वा नतानि वात्रेन सह सम्मोदन्ते यत्रेतानि सप्तऋषीणानीन्द्रि-
 यायेभ्यः पर आत्मा तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १६ ॥

स्त्रियः सतीस्ता उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षरावात्र वि चेतदुन्धः ।
 कविर्यः पुत्रः स इमा चिकेत यस्ता विज्ञानात्स पितृष्पितासत् ॥
 अ० १ । १६४ । १६ ॥

स्त्रिय एवेति ताः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धहारिययस्ता अमुं पुंशब्दे निराहारः प्राण
 इति परयन्कष्टान् विज्ञानात्यन्धः कविर्यः पुत्रः स इमा जानाति यः स इमा जानाति
 स पितृष्पितासदित्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २० ॥

ससार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि ।
 तेषांतिभिर्मनसा ते विपश्चितः परि भुवः परि भवन्ति विश्वतः ॥
 अ० १ । १६४ । ३६ ॥

सप्तेतानादित्यरश्मीनयमादित्यो गिरति मध्यस्थानोर्ध्वशब्दो यत् एतेस्मिंस्तित्त
 तानि धीतिभिश्च मनसा च विपर्ययन्ति परि भुवः परि भवन्ति सर्वाणि कर्माणि
 वर्षकर्मणेत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं सप्तेतानीन्द्रियाण्ययमात्मा गिरति मध्यस्थानो-
 र्ध्वशब्दो यान्यस्मिंस्तित्त तानि धीतिभिश्च मनसा च विपर्ययन्ति परि भुवः परि-
 भवन्ति सर्वाणीन्द्रियाणि ज्ञानकर्मणेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २१ ॥

न हि जानामि यदि वेदमस्मि निरायः सन्नद्धो मनसा चरामि ।
 ऋ० १ । १६४ । ३७ ॥

न हि विजानान्बुद्धिमतः पुत्रः परिवेदयन्तेऽयमादित्योऽयमात्मा ॥ २२ ॥

अपाङ् प्राङ्ङेति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ।
 ता शश्वन्ता विषुचीना विषन्ता न्यन्त्यं चिक्युर्न नि चिक्यु-
 रन्यम् ॥ ऋ० १ । १६४ । ३८ ॥

अपाञ्चयति प्राञ्चयति स्वधया गृभीतोऽमर्त्य आदित्यो मर्त्येन चन्द्रमसा सह ।
 तौ शश्वद् गामिनौ विश्वगामिनौ बहुगामिनौ वा पश्यत्यादित्यं न चन्द्रमसमित्य-
 धिदैवतम् । अथाध्यात्ममपाञ्चयति प्राञ्चयति स्वधया गृभीतोऽमर्त्य आत्मा मर्त्येन
 मनसा सह । तौ शश्वद्गामिनौ विश्वगामिनौ बहुगामिनौ वा पश्यत्यात्मानं न मन-
 इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २३ ॥

तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेपनृम्याः ।
 सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रूननु यं विश्वे मदन्त्युमाः ॥
 ऋ० १० । १२० । १ ॥

तद्भवति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठमादित्यं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेपनृम्याः दीतिनृम्याः सद्यो
 जज्ञानो निरिणाति शत्रूनिरिति रिणातिः प्रीतिकर्मा दीतिकर्मा वानुमदन्ति यं विश्व
 ऊमा इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं तद्भवति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठमव्यक्तं यतो जायत
 उग्रस्त्वेपनृम्याः क्षाननृम्याः सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रूनिरिति रिणातिः प्रीतिकर्मा
 दीतिकर्मा वानुमदन्ति यं सर्व ऊमा इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २४ ॥

को अथ युंक्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हृणायून् ।
 आसन्निपून्हृत्स्वसो मयोभून्य एषां भृत्यामृषाधृत्स जीवात् ॥
 ऋ० १ । ८४ । १६ ॥

क आदित्यो धुरि गा युंक्ते रश्मीन्कर्मवतो भानुमतो दुराधर्षानसून्यसुनवन्तीपूनि-
 पुगावन्ति मयोभूनि सुरभूमि य इमं सम्भृत्तं वेद कथं स जीवतीत्यधिदैवतम् । अथाध्या-
 त्मं क आत्मा धुरि गा युंक्ते इन्द्रियाणि कर्मवतो भानुमतो दुराधर्षानसून्यसुनवन्तीपू-
 निपुगावन्ती मयोभूनि सुरभूमि य इमं सम्भृत्तं वेद चिरं जीवतीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २५ ॥

क ईपते लुज्यते को विभाय को भंसते सन्तमिन्द्रं को अन्ति ।
 कस्तोकाय क इभायोत रायेऽधि द्रवत्तन्वेः को जनाय ॥
 ऋ० १ । ८४ । १७ ॥

क एव गच्छति को ददाति को विभेति को मंसते सन्तमिन्द्रं कस्तोकायापत्याय महते च नो रणाय रमणीयाय दर्शनीयाय ॥ २६ ॥

को अग्निमीद्रे हविषा घृतेन स्रुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिः ।
कस्मै देवा आवहानाशु होम को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः ॥

ऋ० १ । ८४ । १८ ॥

क अग्निं पूरयति हविषा च घृतेन च स्रुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिरिति । कस्मै देवा आवहानाशु होमार्थान्को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः कल्याणदेव इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं क आत्मानं पूरयति हविषा च घृतेन च स्रुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिरिति । कस्मै देवा आवहानाशुहोमार्थान्को मंसते वीतिहोत्रः सुमहः कल्याणप्रज्ञ इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २७ ॥

त्वमङ्ग प्रशंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् ।

न त्वदन्यो मधवन्नस्ति मर्दितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥

ऋ० १ । ८४ । १६ ॥

त्वमङ्ग प्रशंसीदेवः शविष्ठ मर्त्यं न त्वदन्योऽस्ति मधवन् पाता वा पालयिता वा जेता वा सुखयितावेन्द्र ब्रवीमि ते वचः स्तुतियुक्तम् ॥ २८ ॥

हंसः शुचिषद्रसुरन्तरिक्षसद्भोता वेदिषदतिधिर्दुरोणसत् ।

नृषद्वरसद्वत्सद्रयोमसद्वजा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम् ॥

ऋ० ४ । ४० । ५ ॥

हंस इति हंसाः सूर्यरश्मयः परमात्मा परं ज्योति पृथिवी व्याप्तेति व्याप्तं सर्वं व्याप्तं वननकर्मणानभ्यासेनादित्यमण्डलेनेति त्ययतीति लोको त्ययतीति हंसयत्ययतीति हंसा परमहंसा परमात्मा सूर्यरश्मिभिः प्रभूत गभीर वसतीति त्रिभिर्वसतीति वा रश्मिभिर्वसतीति वा वह्निर्वसतीति वा सुवर्णरेताः पूषा गर्भा रिभेति रिभन्ता वनकुटिलानि कुटन्ता रिभन्तान्तरिक्षा चरत्पथान्तरिक्षा चरदिति दिवि भुवि गमनं वा सुभानुः सुप्रभूतो होतादित्यस्य गता भवन्त्यतिधिर्दुरोणसत्सर्वे दुरोणसद् द्रवं सर्वे रसा विकर्षयति रश्मिर्विकर्षयति वह्निर्विकर्षयति वननं भवत्यश्वगोजा अद्रिगोजा ध्रुवगोजा सर्वे गोजा ऋतजा बहुशब्दा भवन्ति निगमो निगमयति भवत्युषे निर्वचनाय ॥ २९ ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि पस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्यनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति ॥

ऋ० १ । १६४ । २० ॥

द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सुरुतौ धर्मकर्तारौ दुष्कृतं पापं परिसारकमित्याचक्षते सुपर्णा सयुजा सखायेत्यात्मानं दुरात्मानं परमात्मानं प्रस्तुतिष्ठति शरीर एव तज्जायते वृक्षं

रक्ष शरीरं वृत्तं पक्षौ प्रतिष्ठापयति तयोरन्यंद्भुक्त्वाज्ञमनश्नन्न्यां सरूपतां सलोकता-
मश्नुते य एवं वेदान्नमनश्नन्नन्योऽभिचाकशीतीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ ३० ॥

आयाहीन्द्र पृथिभिरील्लिमेभिर्यज्ञमिमं नो भागधेसं जुषस्व ।
तृसां जुहुर्मातुलस्येव योषां भागस्ते पैतृष्वसेयी वृषामिव ॥

आगमिष्यन्ति शक्रो देक्तास्तास्त्रिभिस्तीर्थेभिः शक्रप्रतरैरील्लितेभिस्त्रिभिस्तीर्थैर्य-
ज्ञमिमं नोयज्ञभागमग्नीषोमभागाविन्द्रो जुषस्व तृप्तामेवं मातुलयोगकन्या भागं सर्तु-
केवसा या देवतास्तास्तस्थाने शक्रं निदर्शनम् ॥ ३१ ॥

विप्रं विप्रासोऽवसे देवं मतीस ऊतथे ।

अग्निं गीर्भिर्हवामहे ॥ ऋ० ८ । ११ । ६ ॥

विप्रं विप्रासोऽवसे विदुर्वेद विन्दतेर्वेदितव्यं विमलशरीरेण वायुना विप्रस्तु
हृत्पद्मानि जयस्थितमकारसंहितमुकारं पूरयेन्मकारनिलयं गतं विप्रं प्रायोपु विन्दुसिक्तं
विकसिक्तं वह्नितेजःप्रभं कनकपद्मेष्वमृतशरीरममृतजातस्थितममृतवाचामृतमुखे वद-
न्ति । अग्निं गीर्भिर्हवामहे । अग्निं सम्बोधयेदग्निं सर्वा देवता (ऐ० ब्रा० श० १ ।
२ । ६ । २०) इति । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ३२ ॥

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेदः ।

स नः पर्पदति दुर्गाणि विश्वां नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥

ऋ० १ । ६६ । १ ॥

जातवेदस इति जातमिदं सर्वं सचराचरं स्थित्युत्पत्तिप्रलयन्यायेनाच्छ्वाय सुन-
वाम सोममिति प्रसवेनाभिपवाय सोमं राजानममृतमरातीयतो यज्ञार्थमिति स्मो
निश्चये निदहाति दहति भस्मीकरोति सोमो दददित्यर्थः । स नः पर्पदति दुर्गाणि
दुर्गमनानि स्थानानि नावेव सिन्धुं यथा कश्चित्कर्णाधारो नावेव सिन्धोः स्यन्दनाक्षरी
जलदुर्गा महावृक्षां सारयति दुरितात्यग्निरिति तानि सारयति । तस्यैपापरा भवति ॥ ३३ ॥

इदं तेऽन्याभिरसमानमद्भिर्याः काश्च सिन्धुं प्रवहन्ति नर्याः ।

सर्पो जीर्णामिव त्यच्च जहाति पापं सशिरस्कोऽभ्युपेत्य ॥

इदं तेऽन्याभिरसमानाभिर्यां शिरसि सिन्धुं पतिं कृत्वा नद्यो वहन्ति सर्पो जीर्णा-
सर्पस्त्वयं त्यजति पापं त्यज-त्याप आप्नाते । तामामेषा भवति ॥ ३४ ॥

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मा मृतात् ॥

श्रु० ७ । ५६ । १२ ॥

त्र्यम्बको रुद्रस्त त्र्यम्बक यजामहे सुगन्धिम् । सुगन्धिं सुष्टुगन्धिं पुष्टिवर्धनं पुष्टिकारकमिवोर्वारुकमिव फलं बन्धनादारोधनान्मृत्यो सफाशान्मुञ्चस्व मा कस्मादित्येषापरा भवति ॥ ३५ ॥

शतं जीव शरदो वर्धमानः शतं हेमन्ताञ्छतमु बसन्तान् ।

शतमिन्द्राग्नी संविता बृहस्पतिं शतार्थुषा हविषेमं पुनर्दुः ॥

श्रु० १० । १६१ । ४ ॥

शतं जीव शरदो वर्धमान इत्यपि निगमो भवति । शतमिति शत दीर्घमायुर्मरुत एना वर्धयन्ति शतमेनमेव शतात्मान भवति शतमनन्त भवति शतमैश्वर्यं भवति शतमिति शत दीर्घमायु ॥ ३६ ॥

मा ते राधांसि मा तं कुतयो बसोऽस्मान्कदा चना दभन् ।

विश्वी च न उपमिमीहि मानुष वसूनि चर्षणिभ्य आ ॥

श्रु० १ । ८४ । २० ॥

मा च ते धामानि मा च ते कदा चन सरिपु सर्वाणि प्रहानान्युपमानाय मनुष्यहितोऽयमादित्योऽयमात्मा । अथैतदनुप्रवदन्त्यथैत महान्तमात्मानमेपरगण प्र ब्रूति वैश्वकर्मणो देवाना नु वय जानाना सदासीन्नो सदासीत्तदानीमिति च सेवात्मजिज्ञासा सैषा सर्वभूतजिज्ञासा ब्रह्मण सारिष्ट सरूपता सजोक्ता गमयति य एव वेदे ॥

इति परिशिष्टे द्वितीयेऽध्यायः ॥

समाप्तं चेदं परिशिष्टम् ॥

6233

निरुक्ते चतुर्दशांऽध्यायः ॥

समाप्तं चेदं निरुक्तम् ॥